

Tomori Pál Főiskola

TUDOMÁNYOS MOZAIK 15. kötet

2018

ISSN 2063-1227

ISBN 978-615-80727-3-1

Kiadó: Tomori Pál Főiskola

Felelős vezető: Dr. Meszlényi Rózsa

Tomori Pál Főiskola

TUDOMÁNYOS MOZAIK

15. kötet

Emberközpontú tudomány

Budapest, 2018

Szerkesztette:

Dr. Fata Ildikó

Dr. Kissné dr. Budai Rita

Lektorálta:

Pálmai Orsolya

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	10
--------------	----

I. EMBER – MŰVÉSZET – TUDOMÁNY

Dr. FRENYÓ Zoltán

A szabadság fogalma és antik felfogása.....	11
---	----

GARBÓCI László

Budafok-Tétény rövid története, különös tekintettel az oktatásra.....	23
---	----

Dr. KISSNÉ Dr. BUDAI Rita

A vulkán mint szimbólum Csontváry Kosztka Tivadar (1853-1919) festészetében és írásaiban.....	31
--	----

Dr. LIPÉCZ György – Dr. SZÉPE Orsolya

Játék és tanulás. Néhány megjegyzés a játék és a játékosítás fogalmához.....	44
--	----

Dr. SZALAY Gyöngy

Múzeumok harca. Az Elgin-márványok.....	55
---	----

ZUGOR Zoltán

A Balaton mítoszainak képi megjelenítése.....	73
---	----

II. GAZDASÁGTUDOMÁNYOK

AMBERG Nóra

A kozmetikai világpiacra ható környezettudatos fogyasztói (és vállalati) magatartás mikroökonómiai szemszögből.....	91
--	----

GYULAFFY Béláné Dr. BERÉNYI Mária – HOLMÁR Krisztina

Ember a gazdasági folyamatok alakulásában – avagy az élő gazdaság.....101

Dr. HEGEDŰS Mihály

A nyugdíjrendszer átalakításának kérdései.....111

HOLMÁR Krisztina – GYULAFFY Béláné Dr. BERÉNYI Mária

Emberek a válság hálójában – avagy a válság hálóját szövögető emberek
spekulációs tevékenysége?.....128

Dr. KOVÁCS Levente

Trendforduló a magyar bankszektorban és a gazdaságban.....145

Dr. UZZOLI Annamária – Dr. BEKE Szilvia

Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés egyenlőtlenségei
Magyarországon.....156

III. TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

Dr. HEGEDŰS Szilárd – Dr. ENGELBERTH István –

Dr. habil SÁGI Judit – MOLNÁR Petronella

Két határ menti járás adottságainak vizsgálata.....166

Dr. KRUPPA Éva

Szabadkereskedelem vagy gazdasági nacionalizmus:
Mi lesz a Csendes-óceáni Partnerség (Trans-Pacific Partnership – TPP)
sorsa az USA nélkül?.....178

Dr. Monika PÁL

Brexit and its regional repercussions in the UK:
the case of Northern Ireland190

PITLIK László – Dr. BALOGH Anikó – SZANI Ferenc	
Értéksorrend-becslés hasonlóságelemzéssel – avagy az emberközpontú tudomány fogalma a mesterséges intelligenciák és az érték kutatás szempontjából.....	199
Ferenc SZANI – Dr. László PITLIK – Dr. Anikó BALOGH	
Pairwise Object Comparison Based on Likert-scales and Time Series: the idea of human-oriented science in light of artificial intelligence and value surveys.....	206
Dr. Anikó BALOGH – Dr. László PITLIK – Ferenc SZANI	
Multidimensional Pairwise Comparison: the idea of human-oriented science in the light of artificial intelligence and value surveys.....	218
TOLNAY Anita	
Egy hazai innovatív kisvállalkozás marketingstratégiája a változó laboratóriumi piacon.....	233
YILMAZ Mehmet	
A 2002 és 2015 közötti török kormányok hozzáállása a szekularizáció egyes kérdéseire.....	248
Dr. ZSARNÓCZKY Martin	
Generációs sajátosságok vizsgálata turizmusfogyasztási szokások alapján.....	257
IV. ABSTRACTS	
Abstracts.....	266

ELŐSZÓ

A Magyar Tudomány Ünnepeinek alkalmából a Tomori Pál Főiskola immár tizennegyedik alkalommal rendezi meg hagyományos konferenciáját és tárja az érdeklődő olvasó elé annak megszerkesztett anyagát.

A 2017. évi programsorozat központi mottója „Emberközpontú tudomány” volt. A főiskolai konferencián elhangzott magyar és angol nyelvű plenáris és szekcióelőadások változatos tudományterületekről származó kutatási eredményeket és ismereteket közvetítettek, ugyanakkor alkalmat teremtettek oktatók, kutatók és a tudomány iránt fogékony és érdeklődő hallgatók találkozására és eszmecserejére is.

Bízunk abban, hogy a konferencia válogatott tanulmányait tartalmazó kötet hitelesen tükrözi a Főiskolánkon folyó tudományos munka minőségét, valamint azt a folyamatot is, amely által intézményünk bekapcsolódik a nemzetközi felsőoktatási hálózatba.

Minden érdeklődő számára ebben az évben is jó szívvel ajánlom a Főiskola *Tudományos Mozaik* című sorozatának immár 15. kötetét.

Dr. Meszlényi Rózsa

főiskolai tanár

rektor

Budapest, 2018. május 2.

I. EMBER – MŰVÉSZET – TUDOMÁNY

A SZABADSÁG FOGALMA ÉS ANTIK FELFOGÁSA

DR. FRENYÓ Zoltán

(főiskolai tanár, Tomori Pál Főiskola)

A tanulmányban elemezni kívánjuk e két alapvető fogalom tartalmát, igyekszünk megvilágítani valódi értelmüket, és szeretnénk rámutatni, mennyiben helytelen a használatuk. Szemben modern kori formális tartalmukkal a két fogalom igazi értelmét az ókori görög-római és a keresztény kultúrában hordozza. Mindkét fogalomnak két vonatkozása, egy belső és egy külső vetülete van. Ennek értelmében a szabadság nem feltétlen függetlenséget jelent, hanem a jótól való függést és az erény kötelékét is, másfelől a szolgaság nem pusztán külsődleges korlátozás, hanem belső meghatározatlanság, a jótól és az erénytől való távolság, és a rossztól, a vétectől és a büntől való függés is.

Kulcsszavak: szabadság, szolgaság, egyenlőség, személy, politikai filozófia, etika

1. Fogalmi alapozás

A szabadság és a szolgaság eszméje régóta problematikussá vált. A mindennapi gondolkodás szerint az ember homályosan érezni véli a szabadság pozitív, s a szolgaság negatív tartalmát. E két fogalom, mindkettő alapvető volta miatt, a történelemben sokszoros átértelmezésen és módosuláson ment keresztül. A szabadság jegyében s a szolgaság eltörléséért létrejött világrend mára a fonákját mutatja. Ezért szükséges a szóban forgó, és a hozzájuk kapcsolódó fogalmak vizsgálata és tisztázása. Az itt következő fejtegetések célja e fogalmak valódi értelmének feltárása, tekintetbe véve azt is, hogy e fogalmak téves interpretálása szintén a történelmi realitás részét képezi, más szóval a társadalmak működésének tényezőjévé vált.

A szabadság és a szolgaság összetett fogalmak; mindenesetre úgy látszik, hogy egymás ellentettjei. Ezért ha a szabadság fogalmáról teszünk kijelentést, akkor az erre vonatkozó, meghatározott szempontú állítás egyszersmind a szolgaságra vonatkozó, ugyanazon szempontból vett tagadást jelenti. Mindkét fogalmat a következő dimenziókon keresztül kell megragadnunk, pontosabban megközelítenünk: függés – függetlenség; külső – belső; antropológia/etika – történelem/politika; egyén – közösség; jó – rossz. A „jó – rossz” szétválasztó, a többi együttes érvényű vonatkozás. A kérdés további eleme, hogy például a jó általi külső hatás még nem jelenti a jó általi belső vezérlést, mert az egyénnek a bensővé tételben további szükséges mozgástere adódik. További nehézség, hogy az említett fogalmi

kettősségek sok irányban érvényesülnek, ezért ezek szövevényét nem lehet a meghatározottság – meghatározatlanság fogalmaival leírni. (Ez utóbbi szemponttal kapcsolatos az akaratszabadságnak Walter Brugger szerinti értelmezése. Brugger szerint az akaratszabadság a korlátozott értékre irányulás természetes szellemi képessége.¹) A szabadságnak ezen kívül éppúgy tartalma van a természethez, a társadalomhoz, a másik emberhez, végül önmagához való viszonyban.

A szabadság (és a szolgaság) témáját az eszmetörténetben mindig csak egynéhány vonatkozásban lehetséges szóvá tenni, teljeskörűen azonban nem lehetséges megragadni és definiálni. Ha mégis, mint lehetséges végső pontként azt mondjuk, hogy a szabadság a külső és a belső rossztól való megszabadulás, valamint a külső és a belső jóval alkotott kötelék egyéni és közösségi szinten, etikai és politikai síkon egyaránt, akkor a szabadság fogalma feloldódik, és az „igaz ember” fogalmába megy át. A szabadság radikális megragadása így a szabadság fogalmának eltűnését eredményezi.² Az abszolút szabadság elve megfoghatatlan.

Ennek ellenére megemlítem Walter Brugger kiegyensúlyozott körülírását, amit szem előtt tarthatunk: „Szabadságnak nevezzük a külső tényezőktől meg nem kötöttség, meg nem határozottság minden fajtáját, ha ez a kötetlenség és meghatározatlanság a belülről történő önmeghatározás egy bizonyos képességével jár együtt. (...) A belsőnek a külső fölötti bizonyos mértékű hatalma nélkül (...) bajosan beszélhetünk szabadságról.”³

A szabadság (és a szolgaság) megértésének nehézsége tehát abban áll, hogy elvétik a metafizikai alapzatot, és magát a szabadságot akarják a legáltalánosabban meghatározni, mindenesetre rendszerint meglehetősen konkrét, és ezért mindig vitatható szinten. A legelvontabban azonban csak az igazságot mint igazlétet lehet megragadni: ez a substantia avagy essentia szerinti existentia, vagyis a lényeg szerinti létezés. Ennek az igazlétnek a mértékét különböző vonatkozásokban a szabadság (és a szolgaság) jelzőivel illetjük az említett fogalmi kettősségek szerint, önmagában tehát még az etikai és a politikai szabadság sem értelmezhető kellőképpen és kielégítő módon. További szempontot és nehézséget jelent a létrend összeegyeztetése az emberi szellem szabadságával, tudniillik a fizikai rendhez képest az emberi szellem létmódja különös, fizikum és logikum csak részben fedi egymást.

Az így megvilágított szabadság-fogalom ezek után ráadásul a következő fogalmi és egyúttal történeti séma szerint rendeződik el. A létnek (s így a filozófiának) három területe van, több pedig nem lehetséges: a világ, az abszolútum és az ember. E három elvnek három „világnézet” felel meg: a kozmocentrizmus, a theocentrizmus és az anthropocentrizmus. Ezek természetes módon adódó és érvényesülő látásmódok, mindenesetre történetileg-kulturálisan az egyikük dominanciájával. Általános érvénnyel kijelenthető, hogy így három szemléletmód áll előttünk: az antik kozmocentrizmus, a keresztény theocentrizmus és a modern anthropocentrizmus.

¹ Brugger (2005: 44)

² Vö: Bibó István ezt írja: „Amint a szabadság elveszti relativitását, elveszti valódi lényegét is.” Bibó (1935: 60)

³ Brugger (2005: 375)

Mindhárom kultúra tudja, hogy az emberi természet az adott természet-nélküliség, tehát a meghatározatlanság, a képlékenység, a bármivé válás lehetősége, a „második” természet fölvevése, a műviség-műveltség kialakítása. Az antikvitás ezért a kozmosz törvényéhez, a kereszténység Isten törvényéhez igazítja az embert, a modern kor számára azonban az ember mércéje maga a meghatározatlan, és csak maga által meghatározott ember. Az antikvitás és a kereszténység embere számára tehát a szabadság nem abszolút és nem is feltétlenül középponti elv, mert létezik helyes függés, tudniillik a kozmosz logoszára, illetve Isten létére való ráhangolódás. A modern ember számára azonban, hangadó antropológiai és politikai tanai következtében, mindenekelőtt az emberi jogok keretei között tendenciájában az abszolút szabadság mint külsődleges korlátlanosság eszméje áll elő. Az újkor mindenesetre összetett világ, amelyben a hegemon modernitás és a politikai liberalizmus mellett a Schelling filozófiájában tetőző metafizikai szabadság-eszmét is megtaláljuk.⁴

A következőkben a szabadság antik eszméjének fő vonásait tekintjük át. A szabadság fogalmának teljes megértéséhez a szabadság keresztény⁵ és modern felfogásának elemzésére is szükség lenne, ez azonban egy további tanulmányt igényelne.

2. A görög szabadság-fogalom típusai. A szabadság pozitív felfogása

A görög szabadság-fogalom tagolt és összetett, s beleillik a görög értékvilágba. A görögök körében a szabadság kifejezésének sok értelmével találkozunk. Ezek típusaik szerint egyrészt a közösségi, másrészt az egyéni szabadság osztályaira válnak ketté. Ezek a szabadság-eszmék részben politikai, részben etikai tartalmat kapnak, s részben külső, társadalmi, részben belső, egyéni vetületük van.⁶

Ami a politikai szabadságot illeti, a szabadság egyik természetes értelme a nép függetlenségének, a polisz idegen uralom alóli mentességének, az állam szuverenitásának - még a politikai rendszer kérdésétől független - elve. A szabadság másik fontos értelme az uralom jellegét illeti: ez a zsarnoksággal szemben felfogott szabadság eszméje. A szabadság további általános elve az uralkodás és uralom alatt levés egyidejűségének, illetve az önkormányzás és önkontroll egységének demokratikus elve.

⁴ Schelling (1809), Heidegger (1936)

⁵ Ld. pl.: Puskás (2004); Gájer (2013)

⁶ Raaflaub, Kurt (1985): *Die Entdeckung der Freiheit*. München: C.H. Beck; Raaflaub, Kurt – Francisco, Renate (2004): *The Discovery of Freedom in Ancient Greece*. Chicago: University of Chicago Press; Finley, Moses I.: *The Freedom of the Citizen in the Greek World*. *Talanta*, 7. 1-23. = In: Shaw, B. D. – Saller, R. P. (szerk.) (1982): *Economy and Society in Ancient Greece*. New York: Viking Press, 5. fejt.; Finley, Moses I. (1995): *Politika az ókorban*. Ford.: Greskovits Endre. Budapest: Európa; Meier, C. (1980): *Die Entstehung des Politischen bei den Griechen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp; Halasy-Nagy József (1942): *A politikai tudomány kezdetei. Platon és Aristoteles*. Budapest: Parthenon; Farrar, Cynthia: *Az ókori görög államelmélet*. In: Dunn, John (1995): *A demokrácia*. Ford.: Hidas Zoltán és mások. Budapest: Akadémiai Kiadó. 37-71.

Ami az egyéni szabadságot illeti, ez mindenekelőtt a rabszolga-állapottal szembeni szabad jogállást jelenti. A szabad ember ebben az értelemben a maga ura. Ezen kívül szabadnak tekinthető a szegény ember, szemben a gazdag ember kötöttségével. Végül szabad embernek minősül az, aki a maga tetszése szerint éli életét. Ezzel kapcsolatos megfogalmazás szerint az elfoglalt, lekötött emberrel szemben, aki lehet gazdag és szolga egyaránt, a szabad ember szabadidővel ($\sigma\chi\omicron\lambda\eta$) rendelkezik.

A plataiai csata (Kr. e. 479), a perzsák felett aratott végleges győzelem után a görögök megalapították Eleutheria (Szabadság) ünnepét a szabadító (eleutheriosz) Zeusz tiszteletére; erre az ünnepre eredetileg az összes görög törzs összegyűlt.⁷

Az athéni demokrácia hívei államformájuk egyik leglényegesebb elemének a szabadságot tartották. Az athéni demokrácia eszményét mindenekelőtt Periklész fogalmazta meg egyik híres, Kr. e. 431-430 körül elhangzott beszédében, amelynek lényegét Thuküdidész a saját szavaival a következőképpen adta vissza:

„Mi olyan alkotmány szerint élünk, amely nem szomszédaink törvényeit veszi mintául, s inkább mi szolgálunk példaképül másoknak, mint hogy mi utánoznánk más népeket. A neve pedig, mivel az uralom nem néhány ember, hanem a többség kezében van, demokrácia. A magánügyekben a törvény mindenkinek egyenlő jogot biztosít, ami pedig a tekintélyt és azt illeti, hogy egyesek miért örvendenek jó hírnek, a megbecsülés nem a közéletben elfoglalt helyzetüktől, hanem érdemeiktől függ, s ha valaki képes rá, hogy városának valamilyen szolgálatot tegyen, ezt akkor is megteheti, ha szegénysége miatt társadalmi rangja jelentéktelen.

A közösség ügyeit mi a szabadság jegyében intézzük, de a mindennapi életben sem figyeljük gyanakodva egymást, s nem érzünk haragot szomszédunkkal szemben sem, ha olykor saját tetszése szerint cselekszik, s nem nézünk rá szemrehányó tekintettel, ami, ha nem okoz is neki kárt, sértő a számára. De ha az egymás közti érintkezésben még olyan türelmesek vagyunk is, az állami életben, elsősorban erkölcsi aggályból, tartózkodunk a törvénytelenések elkövetésétől, s mindig engedelmességek hivatalban lévő polgártársainknak s a törvényeknek, főképpen azoknak, amelyek az igazságtalanságok áldozatait oltalmazzák, s azoknak, amelyeknek megsértését, még ha nincsenek is írásba foglalva, mindenki szégyennek tekintené. (...)

Mert mi szeretjük az egyszerűséggel párosult szépséget, s szeretjük a bölcsességet, ha elpuhultság nélküli. Nekünk gazdagságunk megfelelő cselekedetek végrehajtására, nem pedig nagyzó dicsekvésre ad lehetőséget. Nem tartjuk szégyennek, ha valaki megvallja szegénységét, sokkal inkább szégyennek, ha munkájával nem igyekszik kikerülni belőle. Mindenki egyformán törődik otthona és az állam ügyeivel, s bármilyen elfoglaltsága van is, nem kevésbé tájékozott a közügyekben sem. Mert mi vagyunk az egyetlenség, akik a közélettel szemben teljesen közönyös embert nem visszahúzódtak, hanem semmirevalónak tartjuk, s amiként ez helyes is, mi magunk döntünk és tanácskozunk ügyeinkben, abban a

⁷ Vö. Plutarkhosz: Ariszteidész, 21. Plutarkhosz (1978: 529-530); Ld. még Petz (1902: 2. köt. 630)

meggyőződésben, hogy nem a vita akadályozza meg a cselekvést, hanem – ellenkezőleg – éppen az, ha előzőleg megtárgyalva nem tisztázzuk, hogy mit is kell tennünk. Mert egy másik megkülönböztető tulajdonságunk az is, hogy mi a legmerészebben vágunk bele a cselekvésbe, ugyanakkor alaposan megfontoljuk, hogy mihez fogunk hozzá, míg másokat a tájékozatlanság tesz elszánttá, a megfontolás pedig ingadozóvá. Joggal tarthatjuk tehát a legszilárdabb lelkeknek azokat, akik, noha teljes mértékben különbséget tudnak tenni a félelmes és a kellemes között, mégsem hátrálnak meg a veszedelmek előtt.

Ami a nagylelkűséget illeti, itt is különbözünk a többiektől, mert mi barátainkat nem szolgálatok elfogadásával, hanem megtételével szerezzük. Márpedig biztosabb barát az, aki szolgálatot tesz, mert ez a jótéteményért járó hálát igyekszik lekötelezettjében jóindulatával ébren tartani, és sokkal megbízhatóbb, aki hálával tartozik, mert ez tudja, hogy nem szívességből viselkedik nagylelkűen, hanem csupán adósságát rója le. Mi vagyunk az egyetlenek, aki nem a várható hasznot mérlegelve, hanem szabadságból fakadó bizalommal eltelve, aggodalmaskodás nélkül segítünk meg másokat.”⁸

Az itt megfogalmazott eszmény egyén és közösség harmonikus, kiegyensúlyozott, kölcsönös viszonyát képviseli, és egyik elemeként a szabadság elvét foglalja magában. Ebben a beállításban mind a közösségi, mind a magánélet a szabadság jegyében telik, a két terület nem ellentétes egymással, hanem inkább az egyén életének két vetületét alkotja. A szabadság elve itt nem korlátatlanságot jelent, hanem egyrészt törvénytiszteletet és közösségi kötelezettségeket, másrészt tartalmaz egyéni életet. A szabadság elve továbbá nem absztrakt fogalom, hanem – mint láttuk – konkrét politikai és etikai tartalmakat ölt.

Természetesen itt mellőzzük az athéni demokrácia történeti-politikai elemzését és a valóságos állam összevetését az előbb vázolt eszménnyel. Annyit mindenesetre egyszerűen megállapíthatunk, hogy az athéni demokratikus államnak nagyszerű vívmányai és bizonyos korlátai egyaránt voltak, maga az előbb vázolt politikai eszmény pedig maradandónak bizonyult. Fontos ugyanakkor szem előtt tartanunk, hogy az újkori európai gondolkodás számára az ókori szabadság jelképét eredetileg sokkal inkább Spárta, valamint Róma jelentette, s ezeket Athén csak a XIX. század során váltotta fel.⁹

⁸ Thuküdidész (1985: 146-149); A beszédről ld.: Ritchie, Shawna: Political Myth and Action in Pericles' Funeral Oration. *Innovations. A Journal of Politics*. Vol. 8. 2018-2009. 73-85.; Asimopoulos, Panajiotis: The Autenticity of Pericles' Funeral Oration in the European Historical Thought. *Facta Universitatis*. Vol. 10. No. 2. 2011. 233-239.; Gaiser, Konrad (1975): Das Staatsmodell des Thukydidés. Zur Rede des Perikles für die Gefallenen. Heidelberg: Kerle; Flashar, H. (1969): Der Epitaphios des Perikles. Seine Funktion im Geschichtswerk des Thukydidés. Heidelberg: Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie, Phil.-hist. Klasse, 1. Abhandlung

⁹ Skinner, Quentin (1998): *Liberty before Liberalism*. Cambridge: Cambridge University Press; Hodkinson, Stephen – Morris, Ian Macgregor (szerk.) (2012): *Sparta in Modern Thought. Politics, History and Culture*. Swansea: The Classical Press of Walls; Gregorovius, Ferdinand (1980): *Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter* (1889). München: Beck. 27. skk.; Eliot, Samuel (1849): *The Liberty of Rome, I-III*. New York: Putnam; Benjamin Constant (1997): *A régiek és a modernek*

Itt csak röviden tudjuk jelezni: mindig fennmarad továbbá a demokrácia és a szabadság közötti viszony elvi kérdése. A két fogalom önmagában független egymástól, továbbá az emberi élet és társadalom két különböző tartalmát képezi. A demokrácia népuralom, illetéknéppen társadalmi berendezkedés, politikai rendszer. A szabadság, ettől eltérően, bizonyos érték, illetve állapot és viszony, amely – mint fent vázoltuk – egyéni és közösségi síkon főként morális és politikai tartalmat kap. A helyesen felfogott szabadságnak természetes közege a helyesen működő demokrácia, de korántsem kizárólagosan ott tud érvényesülni. Ha a szabadság elvét a társadalmi rendszerre vetítjük, meglehetősen nehezen megragadható kérdéskör tűnik elénk. Ekkor a szabadság eszméjének nem mennyiségi, hanem minőségi vetületét kell szem előtt tartanunk. Mennyiségi, formális, hamis értelemben a szabadság, mint korlátlanúság tendenciájában az anarchia irányába mutatna, minőségi, helyes értelemben ellenben az *autentikus életnek* megfelelő körülményekre irányul. Örök vita azonban, hogy mely berendezkedés képes leginkább ennek biztosítására.

3. Platón szabadság-fogalma

Periklész és Thuküdidész – miként láthattuk – a szabadság helyes működését a demokráciában pillantotta meg. Mintegy fél évszázaddal később, Kr. e. 380 táján Platón szintén szemügyre veszi a szabadság elvét, amelyet vizsgálódásában a demokrácia bemutatása során említ. Szem előtt kell tartanunk, hogy Platón korában az athéni demokrácia már szétzüllött állapotba került, s ez a körülmény részben magyarázza a demokráciáról alkotott lesújtó véleményét. Ugyanakkor azonban egy olyan intellektusról, mint Platón, feltételeznünk kell, hogy tisztában volt a demokrácia fél évszázaddal korábbi, mások által eszményinek tekintett, mindenesetre történetileg valóban kedvezőbb állapotáról is. Ezért Platón véleménye a demokráciáról az adott történelmi pillanat minőség-fokától független elvi álláspont.

Platón tudniillik a demokráciát az állam- és kormányformák szükségszerű körforgásában egy kifejlődésétől a szétbomlásáig terjedő stádiumnak tekintette, amelynek lényegéhez nemcsak a rendezettebb időszakok, hanem az elfajzott és tarthatatlan állapotok is egyaránt és elkerülhetetlenül hozzátartoznak. Minthogy körforgásuk menetében egyik államforma sem tudja stabilizálni magát, innen vezet az út Platónnak az eszményi államra, a kallipolisz-ra (καλλίπολις¹⁰) vonatkozó koncepciójához, amely különleges módon egyesíti az érdem-elv (meritokrácia), a kiválóak uralma (arisztokrácia), az egyeduralom (monarchia), a népuralom (demokrácia), az egyenlőség és a szabadság elvét.

Az elmondottak után lássuk, miként nyilatkozik Platón az Állam című művében a szabadságról. „A demokratikus államban sokszor hallhatod – mondja

szabadsága. Ford.: Csepeli Réka és mások. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó; Kiss Csaba: Hegel, Tocqueville, és a szabadság két fogalma. *Magyar Filozófiai Szemle*, 62. évf. 2. sz. 2016. 129-143

¹⁰ Ld.: Platón: Állam, 527 c 2.

Platón–, hogy ez a legnagyobb kincsük.” (562c) „Itt a polgárok mind szabadok, s az állam csak úgy duzzad a szabadságtól és a szabad ember beszédétől, s mindenkinek megvan a joga arra, hogy azt tegye, amit akar.” (557b) „Ahol teljes szabadság van, ott nyilvánvaló, hogy mindenki úgy rendezi be a magánéletét, ahogyan neki tetszik.” (557b) E demokrácia „egyenlőknek és egyenlőtleneknek egyaránt egyenlőséget biztosít.” (558c)

„A szabadságra való törekvés általánossá válik, (...) s belopódzik a családi életbe is, sőt végezetül még az állatokba is befészkelődik az anarchia szelleme.” (562e) „Az apa például lassanként hozzászokik, hogy a fiával tartsa magát egyenrangúnak, s szinte féljen a fiaitól, a fiú pedig az apjával s a szüleivel szemben se tiszteletet, se félelmet ne érezzen, csak hogy szabad lehessen; így válik egyenlővé a betelepült lakos az őslakossal, és fordítva, s ugyancsak az idegen is. (...)

A tanító ebben a környezetben retteg a növendékeitől s hízeleg nekik, a növendékek meg lekicsinylik a tanítót, de a nevelőjüket is; s általában az ifjak mindenben az idősebbekhez hasonlítják magukat, s velük akarnak versenyezni szóban és tettben; az öregek viszont mindig a fiatalok társaságában ülnek, megtelnek szellemeskedéssel és tréfálkozással, amint a fiatalokat akarják utánozni, csak hogy ne látsszanak kedélytelennek és zsarnoknak. (...) A szabadságban való tobzódásnak azonban (...) mégiscsak az a tetőpontja, mikor a pénzen vásárolt rabszolgák és rabszolganők éppen olyan szabadságot élveznek, mint maguk a vevők.

Azt meg, hogy a nőknek a férfiakhoz, és a férfiaknak a nőkhöz való viszonyában mennyire megy a jogegyenlőség és a szabadság, majdnem elfelejtettem megemlíteni. (...) Hogy itt még a háziállatok is mennyivel szabadabbak, mint egyebütt, azt nem is hinné el, aki nem tapasztalta. (...) A lovak és a szamarak is úgy vannak szoktatva, hogy ugyancsak szabadon és büszkén járkáljanak, s az úton minden szembejövőnek nekirontanak, aki nem tér ki előlük; s minden más tekintetben is ez a csupa szabadság nyilvánul meg. (...)

Ami pedig mindennek együttvéve az eredménye, tudod-e, hogy milyen betegesen érzékennyé teszi ez a polgárok lelkét? Ha a legcsekélyebb kényszert akarja valaki velük szemben alkalmazni, máris berzenkednek, és nem akarják vállalni. S végül már (...) az írott vagy íratlan törvényekkel sem törődnek, csak hogy senki, semmiképpen ne parancsoljon nekik.” (563a-d) „A túlságos szabadság minden valószínűség szerint túlságos szolgasággá fajul.” (564a)¹¹

Platón demokrácia-kritikája tehát végeredményben a szélsőséges liberalizmusnak, azaz a pusztán korlátlan eszményítésének, és az ebből kiforduló szélsőséges egalitarianizmusnak, azaz a hamis és méltatlan egyenlősítésnek együttes bírálata, egyszersmind az érdem, a minőség, a rend, a struktúra, a természetes hierarchia, a helyes tekintély eltüntetésének, a rendeltetészerű élet megtagadásának kárhoztatása, egyszóval a társadalom felbomlásának kritikája.

Ezeket túlmenően figyelemreméltó, ahogyan máshol Platón a szabadság eszméjét más fontos társadalmi elvek mellé helyezi. Platón a Menexenosz című

¹¹ Platón: Állam, VIII. könyv, 557b – 564a. Platón (1984: 552-570)

különös és ironikus dialógusában a helyes állami-társadalmi berendezkedést az emberek egyenlő (ἴσος), testvéri (ἀδελφός) és szabad (ἐλευθέριος) állapotában jelöli meg, az adott sorrendben.¹² Külön elemzést igényelne e hármas eszme antik és újkori felfogásának összevetése; annyit mondanánk, hogy a három elv platóni felfogása szervezesebb egységet mutat, mint amit az újkori jelszó tükröz.¹³

4. Arisztotelész szabadság-fogalma

Nem kevésbé figyelemreméltó, ahogyan az „eleutheriosz” Arisztotelésznél jelentkezik. Arisztotelész a Nikomakhoszi Etikában az erkölcsi erények felsorolásakor a bátorság és a mértékletesség után az eleutheriosz-t (ἐλευθέριος) tárgyalja.¹⁴ Ezt mármost itt egyáltalán nem a „szabad”, hanem ehelyett a „nemes lelkű adakozó” kifejezéssel fordítják! Mert az ἐλευθερία egyrészt „szabadság”-ot jelent ugyan, az ἐλευθέριος jelentése azonban érdekes és lényeges összetettséget mutat: szabad, nemes, adakozó, bőkezű, az ἐλευθεριότης: bőkezűség, nemes lelkület, az ἐλευθέριον: szabad emberhez méltó jellem, az ἐλευθεριάζω: szabadon (tehát helyesen) beszélek. Az ἐλευθεριότης fordításai ennek megfelelően: liberálit, liberality, Freigebigkeit, tehát egyöntetűen: bőkezűség. Arról az emberről van tehát itt szó, aki megfelelő helyzetbe kerül, önazonosságra, személyiségre tesz szert, alkotó ereje érvényesül, gyarapító tevékenységre képes, saját épülésén túl közösségi hivatásának eleget tesz, morális feladatát teljesíti, a testvériesség érdemét gyakorolja.¹⁵

Ezen túlmenően Arisztotelész sokszor tárgyalja a szabadság politikai és etikai vonatkozásait. A politika síkján Arisztotelész a szabadságot, illetve annak túlságos megnövekedését – Platónhoz hasonlóan – a demokrácia rendszerével összefüggésben elemzi. Úgy látja, hogy a demokrácia hívei a szabadságot tekintik fő értéknek.¹⁶ Leírása szerint a demokrácia a többség uralma, a szabadság eszméjének hangoztatása, a tetszés szerinti élet igenlése és az egyenlőség teljes kiterjesztése. Mindezeket Arisztotelész a következőképpen részletezi:

¹² Platón: Menexenosz, 238 e – 239 a.; A dialógus problémáiról ld.: Steiger (2010: 209-223); Taylor, A. E. (1997: 67-72)

¹³ Platón felfogásáról ld.: Ungvári-Zrínyi Imre: Eloldozódás: a helyes kötődés előfeltétele. Platón szabadság-felfogásának értelmezései. In: Laczkó-Gyenge (2010: 126-138); Stalley, R. F.: Plato's Doctrine of Freedom. *Proceedings of the Aristotelian Society*, New Series, Vol. 98. 1998. 145-158; Hansen, Mogens Herman: Democratic Freedom and the Concept of Freedom in Plato and Aristotle. *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 50. 2010. 1-27; Bagnulo, Vince: Plato and Liberalism. Diss. University of Oxford, 2009.; Laks, André: Freedom, Liberality and Liberty in Plato's Laws. *Social Philosophy and Policy*, 24. 2. 2007. 130-152

¹⁴ Arisztotelész: Nikomakhoszi Etika, IV.1. 1119b.

¹⁵ Arisztotelész a nemes lelkű adakozás erényéről: Nikomakhoszi Etika, IV. 1-3. 1119 b – 1122 a. Arisztotelész (1987: 89-97); Eudemoszi Etika, III. 4. 1231 b – 1132 a. Arisztotelész (1975: 74); Nagy Etika, I. 23. 1191 b – 1192 a. Arisztotelész (1975: 176)

¹⁶ Arisztotelész: Nikomakhoszi Etika, V. 6. 1131 a.; Politika, VI. 2. 1317 a.

„Az igazság és a viszonylagos egyenlőség elvét mindenki elfogadja ugyan közös alapul, csak éppen a lényegét tévesztik el. A demokrácia például úgy keletkezett, hogy az egy bizonyos szempontból egyenlőket általában egyenlőknek vették. Azért, mert valamennyien egyformán szabadok, úgy gondolják, hogy most már minden tekintetben egyenlők.”¹⁷

„A demokráciákban rosszul értelmezik a szabadságot. Mert kettő határozza meg a demokráciát: a többség uralma és a szabadság. A jogot egyenlőségnek értelmezik, és egyenlőségnek azt, hogy amit a többség gondol, az érvényesüljön; a szabadság pedig az, amikor mindenki azt teheti, ami neki tetszik, úgyhogy az ilyen demokráciákban mindenki úgy él, ahogy akar, s ahogy telik neki. De éppen ez a helytelen; mert nem szabad szolgáltatásnak tartanunk az alkotmány szerinti életet, hanem inkább biztonságunk.”¹⁸

„A demokratikus alkotmány alapelve a szabadság, legalább ezt szokták mondani, mintha bizony egyedül csak ebben az alkotmányban részesülnének szabadságban a polgárok. Mert azt állítják, hogy minden demokrácia erre törekszik, a szabadság egyik feltétele pedig az, hogy alattvalók és vezetők váltsák egymást. A demokratikus igazság viszont nem más, mint hogy mindenki egyenlő legyen a száma és nem az érdeme szerint. Minthogy pedig így értelmezik az igazságot, szükségképpen a tömeg van hatalmon, és amit a többség jónak tart, az a végső cél, és az az igazság.

Szerintük minden polgárnak egyformán kell részesednie az alkotmányjogokban; s így természetes, hogy a demokráciákban nagyobb hatalmuk van a szegényeknek, mint a gazdagoknak: az előbbieknél többen vannak, márpedig a többség akarata dönt. Ez tehát a szabadság egyik megnyilvánulása, s ezt minden demokratikus fölfogású ember az alkotmány lényeges vonásának tartja. A másik meg az, hogy mindenki úgy élhet, ahogy akar, ez ugyanis a szabadság megvalósulása, mint mondják, mert ha nem élhet az ember úgy, ahogyan akar, akkor rabszolga. Ez tehát a demokratikus alkotmánynak a másik alapelve, és ennek következménye az a törekvés, hogy ne kelljen engedelmessé válniuk senkinek, de ha ez mégsem lehetséges, legfeljebb egymást váltogatva, és ez összeegyeztethető az egyenlőség szerinti szabadsággal.”¹⁹

„Ha valaki mindig azt teheti, ami neki tetszik, az ilyenfajta szabadság nem tudja mindig féken tartani a minden emberben meglévő gyarlóságot.”²⁰

Az egyes embert illetően Arisztotelész sok helyen megkülönbözteti és szembeállítja az ember szabad és szolgai állapotát és természetét. Az egyik szempont szerint más munkák és elfoglaltságok illenek a szabad emberhez és mások a szolgálóhoz.²¹ Egy másik – Platóntól öröklött – szempont a szabadidő és a kényszerű elfoglaltság értelmezésének kérdése. Platón Theaitétosz című dialógusában a

¹⁷ Arisztotelész: Politika, V. 1. 1301 a. Arisztotelész (1984: 211)

¹⁸ Arisztotelész: Politika, V. 9. 1310 a. Arisztotelész (1984: 237)

¹⁹ Arisztotelész: Politika, VI. 2. 1317 a-b. Arisztotelész (1984: 258)

²⁰ Arisztotelész: Politika, VI. 4. 1318 b. Arisztotelész (1984: 262)

²¹ Arisztotelész: Politika, 1337 b.; Vö: Rhétorika, 1367 a.

filozófusnak egy olyan leírását adja, amely szerint a filozófus, aki a világmindenséget tartja szem előtt, kutatását békességben végzi a maga ráérő idejében, és valóságos szabadságban nevelkedik.²²

Arisztotelész egyrészt mintegy ehhez kapcsolódik, amikor a Nikomakhoszi Etikában a közéleti, gyakorlati és az elmélkedő hivatást²³ szembeállítja egymással. Eszerint bár a közéleti tevékenység magasrendű, nem fér meg a szabadidővel, az elmélkedő életforma ellenben saját idővel rendelkezik, célját önmagában hordja, szabadságot és boldogságot jelent.²⁴ Ez azonban Arisztotelész véleményének csak az egyik oldala, mert másrészt azt is hangsúlyozza, hogy a pusztá szemlélődés nem elegendő a boldogsághoz, amelyhez a cselekvés szervesen hozzátartozik. Arisztotelész Politika című művében szintén felveti a közéleti ember és a „szabad ember” életformája közti különbséget, ismerteti mindkét életforma híveinek érveit, az eme két életforma mellett felhozható megfontolásokat, kinyilvánítja: „ennek a két pártnak azt kell felelnünk, hogy részben igazuk van, részben nem,” kárhoztatja a tétlenséget, összekapcsolja a boldogságot a cselekvéssel, s rámutat, hogy mindkét életforma hozzátartozhat az erényes élethez.²⁵

5. A hellenizmus szabadság-eszméje

A hellenizmus korában a szabadság elve több vonatkozásban tűnik föl. Egyrészt ontológiai szempontból, a determinizmus kérdésével kapcsolatban, másrészt etikai szempontból, a szabad akarat és az emberi autonómia kérdésével összefüggésben.²⁶ Általános antik felfogás szerint egyedül a bölcs tekinthető igazán szabad embernek.²⁷ Csak a bölcsesség szabad tudomány, és csak a bölcsesség tesz szabaddá.²⁸ Epikurosz szerint: „A filozófia szolgájának kell lenned, hogy az igazi szabadság osztályrészedül jusson.”²⁹ Őt idézve Seneca ezt írja: „Éppen az ugyanis a szabadság, ha a filozófia szolgálatába szegődünk.”³⁰

²² Platón: Theaitétosz, 172 d, 175 e.

²³ E két életforma értékelése megjelenik később a sztoikus (Khrüszipposz), a római (Cicero: otium-negotium, Seneca) és a keresztény (Augustinus) filozófiában is.

²⁴ Arisztotelész: Nikomakhoszi Etika, X. 7. 1177 b.

²⁵ Arisztotelész: Politika, VII. 3. 1325 a. Arisztotelész (1984: 280)

²⁶ Bobzien, Susanne (1998, 2001): Determinism and Freedom in Stoic Philosophy. Oxford: Clarendon Press, 338-345.; Wirszubski, Ch. (1950): Libertas as a Political Idea at Rome. Cambridge: Cambridge University Press; Sellers, Mortimer Newlin Stead (1998): The Sacred Fire of Liberty. Basingstoke (UK): Palgrave MacMillan. 8. fejj.: Cicero's Conception of Liberty. 43-46; Szekeres Csilla: Eszmény és valóság. Filozófia és politika Cicerónál. Ókor 7. 2008/3. 27-34

²⁷ Cicero: De finibus bonorum et malorum, III. 75.

²⁸ Seneca: Erkölcsi levelek, 88. 2. Seneca (2002: 401)

²⁹ Epikurosz: 208. fragmentum. Idézi Seneca: Erkölcsi levelek, 8. 7. Seneca (2002: 116)

³⁰ Seneca: Erkölcsi levelek, 8. 7. Seneca (2002: 116) Ld. még: Morford, Mark (2002): The Roman Philosophers. Routledge, London-New York; Griffin, Miriam T. (1967): Seneca. A Philosopher in Politics. Oxford: Clarendon Press; Maurach, Gregor (1991): Seneca. Leben und Werk. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft; Alleram Gyula (1907): Seneca erkölcsbölcsélete. Budapest: Katholikus Irodalmi Részvénytársaság; Dobai János (1911): Seneca jog- és állambölcsélete. Budapest:

A bölcs szabadságát megvilágítva Cicero így ír: „Mert mi a szabadság? Annak lehetősége, hogy úgy élj, ahogy akarsz. S ki él úgy, ahogy akar, ha nem az, aki igazul él, aki örömmel teljesíti kötelességét, aki megfontoltan és előrelátóan tervezte életét, aki még a törvényeknek sem félelemből engedelmeskedik, hanem azért tartja tiszteletben, és azért ápolja őket, mert meggyőződése, hogy ez a leghasznosabb; aki mindent saját ízlése szerint, szabadon mond, szabadon tesz és gondol; akinek minden szándéka, minden cselekedete önmagából indul ki, s egyedül őrá vezethető vissza.”³¹

A szabadság kérdését – úgy tűnik – leghangsúlyosabban a sztoikus filozófia képviselői tárgyalják. Kleanthész külön írt egy művet „A szabadságról” címmel.³² Ebből a könyvből semmi nem maradt ránk. Ismerjük azonban többek közt Epiktétosz „Beszélgetések” (Διατριβαί, Diatribai) címet kapott munkáját, amelyben a szerző nagy terjedelemben foglalkozik a szabadság kérdésével. Ilyen tárgyú fejtegetéseket találunk a mű I. könyvének 12. fejezetében, továbbá a IV. könyvben, amelynek egész 1. fejezetét a szerző a szabadság vizsgálatának szenteli.³³ Epiktétosznál a szabadság egyéni kérdésként jelentkezik, s az önállóság elérésében kapja meg értékét.

„Szabad az – mondja Epiktétosz –, aki úgy él, ahogy akar, akit sem kényszeríteni, sem akadályozni, sem erőszakkal rávenni valamire nem lehet.” (IV. 1. 1.) Ismételten leszögezi: „A szabadság azt is jelenti, hogy urai vagyunk a szándékainknak, és függetlenek.” (IV. 1. 56.) „Szabad az az ember, akit semmi sem akadályoz, akinek minden kéznél van, amit akar.” (IV. 1. 128.) Felteszi a kérdést: vajon mi tesz bennünket szabad emberré és önmagunk uraivá? Válasza szerint: „Az életvezetésre vonatkozó tudás tesz szabaddá.” (IV. 1. 63.)

Azt a kívánságot, amely szerint „minden úgy történjék, ahogy az nekem tetszik”, örültségnek és hibbantásnak bélyegzi, s kinyilvánítja: „Találomra azt kívánni, hogy éppen azok a dolgok következzenek be, amelyeket én történetesen a legjobbnak ítélek, az nemcsak hogy nem nemes magatartás, de éppenséggel a legszegényletesebb.” (I. 12. 12.) Nézete szerint a szabadságnak, e legnagyobb és legjelentősebb dolognak az esetében nem engedhető meg, hogy bármit találomra akarjak. Ezzel kapcsolatban rámutat: „A képzés éppen annak a megtanulását jelenti, hogy minden egyes dolgot úgy akarjak, ahogy az végbe szokott menni. És hogy szokott végbemenni? Úgy, ahogyan az rendeli el, aki rendelkezik a dolgok fölött.” (I. 12. 15.)

Ezek szerint Epiktétosz felfogásában a szabadság azt jelenti, hogy egyrészt az ember a maga uraként, saját akaratóval formálja életét, másrészt életét értelem és erkölcs alapján vezeti. A szabad állapot tehát azt jelenti, hogy az ember megfelelő értékrendet érvényesít életében. A szabadság itt a létrendhez és a világtervhez

Franklin; Medveczky Frigyes (1913): A római stoicismus társadalmi elmélete. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia

³¹ Cicero: A sztoikusok paradoxonjai. V. paradoxon. In: Steiger (1983: 328-239)

³² Diogenész Laertiosz (2007: 192) (VII. 5. Kleanthész)

³³ Επικτήτου διατριβαί. Epiktétosz: Beszélgetések, I. könyv, 12. fejezet, 9-15.; IV. könyv 1. fejezet, 1-177. In: Epiktétosz (2014: 44-45; 225-241)

kapcsolódik; a szabad ember elkötelezett a helyes értékek iránt, és szemben áll azzal az emberrel, aki önkényes és felelőtlen vágyainak szolgai függésében él.

6. Összegzés

Végeredményben elmondható, hogy a szabadság a görög és az egész antik szellem szerint részben politikai függetlenség, amely lehetővé teszi az önelvű kibontakozást, részben pedig erény és helyes magatartás, egészében véve: autentikus egzisztencia. A görög szabadság-fogalom konkrét tartalmakra vonatkozik, ezek egységét képviseli, viszont nem válik abszolút elvvé, mint az újkorban, ezért nem lesz üres eszme, amely ilyen módon magát megsemmisítené. A görög szabadság-felfogás, bármennyire a kényszer-nélküliséget emlegeti is sok esetben szó szerint, nem a korlátlanosság elve, hanem a személy, a személyiség, az egyéniség érettségét, magas rendűségét, értékelvűségét, a helyes életre való képességet és erőt, a belső meghatározottságot jelenti.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Arisztotelész (1975): Eudemoszi Etika. Nagy Etika. Ford.: Steiger Kornél. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Arisztotelész (1987): Nikomakhoszi Etika. Ford.: Szabó Miklós. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Arisztotelész (1984²): Politika. Ford.: Szabó Miklós. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Bibó István (1935): Kényszer, jog, szabadság. In: Bibó István (1986): Válogatott tanulmányok, I. köt. Budapest: Magvető.
- Brugger, Walter (2005): Filozófiai Lexikon. Ford.: Balázs István és mások. Budapest: Szent István Társulat.
- Diogenész Laertiosz (2007): A filozófiában jeleskedők élete és nézetei. 2. kötet. Ford.: Rokay Zoltán. Budapest: Jel Kiadó.
- Epiktétosz (2014): Epiktétosz összes művei. Ford.: Steiger Kornél. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Gájer László (2013): Az emberi szabadság katolikus értelmezése XIII. Leó pápa Libertas (1888) enciklikája alapján. *Teológia*, 2013/3-4. 123-132.
- Heidegger, Martin (1936): Schelling értekezése az emberi szabadság lényegéről. Magyar kiadás: (1993) Ford.: Boros Gábor. Budapest: T-Twins Kiadó.
- Laczkó Sándor – Gyenge Zoltán (szerk.) (2010): A szabadság. Lábjegyzet Platónhoz, 8. Szeged – Csíkszereda: Magyar Filozófiai Társaság – Pro Philosophia.
- Petz Vilmos (1902): Ókori Lexikon. Budapest: Franklin. 2. kötet.
- Platón (1984): Összes Művei, II. köt. Ford.: Devecseri Gábor, Faragó László, Kárpáty Csilla, Kerényi Grácia, Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Plutarkhosz (1978): Párhuzamos életrajzok, 1. kötet, Ford.: Máthé Elek. Budapest: Magyar Helikon.
- Puskás Attila (2004): A szabadság értelmezései és az etikai rendszerek. *Teológia*, 38. 2004/1-2. 55-75.

BUDAFOK-TÉTÉNY RÖVID TÖRTÉNETE, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL AZ OKTATÁSRA

GARBÓCI László

(helytörténész, a XXII. kerületi Mihalik Sándor Helytörténeti Kör vezetője)

1950. január 1-vel hozták létre – Budafok megyei város, Budatétény község, Nagytétény nagyközség egyesítésével – a XXII. kerületet. A 34,2 km²-en elterülő városrész akkor 38 ezer, napjainkban kb. 53 ezer fő állandó otthona. Dél-Buda e területrésze már az újkőkor (neolitikum) óta lakott. A Kr. e. I. században a kelta eraviszkusz törzs, majd az első századtól a IV. század közepéig a római birodalom regnált területünkön. A középkorban Tétény, illetőleg Budafok területén Csót, Kán(y)a, és Kocsola települések léteztek. A török kor után Tétény újraterülett, Budafok pedig, akkori nevén Promontorium, Savoyai Jenő alapítása volt. A szőlőművelő Promontor zsellérváros fejlődött gyorsabban. A XVIII. század második felében már iskolamestere volt, majd a XIX. század elején "Schola Vernacula" anyanyelvi iskola létesült. Az 1800-as évek végén a katolikus iskola mellett már állami iskola is működött Budafokon. 1904-ben a dél-budai régióban elsőként nyílt polgári iskola. Budafok 1926-os várossá válását követően az oktatásban a következő jelentős lépés volt a Premontrei Gimnázium megnyitása 1937-ben. Ez az államosítást követően a Budai Nagy Antal Gimnázium lett. 1955-ben egy új építésű szövetkezeti középiskola nyílt a Művelődés utcában. A "Dózsa György" nevét viselő iskolában a technikai oktatás már 1973-ban megszűnt, helyébe a SZÖVOSZ bentlakásos továbbképző központot hozott létre. Ez sem bizonyult hosszú életűnek. Változatos éveket követően, többek között szállodaként is működött, végre új oktatási intézmény költözött falai közé, a Tomori Pál Főiskola.

Kulcsszavak: oktatás a 18. században, iskolaalapítás, az első középiskola Budafokon, jelenlegi iskolák, Tomori Pál Főiskola

1. Oktatásügy Promontor-Budafokon

A XVIII. század közepén, amikor Promontor és Tétény is újraterülett, az oktatás az egyház feladatkörébe tartozott. Mivel az 1750-es években még egyik településnek sem volt állandó lelképásztora, így feltételezhetően szervezett oktatás sem folyt. Promontor hivatalosan 1755-ben lett plébánia, így az oktatás- és iskolaügy ezt követően kezdődhetett. A legújabb kutatások ismeretében – Greszl Ferenc egykori budafoki származású katolikus pap szerint – *Walter János Antal* volt Promontor első iskolamestere és egy személyben kántora is 1758-tól. *Walter János Antal* már 1752-ben a település lakója volt, hiszen a plébániai anyakönyv szerint abban az évben keresztelték meg *Anna Éva* nevű kislányát. Ez az első iskola úgynevezett triviális (háromutas) iskola volt, ahol az olvasást, írást és számolást tanították. Mindhárom természetesen német nyelven, hiszen a község német ajkú volt. *Walter János Antal* az iskolamesteri és kántori tisztséget 1762-ig töltötte be, amikor is a község *Himberger János Simont* választotta meg utódjául. A község

Himberger János Simonnal kötött szerződését a *Historia Promontoriana* őrizte meg. A 9 pontból álló szerződés harmadik pontjában még az is szerepel, hogy az iskolamesteri és kántori feladatok, valamint a községi bíró mellett még a jegyzői tisztelet is köteles ellátni. A szerződést 1762. január 1-én kezelték.

¹ A Promontoron 1778-ban felvett Egyházlátogatási jegyzőkönyv (*Canonica Visitatio*) nem említi az iskolamester nevét, csak azt, hogy jóra való, józan erkölcsű, kötelességtudó ember. A promontori (budafoki) halotti anyakönyvből az derül ki, hogy Himberger János Simon 1767. március 1-én meghalt. Utóda *Shenn Lénárd* lett, aki 1775-ben halt meg Promontoron 60 éves korában. A triviális iskolát 1770-ig vezette, amikor is az iskolamesteri tisztelet *Hötzl János* vette át. Hötzl János csak német nyelven beszélt és viszonylag kevés növendéke volt. Őt több, rövid ideig működő tanítómester követte, míg végül az 1780-as években *Himberger Kristóf* lett a település tanítója. A korabeli források feljegyezték, hogy a Budai tanítóképzőben szerzett oklevelet, és a német mellett a magyar nyelvet is kiválóan beszélte, sőt több hangszeren is jól játszott. Az 1805. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv említi, hogy *Kovács Pál* plébánossága idején olyannyira felszökött a tanulói létszám, hogy már segédtanítót is alkalmazni kellett. Az 1817. évi jegyzőkönyv részletesen ír az iskoláról. Azt teljes egészében a község tartotta fenn, miután az uradalom semmivel nem járult hozzá. A (második) *Ratio Educationes* értelmében az iskolát „*scola vernacula*”-nak, vagyis anyanyelvi iskolának nevezték. Ennek a második Rationak értelmében, a nemzetiségi iskolákban már a magyar nyelvet is kötelező volt oktatni, tehát értelemszerűen a tanítónak is tudni kellett magyarul. Az 1816/17-es tanévről részletes adatok is rendelkezésünkre állnak. Eszerint 274 tanuló látogatta az iskolát, melyből 135 volt a fiú és 139 a leány. A rendszeres iskolalátogatók száma viszont csak 70 fő volt, mivel a többség dologidőben a családot segítette a szőlőben. A hatnapos tanítási rendben csütörtökön volt a szünnap, és délután is volt oktatás, általában hittan. Az első iskolaépület, melyet Promontor község épített 1803-ban, a templom mögött állt (ma is áll az épület, erősen átalakított formában). Ez eredetileg egy tantermes volt, de már az 1810-es években bővítették. Mai mércével óriási tantermek voltak, hiszen az első tanteremben egyszerre 200 gyermek volt. A XIX században ezt az épületet még többször bővítették, majd 1903-ban államosították. A XX. század hajnalán több iskola is épült, mígnem 1912-ben a hegyen – *Tóth József* királyi tanfelügyelő közreműködésének is köszönhetően – megépült, állami pénzen, a mai Árpád utcai iskola. Az 1867. évi kiegyezés eredményeként az 1868. évi 38. törvénycikk szabályozta a népiskolai tanítás rendjét. E törvénycikk értelmében kötelezték a 6-12 éves korú gyerekek mindennapi iskolába járását, a 12-15 évesek részére pedig előírták az ismétlő oktatást. A törvény szabályozta a nemzetiségek anyanyelvi oktatáshoz való jogát is. A községeknek iskolaszéket kellett választani. Budafok oktatásában jelentős változást hozott a XX. század hajnala.

¹ *Historia Promontoriana 1713-1763*, Bécs, Tartományi Kapucinus Kolostor 74, 102-104.

2. Polgári iskola Budafokon

1902-ben látszott körvonalazódni Budafok nagyközség – közel egy évtizedes – erőfeszítése polgári iskola létesítésére. A település egy 800 négyszögöles telket és 2000 korona készpénzt ajánlott fel egy polgári iskola létesítésére. A minisztériummal történt hosszas huzavona után a község képviselőtestülete 1904 márciusában az alábbi határozatot hozta. „Az épülő új iskolaépületnek magában kell foglalnia 12 tantermet, egy dísz-, egy torna-, két rajztermet, két tanárszobát, egy igazgatói és egy szolgálakást, 4 különféle szertárszobát: külön bejárattal és lépcsőházzal fiúk és leányok számára.” Az illetékes hivattal történt sokadik levélváltást követően végül a miniszter 1904. július 29-én kelt 61217. számú rendeletével elrendelte a polgári fiú- és leányiskola felállítását, azzal a kikötéssel, hogy mindkét iskola első osztálya 1904. szeptember elsejével nyíljon meg. Az 1904/05. tanévre a fiúiskolába 49 rendes és 6 magántanulót írtak be, míg a leányiskolába 20 rendes és 3 magántanulót vettek fel. Összesen tehát 78 fiatal kezdte meg tanulmányait a budafoki polgári iskolában. (Az iskola későbbi évkönyveiből tudjuk, hogy az első évre felvettek közül 17 fiú és 20 leány fejezte be tanulmányait.) Az első tanévben komoly gondot jelentett, hogy a fiú- és leányiskola viszonylag nagy távolságra volt egymástól. Ez a probléma csak az 1908. évi tanévre oldódott meg, hiszen a község által felajánlott telken ekkorra fejeződött be az új polgári iskola felépítése. Az iskola épületének tervezője és kivitelezője a budafoki illetőségű építőmester: *Reiber Lőrinc* volt. Az igen tetszetősre sikeredett épületnek csupán egyetlen, de nagy szépséghibája volt, hogy már megnyitásokor is kicsinek bizonyult. (Az eredeti épület többszöri tatarozás, kisebb átalakítás után ma is iskola, hiszen a Kossuth Lajos Magyar-Angol Két Tanítási Nyelvű Általános Iskola diákjai koptatják az épületet.) Az emeletes épületet úgy tervezte Reiber Lőrinc, hogy annak földszintjén a fiúiskola kapott helyet a Kossuth Lajos utcai bejárattal, míg a leányiskola az épület emeleti részén nyert elhelyezést, melynek bejárata az iskola és a régi községháza közötti keskeny közön lett kialakítva. Nem melleleg hivatalosan ez volt az épület főbejárata. Az iskola első igazgatója a Karánsebesről átvezényelt *Donszky Lukács* lett. Ő mind a fiú-, mind a leányiskolában tanította a magyar nyelvet, a németet és földrajzot. 1907-ben érkezett az iskolához *Mihalik Sándor*, a legendás iskolaigazgató, egyben Budafok első tudatos helytörténésze. Már érkezése évében megválasztották igazgatónak. Az egyetemet végzett Mihalik a fiúknál és a lányoknál is a történelmet tanította. 1919-ben a vallás- és közoktatásügyi miniszter az ő felterjesztésére különválasztotta a polgári fiú- és leányiskolát. Mihalik ettől fogva 1932-ben történt nyugdíjba vonulásáig már csak a leányiskola igazgatója volt. A kezdeti 70 tanulóból 1944-re már közel 500 fős diáksereg látogatta a polgárit. 1945-ben óriási változások következtek be az oktatásban, hiszen megjelentek a nyolcosztályos általános iskolák, aminek eredményeként a polgáriba lényegesen kevesebb gyereket írtak be. 1946-ra elfogytak a polgáriba jelentkezők, és így 1948-cal az utolsó polgári osztályban is befejeződött a tanítás. Budafokon a Kossuth Lajos utcában is már csak az általános

iskola működött. Az intézmény hivatalos elnevezése Kossuth Lajos utcai Általános Iskola volt. Ennek első negatív eredményeként a lányokat átvezényelték az 1940-es évek elején épített Szent István téri iskolába, mivel a Kossuth csak fiúiskola lett. 1958 őszén ismét felfedezték a koedukációt, és így újra látogathatták a lányok a legendás Kossuthot. A XXII. kerületben először ebben az iskolában vezették be az orosz nyelv oktatása mellett, 1978-ban, a 3. osztálytól az angol nyelv tanítását. A hamarosan népszerűvé vált angolt az ezt követő években több kerületi iskolában is elkezdtek tanítani. Az intézmény az 1985/86-os tanévtől angol nyelvtagozatos iskola lett. A rendszerváltást követően az iskola 1991-ben hivatalosan felvette Kossuth Lajos nevét. Az épület Kossuth Lajos utcai homlokzatára felkerült *Ócsai Károly*, kerületünkben élt szobrászművész domborműve az első felelős kormány pénzügyminiszteréről. 1992-től már az első osztályosoknak is tanítják az angol nyelvet. Ennek egyenes következménye lett, hogy a 2004/2005. tanévtől az iskolában hivatalosan két tanítási nyelvű oktatás folyik.

Budafokon a gyorsan szaporodó lélekszám miatt a polgári mellett újabb iskolára volt szükség, és 1926-ban a fiatal város az Anna utcában új elemi iskolát épített. A Budafokon élt *Bathó Lajos* építésmérnök tervei alapján megvalósult létesítmény egy évtized múlva komoly szerephez jutott Budafok középfokú oktatásában.

3. Premontrei gimnázium Budafokon

Az 1926-ban várossá vált Budafok egyik égető gondja volt egy középiskola létesítése. *Záborszky Nándor* polgármester már 1928-ban megkezdte a felsőbb hatóságokkal a tárgyalásokat egy gimnázium létesítése ügyében. Ezek a tárgyalások azonban nem vezettek eredményre. Az állami gimnázium nem volt kívánatos Dél-Budán, így *Záborszky* polgármester egy minisztériumi tisztviselő javaslatára a szerzetesrendeknél kezdett érdeklődni. A többszintű tárgyalások eredményeként 1936. szeptember 4-én levélben fordult a Gödöllői Premontrei Perjelséghez gimnázium alapítása ügyében. A levél kézhezvételét követő tárgyalások hamar eredményre vezettek, hiszen a Rend igent mondott a kérésre. Budafok városa a gimnázium létesítése céljából felajánlotta az 1926-ban Anna utcában épített elemi iskolát, továbbá vállalta azt, hogy 6 éven belül emelettel bővíti a leendő gimnáziumot. A város azt is vállalta, hogy éves szinten a fenntartásához is hozzájárul. E feltételek mellett 1937. április 30-án megkötötték a szerződés a Premontrei Renddel, melyet a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium a 33042/1937. V. 1. sz. alatt engedélyezett. A szerződés aláírását követően azonnal megkezdődött a beiratkozás. Az első évfolyamra 48 rendes és 4 magántanulót vettek fel. A városnak a Rend felé egyetlen kifejezett kérése volt, hogy a gimnáziumba vallásfelekezeti hovatartozás nélkül mindenkit vegyenek fel. Ennek értelmében evangélikus, református és zsidó vallású diákok is felvételt nyertek. Az 1937. szeptember 3-án a Szent Lipót plébániatemplomban megtartott évnyitón, melyet *dr. Gerinczy Pál*

gödöllői perjel és *dr. Büttner Ferenc* budafoki apátplébános tartott, hivatalosan is megkezdte működését a „Jászóvári Premontrei Kanonokrend Szent István Gimnáziuma Budafok” a helyi társadalom nagy örömeire. (A Szent István név a szülők kérése volt, hiszen 1937 a jubileumi Szent István év volt.) Az iskola első igazgatója *Kolumbán Virgil* premontrei kanonok, magyar-latin szakos gimnáziumi tanár lett. Az új intézmény jelmondata a „Virtute Vinces” azaz az erénnyel győzedelmeskedsz. Annak ellenére, hogy az iskola alapítása és megnyitása viharos gyorsasággal megtörtént, és a város átadta az Anna utcai épületet, az első tanév még a Kossuth Lajos utca 60. sz. alatt, a korábbi főjegyzői lakásban indult. A második tanév pedig, amikor már két osztály kezdett, a Kossuth Lajos utca 88 sz. alatt – a régi Ipartestületi székházban – zajlott. Végre az 1939/40-es tanévre az átalakítások után beköltözhettek a diákok és tanáraik eredeti épületükbe. Az 1942/43-as tanévben, amikor Európában már javában dúlt a második világháború, a város, tartván ígéretét, megkezdte az emelet ráépítését. Anyaghiány, szakemberhiány ellenére 1943 őszére elkészült a munka. A magyar oktatástörténet valószínűleg legrövidebb tanéve volt az 1943/44. évi tanév, mivel csupán öt hónapig tartott, és hivatalosan 1944. április 12-én ért véget. Senki nem tudta, hogy az új tanév mikor kezdődhet. Végül az 1944. október 5-én megindult tanév első üteme csupán három hétig tartott, hiszen a gimnázium épületét előbb kórházi, majd hadi célokra lefoglalták. Budafok, Budatétény, Nagytétény 1944. december 26-án a szovjet csapatok kezére került. Az iskolavezetés a szovjetektől értesítést kapott, hogy 1945. március 14-vel újra indulhat a tanítás. Ám az épület olyan rossz állapotban volt – hiányoztak a nyílászárók, eltűntek a kályhák – , hogy ideiglenesen az albertfalvai elemi iskolában folytatódott a tanítás. A környékből érkező diákok többsége, így az érdiek, törökbálintiak, nagytétényiek, tárnokiak nem is tudtak bejárni. Végül az idő jobbra fordultával, május 14-én visszaköltözhettek az Anna utcai épületbe. A könyvtár, a szertár elpusztult, a hivatalos iratokat elégették. Ezek figyelembevételével a tanév július 14-én véget ért. Utána kezdődött meg az első érettségi vizsga. 19-en tettek sikeres érettségi vizsgát úgy, hogy az 1937-ben beiratkozott 52 fő közül csak 12-en maradtak. A többi 7 később csatlakozott az osztályhoz, illetőleg az érettségizők között volt két lány is, akik pesti gimnáziumukba nem jutottak be, és így engedéllyel itt érettségizhettek. Az 1945/46-os tanév már egészen más volt, mint a korábbiak. Ekkor már több mint 400 tanulója volt az intézménynek. A hivatalosan bevezetésre került nyolcosztályos iskolatípus miatt teljesen át kellett szervezni az oktatást. Emellett a nagy hidegben, télen, kétszer is szénszünetet kellett elrendelni. A premontrei tanárok munkáját folyamatos zaklatásokkal nehezítették, néhányukat elűzték. Az 1946/47-es tanévben a fokozódó gondok ellenére is új eredmények születtek: *Húvösvölgyi Ferenc* tanár vezetésével a diákok létrehoztak egy ötszáz kötetes könyvtárat, amit többnyire családi, rokoni, baráti körből szereztek. A tantermek rendbehozatalában, festésében segítettek az érettségi előtt álló diákok. Budafok város kérésére a premontrei tanárok ebben az évben elindították a dolgozók gimnáziumát, ahová 43 felnőtt iratkozott be. Az 1947/48-as tanév indulásakor még nem tudták, hogy ez az utolsó éve a premontrei Szent István gimnáziumnak. A régi igazgató, *Kolumbán Virgil* nyugdíjba

vonulását követően *dr. Zimándi Pius* lett az új igazgató, aki minden nehézség ellenére megpróbálta a lehetetlent. Nem rajta múltott. 1948-ban (június 12-én) megtörtént az egyházi, társulati és magániskolák államosítása. Az iskola címéből a premontrei kanonokrend törölve lett, helyette az új név „Állami Szent István Gimnázium” került fel a táblákra. Az új felállású gimnázium alakuló ülését 1948. augusztus 30-án tartotta. Zimándi Piust menesztették, helyette a premontrei gimnáziumban óraadó tanárként működő latin-történelem szakos *Bukta Józsefet* választották igazgatónak, aki, annak ellenére, hogy kinevezését maga Zimándi Pius is javasolta, teljesítette a vele szemben – az új rend által támasztott – politikai elvárásokat. Emellett Bukta egyik első intézkedése volt a koedukáció bevezetése, ami adott körülmények között helyes lépésnek bizonyult. Budafok 1950. január 1-vel a főváros része lett. Mivel az egyesítés után kiderült, hogy a fővárosban már van egy István gimnázium, szelíd erőszakkal kötelezték Budafokot a névváltoztatásra. Ekkor vette fel az 1437. évi erdélyi (Dés melletti) parasztfelkelés vezérének, *Budai Nagy Antal* kisnemesnek a nevét. A gimnázium azóta nagy utat járt be, az osztályok létszáma folyamatosan növekedett. Az 1964/65-ös tanévben kísérleti jelleggel bevezették a szakközépiskolai képzést (az érettségi mellett a szerszámkészítő szakmát lehetett elsajátítani). Bár sikeresnek tartották a kezdeményezést, 1972-ben befejezték ezt az oktatási formát. A még premontreiek által megkezdett esti oktatást folytatták, mely a 60-as évek végén, 70-es évek elején – főképpen a gépésztechnikus képzéssel – érte el csúcspontját, a beiratkozottak közel fele szerzett gépésztechnikus minősítést. 1970-ben az iskola egy új szárnyal és 12 tanteremmel bővült. Az 1980-as évek elején vezették be az úgynevezett tantervi fakultációt. Az utolsó magyarországi demográfiai hullám az 1980-as évek első felében érte el a gimnáziumot. Ennek eredményeként az 1984/85-ös tanévben már hat párhuzamos első évfolyamot kellett indítani. Az ötvenéves jubileum esztendejében a kezdeti 6 tanár helyett már 55 fő pedagógus és 27 fő egyéb személy dolgozott az iskola gondtalan működésén. A rendszerváltást követően folyamatosan fejlődik az intézmény a kor igényeinek megfelelően, tanítva a legújabb ismeretekre a jövő generációk meghatározó embereit.

4. SZÖVOSZ iskolából Tomori Pál Főiskola

Budatétény területén az egykori Kápolna dűlő (Kapellen Ried) területén egy hatalmas kihasználatlan területen állt *Schindele József* „kastélya”. Az államosítást követően nem igazán tudtak mit kezdeni sem az épülettel, sem a hatalmas parkszerű ingatlannal. Az 1950-es évek elején jött egy ötlet, hogy a kastély épülete elé egy új, szövetkezeti típusú középiskolát létesítenek. Az 1954-ben megkezdett építkezés eredményeként 1955-re elkészült a szövetkezetek fenntartásában és működésében a Dózsa György Közgazdasági Technikum. Hogy mennyire nem volt előkészítve az intézmény létesítése, az bizonyítja, hogy az első tanári karban még csak nyolc általánost végzett oktatók is helyt kaptak. A zömében vidékről toborzott pedagógusok részére az új épület mögötti egykori Schindele-kastélyban biztosítottak

lakásokat. Az új monumentális épületben két technikus osztállyal 1955 őszén kezdődött meg az oktatás. Bár a közgazdasági technikus végzettségű fiatalokat elsősorban a vidék számára képezték, ez az oktatási forma itt a főváros peremkerületében nem vált népszerűvé. Mire az iskola helyzetét konszolidálták és végre a tanulói létszámot is sikerült feltölteni az 1960-as évek közepére, addigra az igények megváltoztak a szakképzést illetően. A tanulólétszám újra csökkenni kezdett úgy, hogy az 1960-as évek végén már csak egy technikus osztályt tudtak indítani. Hogy a tanulók részére vonzóbbá tegyék az oktatást, egynapos szakmai gyakorlatot is beiktattak. Ezen pénztárgépkészítési ismereteket oktattak, melyről sikeres vizsga esetén a tanulók pénztárgépkészítési oklevelet is kaptak. A hatalmas épületben a helykihasználás érdekében az 1967/68-as tanévtől kezdődően kereskedelmi szakközépiskolai képzést is indítottak kollégiumi ellátással, hiszen az épület kihasználatlansága erre is lehetőséget adott. Ezekben az években elsősorban a termelő- és földműves szövetkezetek részére képezték szakembereket. 1973-ban az utolsó technikus osztály elballagásával az intézmény, mint középiskola megszűnt. Helyébe, a kollégiumi férőhelyeket is felhasználva, a SZÖVOSZ bentlakásos továbbképző központot hozott létre. Ez sem bizonyult tartós megoldásnak. A rendszerváltást, vagyis az 1990-es évet megelőzően néhány évig kihasználatlanul állt az épület, melynek állaga erősen romlani kezdett. Az 1990-es évek elején szállodává alakították át az épületet, és a „Regina Hotel” működött az épület falai között. A biztató kezdést követően a vendégek és ezzel együtt a vendégejszakák száma is csökkenni kezdett, ami a szálloda bezárásához, majd megszüntetéséhez vezetett. Néhány év üresjárat után aztán 2011 szeptemberében a kalocsai székhelyű Tomori Pál Főiskola költözött falai közé. És a legfrissebb hír, hogy napjainkra – 2017. február 1-től – a Főiskola székhelyét végleg áttelepítette Budafok-Téténybe, ide a Művelődés utcába.

Ahogy nagy öröm volt a XX. század elején az első polgári a helyi lakosságnak, majd 1937-ben a gimnázium létesítése, ugyanolyan örömmel tölti el, és büszkeséggel fogadja kerületünk lakossága Dél-Buda első Főiskoláját, amely reméljük, hogy hosszú évtizedekre meghatározó intézményévé válik kerületünknek.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

Györffy György (1997): Pest-Buda kialakulása. Budapest: Akadémiai Kiadó
 Joó Ernő – Dr. Tóth Gábor (szerk.) (1988): Tétény-Promontor. Budapest XXII. kerületének története. Budapest: Budapest Főváros XXII. Kerületi Tanács VB.

FORRÁSOK

Canonic Visitatio Promontor 1778, 1817. Székesfehérvári Püspöki Levéltár
 Canonica Visitatio Teten 1778, 1817. Székesfehérvári Püspöki Levéltár
 Historia Promontoriana 1713-1763. Bécs Tartományi Kapucinus Kolostor Levél és Irattára
 Miklós Zoltán (é.n.): Buda délvidéke a középkorban (kézirat)

A VULKÁN MINT SZIMBÓLUM CSONTVÁRY KOSZTKA TIVADAR (1853-1919) FESTÉSZETÉBEN ÉS ÍRÁSAIBAN

DR. KISSNÉ DR. BUDAI Rita

(főiskolai tanár, Tomori Pál Főiskola)

Csontváry Kosztká Tivadar a 19. és 20. század fordulójának egyik legrendhagyóbb pályájú magyar festője volt. Életművét nem értelmezhetjük anélkül, hogy ne vennénk figyelembe misztikus elhivatás-élményéből fakadó kiválasztottság-tudatát. Különösen fontos volt számára a tájfestés, hiszen itt mutathatta meg igazán a színekkel kapcsolatos koncepcióját. Tájképeinek helyszínválasztása nem pillanatnyi benyomásokon múlt, hanem alapos megfontolás eredménye volt, az ábrázolt táji elemek pedig nyilvánvalóan vagy rejtetten, de szinte mindig szimbolikus jelentést hordoznak. Az egyik gyakran ábrázolt természeti jelenség, amelyhez számos utazása során ő maga is többször visszatért, a tűzhányó volt. Legalább kilenc festményén tűnik fel vulkán, s egyik főművének, a „Taorminai görög színház” című képének is ez a központi motívuma. Szerencsére rendelkezésünkre áll Csontváry írásainak, feljegyzéseinek egy része, melyekből megtudhatjuk, hogy mire asszociált a művész a vulkán jelensége kapcsán, és milyen kontextusokban hivatkozik annak szimbolikájára. A művek elemzése során megismerhetjük azok esetleges előképeit, a vulkánok egyéb művészi ábrázolásait is, szóba kerülnek továbbá a vulkánokkal kapcsolatos hiedelmek és mítoszok, melyek az emberi kultúra hajnalától ismertek.

Kulcsszavak: Csontváry Kosztká Tivadar, szimbolizmus, vulkán, magyar festészet, századforduló

1. Csontváry és a szimbolizmus

Csontváry kapcsán nem meglepő, ha művészetét értékelve szimbólumokról és mítoszeremtésről beszélünk.¹ Noha ő saját magára mint plein-air festőre tekintett, teljes életművét és megnyilatkozásait ismerve egyértelmű, hogy művészete messze túlmutat az egyszerű tájképfestészen.

Szabadi Judit a „mély, teremtő szimbolizmus” képviselőjeként tekint Csontváryra², bár nyilvánvaló, hogy művészi habitusa erősen kötődik a romantikához is, pontosabban ahhoz a romantikus hozzáálláshoz, ami a témával való intenzív azonosulásban nyilvánul meg, ahogy Gellér Katalin fogalmazott.³ Szintén ő állapította meg, hogy Csontváry „... a tájra a mítoszokat kereső ember tekintetével nézett”, illetve, hogy „a természet látványában [...] kereste és találta meg

¹ Németh (1970: 183)

² Szabadi Judit (1984: 312)

³ Gellér (1987: 103)

a mindent átható nagyság és életerő nyomait...”⁴ A látvány nála gyakran víziós képpé tágul, melyből „saját érzélem- és jelentésuniverzumot formál”.⁵

A festő kései képein érzékeljük leginkább ezt az erős, saját szimbolikus jelentésrendszert, a legalaposabban kiemezett művei ezek közül a cédrus-képek,⁶ melyek Csontváry írásainak fényében egyértelműen saját kiválasztottságának, növekedésének, nagyságának szimbólumai, tehát rejtett szellemi önarcképek. Éppen ezeken a képeken vetül egymásra a legtökéletesebben az archetípus és az egyéni szimbolika.

2. A művész és a tárgy

Kicsit kitágítva azt a kérdést, hogy milyen személyes kötődés alakulhat ki a művész és egy látványi elem között, érdemes röviden felidézni ember és tárgy kapcsolatának legismertebb pszichológiai szempontú vizsgálatát. Csíkszentmihályi – Halton (2011) ugyan nem művészeket, hanem hétköznapi embereket kérdezett, és ennek alapján elemezte a hétköznapi tárgyakhoz való érzelmi és egyéb kötődéseiket, megállapításai mégis ideillenek: „... az emberek rendkívül rugalmas módon tudnak jelentést tulajdonítani a tárgyaknak és ezáltal jelentést nyerni belőlük.”⁷ Kiemeli, hogy milyen összetett szimbólumrendszert képes építeni egyénileg az ember: „potenciálisan legalábbis mindenki felfedezhet és művelhet saját életének élményein alapuló jelentéshálózatot.”⁸ Fontos hangsúlyozni a folyamat reciprocitását: nemcsak mi vagyunk aktívak, akik jelentést adunk vagy látunk bele egy tárgyba, hanem a tárgy is hat ránk, alakít minket, személyiségünk meghatározójává, részévé válik.

A szimbolizmusra különösen is jellemző volt, hogy a művész a látható világra mint metafizikai jelentések lehetséges szimbólumára tekintett. Bernáth Mária megfogalmazásában „a 19. században a szimbólum eszközévé válik egy újfajta életérzésnek, önkifejezési forma lesz, a művész tárgyával együtt szabad asszociációval transzponálódik egy elfelejtett vagy még soha át nem élt valóságba”.⁹

Visszatérve Csontváryhoz, egyértelmű, hogy mind írásaiban, mind képi világában vannak olyan visszatérő elemek, melyek iránt szoros kötődést mutat, s amelyek hatással voltak személyiségének, önképének vonásaira. A cédruson kívül ilyen például a nap, a víz, a madár, a romok, és még sorolhatnánk.

⁴ Gellér (2016: 121)

⁵ i.m.

⁶ Többek között Pertorini (1966), Németh (1970), Szabó (1979), Pap (1992), Romváry (1999), Molnos (2009)

⁷ Csíkszentmihályi – Halton (2011: 136)

⁸ i.m.

⁹ Bernáth (1973: 113)

3. Csontváry és a természet

Csontváry egész életét és művészetét jellemezte a természettel való bensőséges kapcsolat. Jellemző volt rá a filobatizmus (Bálint Mihály kifejezésével élve): az örökös vándorlás, a végtelenség és a szabadság érzetéhez való kötődés. Különösen is megfigyelhető Csontvárynál a hegyek és a hatalmas panorámák iránti vonzalom.¹⁰ Jellemző továbbá a grandiózus szelf és a hatalmas tárggyal való összeolvadás mindent elsöprő igénye.¹¹ Anélkül, hogy kitérnénk ennek pszichológiai hátterére (Kőváry Zoltán például az anyai törődés hiányát feltételezi, és ennek kompenzálását látja a természetimádatban), egyértelmű, hogy egyfajta panteizmussal és határtalan lelkesedéssel tekintett a természetre. Mezei Ottó szerint ismerte és a görög bölcsességből valószínűleg átvette a „Deus est omnia” panteista alapelvet.¹²

Azonban Csontváryt nemcsak a természet látványa, a formák és a színek nyugtázták le, hanem a természetben jelenlévő erők és folyamatok is. Elérkezünk itt egy olyan kulcsszóhoz, amely Csontváry egész életének és művészetének középpontja volt: ez az energia. Gellér Katalin szerint: „Képeim elsősorban a növekedés, a születés, a természetben élő energia nyert formát...”¹³ Keserü Katalin így fogalmazott: „A színek, a motívumok vitális energiájának kutatása egész életművét végigkísérte.”¹⁴ Az energia elsődleges fontosságát Csontváry írásaiban is gyakran hangsúlyozta: „... a vas eltűnik a kő összeomlik halhatatlan csupán az energia”.¹⁵ Ugyanilyen értelmű mondattal indítja *A tekintély* című kis írását: „A legnagyobb tekintély ezen a világon a világfejlesztő akaraterő, a természetben élő energia, mely kinyilatkoztatás útján fejleszti a világot s halhatatlanná teszi a valóságot.”¹⁶ Az energia fogalmát Csontváry nem csupán annak fizikai aspektusában használta, hanem szellemi értelemben is, vagy akár életerő értelemben, ahogy gyakran jelent ez meg korabeli tudósok és misztikus írók írásaiban (Wilhelm Ostwald, Helena Blawatsky). Csontváry a természetben az életerő központjának a napot tartotta, és érdemes felfigyelni arra, hogy önmagát (mint zsenit) is gyakran hasonlította a naphoz.¹⁷ Amikor a festő misztikus elhívás-élménye után¹⁸ Rómában 1881-ben megtekintette Raffaello műveit, így értékelte azokat: „... keveselltem a munkákban az életenergiát...” „...élő természetet nem találtam... [...] az isteni

¹⁰ Kőváry (2012: 46)

¹¹ i.m. 55

¹² Mezei (é.n.: 17)

¹³ Gellér (2016: 120)

¹⁴ Keserü (1999:26)

¹⁵ Mezei: 122

¹⁶ Gerlóczy – Németh (1976: 85)

¹⁷ i.m. 18

¹⁸ Tímár Árpád és Molnos Péter szerint utólagos rekonstrukció, öngazolás is lehet ez az élmény, de korábban Pertorini Rezső pszichológiailag kizártnak tartotta, hogy élmény-hamisításról lett volna szó, szerinte valóban megtörtént, sőt megoldást nyújtott Csontváry szorongására és depressziójára (Pertorini (1966: 37-40))

természetet hűen nem szolgálták” „...most már elméletileg is tudtam, miről van szó, miért kell nekem nagyobbak lennem Raffaelnél.”¹⁹

Csontváry természetábrázolásának fő célkitűzése tehát a „valódiság” (valódi távlat, méretek és színek) és az energiával való telítettség megjelenítése lett. Életművét számba véve egyértelmű, hogy a szebbnél szebb vidékeket beutazó művész számára a tájkép tűnt legalkalmasabbnak festői mondanivalójának kifejezéséhez. Keserü Katalin is megállapította: „A festészetben a tájkép műfaja tudta összefogni az egyéni és egyetemes, a történeti korokat és az időtlenséget, az örökkévalót.”²⁰

4. Helyszínválasztás

Gyakran visszatérő kérdés a Csontváry-szakirodalomban, hogy vajon milyen logika szerint és mely motivációk alapján választotta ki a helyszíneket, ahol képei lehetséges témáját kereste. Egyrészt nyilvánvaló, hogy egyfajta egyéni mitológia alapján döntött, melynek főbb elemei voltak a napkultusz, eleinte az evangélium, később a magyar őstörténet, több esetben titkos vetélkedés valamelyik festő előddel. Másrészt viszont több olyan helyszínt is felkeresett, melyek a legbanálisabb, művészek számára szinte kötelező bédekker-javaslatok voltak, számos korábbi, romantikus alkotó célpontjai.²¹ Ismeretterjesztő előadásokon is hallhatott távoli tájakról, amint Végváry Zsófia feltételezte,²² de más forrásai is lehettek. Erős a gyanú, mely egyre inkább beigazolódni látszik, hogy fényképek vagy képeslapok alapján is választhatott, sőt egyes képeit is ezek alapján festette meg. Molnos Péter több ilyen forrást is bemutatott,²³ Végváry Zsófia pedig egyenesen ebben látta Csontváry korabeli mellőzöttségének egyik okát.²⁴ Azt a tényt mindenképp leszögezhetjük, hogy a helyszínválasztás nem spontán, pillanatnyi és véletlenszerű volt Csontvárynál, hanem minden esetben jól átgondolt, ami ellentétes a plein-air gyakorlatával, mint azt Kaszás Gábor megállapította. Megfigyelése szerint a látványt néha ugyan torzította, a részleteket azonban Csontváry általában kinos objektivitással festette meg.²⁵

¹⁹ idézi Molnos (2009: 28)

²⁰ Keserü (1999: 32)

²¹ Molnos (2009: 40, 46)

²² Végváry Zsófia: Képeslapok és a Csontváry festmények. Szemelvények egy életműből, életműhöz: <http://www.csontvary.com/kepeslapok-es-fotografiai> (Megtekintés: 2017. 11. 10.)

²³ Molnos (2009: 53): „Az általa sugallt plein air festés az óriási képek esetén egyszerűen képzelgésnek vagy tudatos mítoszépítésnek tekinthető, miközben egyre valószínűbbnek tűnik, hogy festményeihez fénykép-, esetleg képeslap-előképeket használt.”

²⁴ Végváry Zsófia: Képeslapok és a Csontváry festmények. Szemelvények egy életműből, életműhöz <http://www.csontvary.com/kepeslapok-es-fotografiai> (Megtekintés: 2017. 11. 10.)

²⁵ Kaszás (2013: 52)

5. A vulkán

A természeti szépségek leírásánál Csontváry szövegeiben kiemelkedő szerepet kapnak a hegyek. Felvidéki életterének első nagy élménye természetesen a Tátra volt, ami első rajzainak is a témája lett. Érdeemes megfigyelni a festő érzelmeit ezzel kapcsolatosan: „[...] egy őszi napon hajnalban a gyógyszerház ajtaját nyitom ki s a Tátrát naptól izzó színben látom – teljesen megváltozott a hangulatom. Olyan kifejezhetetlen bámulat fogott el, akárcsak a nagy üstökös idejében Kisszebenben...”²⁶ A szegedi árvíz után a Tátrába jött pihenni, gyógyulni, a traumát kiheverni, erőre kapni.

A hegyeknek egy igen speciális alcsoportja a vulkán. Itt nem csupán a magasság, a felhők közé érő csúcsok, hanem a fenyegető kitörés, a füstfelhők, a forró láva, az életveszély is összekapcsolódik az aktív vulkanikus hegy képzetével. Számos mitológiában megjelent, a görög istenvilágtól az Artúr-mondakörig, mely történeteket e tanulmány keretében nem ismertethetjük. A vulkán eleven, cselekvő, büntető hegy, amelyben emberi mértékkel felfoghatatlan energia összpontosul, istenek kovácműhelye, hősök menedéke és gyógyulása, ahol újra életenergiával tölthetnek fel.

Feltűnő, hogy motívumkeresései során Csontváry gyakran utazott olyan helyszínekre, ahol működő vulkán van a közelben. Már Pertorini Rezső is megjegyezte, hogy a természet pusztító erejének képe gyakran visszatér nála²⁷, és nyilván ennek is lehet valami mélylélektani háttere, melynek részletezésére azonban ebben a tanulmányban nem térünk ki.

Ha Csontváry írásaiban keresünk a vulkánra vonatkozó gondolatokat, igen könnyen találunk egyértelmű megfogalmazású mondatokat. Az 1881-es római utazásából való visszatérésekor ilyen érzésekről számol be: „Ezzel az elhatározással vonultam el a cézárok városából mint világhódító fejedelem aki előtt semmi sem lehetetlen. Hazakerültem mint az anyag után szomjazó kitörő vulkán mely saját erejére van utalva s kitör amikor elérkezett az órája.”²⁸ Itt is az energia a kulcsszó, hiszen a művész saját magában érzi ezt a mérhetetlen alkotóerőt, a vulkán tehát őt is szimbolizálja.

A vulkáni tevékenység, a vele járó földrengés azonban nemcsak a kitörő mérhetetlen energia miatt volt fontos Csontváry számára, hanem egyben az isteni büntetés eszközét is látta benne, amit többször Attilával állított párhuzamba. Írt például arról, hogy a romlott erkölcsű, istentelen római népet megbüntette a földrengés (Rómában) és a vulkán (Pompejiben), és Attilát is az isteni igazság küldte.²⁹ Többször utalt arra, hogy a földrengés annak a jele, hogy Isten nem kísért jóakarattal valamely vállalkozást, például Baalbekben a római templomok emiatt

²⁶ Mezei: 61

²⁷ idézi Kőváry (2012: 52)

²⁸ Mezei: 65

²⁹ Mezei: 87

dőltek le.³⁰ Hasonló módon, szinte természeti csapásként pusztítottak és tisztítottak az ő felfogása szerint Attila és a hunok is: „...viharként csinált rendet Attila – az eltévelyedésből az emberiséget kigyógyítani”.³¹ „A mi energiánk rombolta szét a római birodalmat – a mi energiánk ékelődött be Európa kellő közepébe.”³² A rómaiak romlottságával, amit számára a pazarló, telhetetlen élvezetekbe süllyedő Pompeji reprezentált, párhuzamba állította Európa 20. század eleji erkölcsi hanyatlását, melyet több írásában prófétai hangnemben ecsetelt.³³

A párhuzamosságok rendszere alapján tehát az a kép rajzolódik elénk, hogy ő, mint zseni, az energia letéteményese („... de mentül nagyobb az energia annál nagyobb a világító hatása s ha naphoz hasonló akkor kiterjed az egész világra”³⁴) ugyanúgy, mint Attila volt, és az a küldetésük, hogy a világot megtisztítsák. Csontváry tehát a vulkán motívumába egyértelműen ebben a szerepében helyezte bele saját magát. Ez a gondolat már megjelent Csontváry szakirodalmában, noha kissé pontatlan megfogalmazásban: „bizonyára nemcsak páratlan szépségei miatt vonzódott úgy a Vezúv és az Etna környékéhez, hanem a tűzhányók belső feszültsége is izgatta: a föld mélyéből előtörő vulkanikus erők démoni nagyszerűségében a maga lelkének megnyilatkozásait látta százezerszeres fölnagyításban” - írta Ybl Ervin.³⁵

A fenti gondolatoknak megfelelően a festő kifejezetten olyan városokat keresett fel Dél-Itáliában a Vezúv környékén, melyek elpusztultak a Kr. u. 79-es kitöréskor (Pompeji, Stabiae).

6. A festmények

Jelenleg kilenc olyan képet ismerünk, legalább három különböző helyszínről, amelyben szerepet kap a vulkán. Első ilyen témájú képét a festő írásában is megemlítette, ami arra utal, hogy jelentősnek tartotta. Nem lehet véletlen, hogy tanulmányai végeztével az első helyszín, amit kiválasztott, Pompeji volt.

6.1 Pompeji

A fent említett első kép a **Pompeji Have (A Faun háza; A chirurgus háza a Vezúvval)**³⁶ volt (1. kép). Csontváry a következőket írta a képről: „Pompejiben az első festménnyel a távlatot kerestem s megtaláltam a Vezúvval a háttérben (a Havéval előtérben) [...]”³⁷

³⁰ Mezei: 102-105, Gerlóczy – Németh (1976: 95)

³¹ Mezei: 124

³² Romváry (é.n.): 37

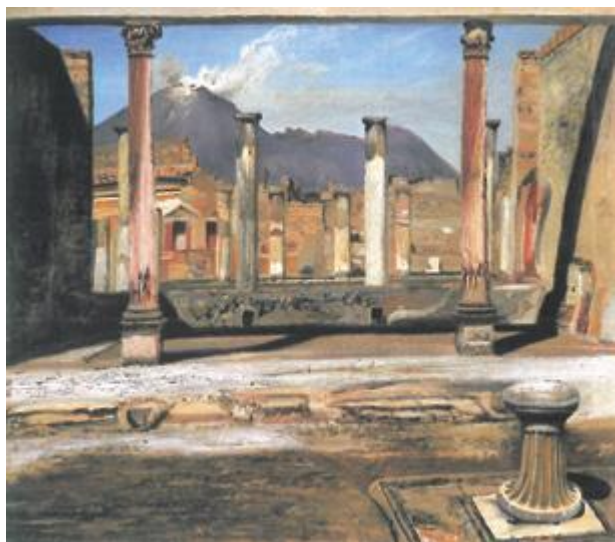
³³ Mezei: 116-117, Gerlóczy-Németh 1976: 97

³⁴ Romváry (é.n.): 34

³⁵ Ybl 1958, idézi Romváry 1999: 66

³⁶ 1897-98, 47x54,5 cm, Bp. magántulajdon

³⁷ Mezei: 71

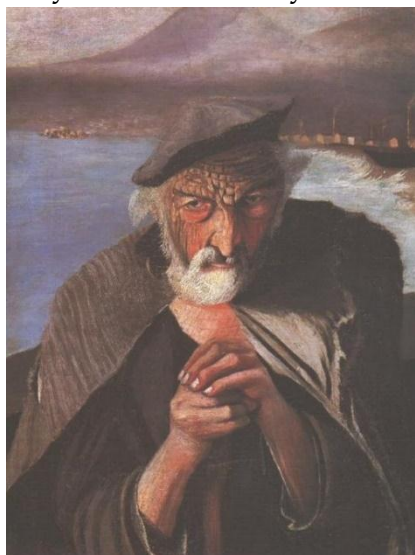

1. kép

1895-ben járt először itt, de utána szinte évenként megfordult ezen a tájon, ezt a képet talán később festette (ő maga datálta a kiállítás katalógusokban). Az előtérben Pompeji romjai között egy áldozati oltárkő van a középpontban, a háttérben pedig a fenyegetően füstölgő tűzhányó. Kizárt, hogy egyszerűen a „klasszikus antik kultúra és a természet fenséges csodája” lenne a kép témája, ahogy Romváry Ferenc írta az elemzésében.³⁸ A vulkánban sokkal inkább az isteni büntetés eszközt látta a festő, alatta pedig az elpusztult bűnös város romjait, a pogány római vallás tárgyi maradványával.

6.2 Castellammare di Stabia

Öt kép kapcsolódik ehhez a kis halászáváros, mely szintén a Vezúv kitörésének lett az áldozata a római korban. E művek közül két képnél kapott hangsúlyt a Vezúv: Az egyik a **Castellammare di Stabia**,³⁹ mely a tengerpartot jeleníti meg a füstölgő Vezúvval a háttérben, a másik pedig az **Öreg halász**,⁴⁰ (2. kép) melyen az előbbi helyszín ismerhető fel a háttérben.

2. kép

A Vezúv alatt látjuk a füstölgő kéményeket, előttük a tengeröblöt. Egy idős férfi aszimmetrikus mellképét láthatjuk a kép előtérben. A ráncos, cserzett arcból szuggesztív szempár mered a nézőre. „Tekintete egy sokat megélt, szenvedésekkel teli, a léttel való küzdelemben már belefáradt ember sorsát tükrözi” – írta a képről Romváry Ferenc.⁴¹ Véleményem szerint nem a fáradtság, sokkal inkább a számonkérés, egyfajta prófétai szemrehányás figyelhető meg ebben a tekintetben, mely legalább annyira fenyegető, mint a vulkán közelsége.

³⁸ Romváry (1999: 58)

³⁹ 1902, 107x122,5 cm, Pécs, Modern Magyar Képtár

⁴⁰ 1902 körül, 59,5x45 cm, Miskolc, Miskolci Képtár

⁴¹ Romváry (1999: 78)

6.3 Taormina

E helyszín kiválasztása sem ötletszerű volt. Jászai Géza feltevése szerint Csontváry talán már Münchenben felfigyelt a német romantikusokra, köztük Carl Rottman Taormina-képeire, s talán ez is hatással volt a témaválasztásra.⁴² Taorminában valószínűleg három alkalommal járt: 1901–1902 telén, 1903-ban, 1904–1905 telén. A második út a színház megfestésének kudarcával zárult, úgy tűnik, ekkor meg is semmisített egy képet. Ekkor a festőnek az lett a meggyőződése, hogy világ körüli útra kell indulnia. Harmadik taorminai látogatására az egyiptomi és az athéni kitérőt követően került sor.

Több kép tanúskodik taorminai tartózkodásairól, melyek közül néhány kisebb méretű, és feltehetőleg a sétái alkalmával megfigyelt táj- és városrészleteket jelenít meg, ilyenek a **Taorminai részlet óratoronnyal** (korábban: **Olasz város**)⁴³, háttérben a füstölgő Etnával, a **Mandulavirágzás (Olaszországi táj, Virágzó fa)**⁴⁴ (3. kép), melynél különös ellentétben áll a havas Etna és a rózsaszín virágokkal borított fa.

3. kép

A mű joggal hozható összefüggésbe a japán művészet 19. századi divatjával, már Németh Lajos beszélt a távol-keleti metszetekre emlékeztető motívumról, és Gellér Katalin is beemelte az általa rendezett magyar japonizmus kiállításba.⁴⁵

Még hangsúlyosabb szerepet kap a tűzhányó a **Füstölgő Etna**⁴⁶ című festményen, mely Gerlóczy Gedeon gyűjteményéből

került az 1936-os Frankel Szalonba, itt vette meg Neményi Bertalan, ma fehér fotót ismerünk róla. Végül meg kell említeni a **Mandulavirágzás Taorminában** című képet,⁴⁷ melynek színvilága és az Etna ábrázolása már előrevetíti a Nagy Taorminát.

Taorminában a fő célja azonban a görög színház romjainak a megfestése volt, aminek többször is nekifutott. Bármennyire is valószínű, hogy festmények és

⁴² idézi Németh (2008: 38)

⁴³ 1901, 56x55 cm, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria

⁴⁴ 1901 körül, 43x51,5 cm, Miskolc, Miskolci Képtár

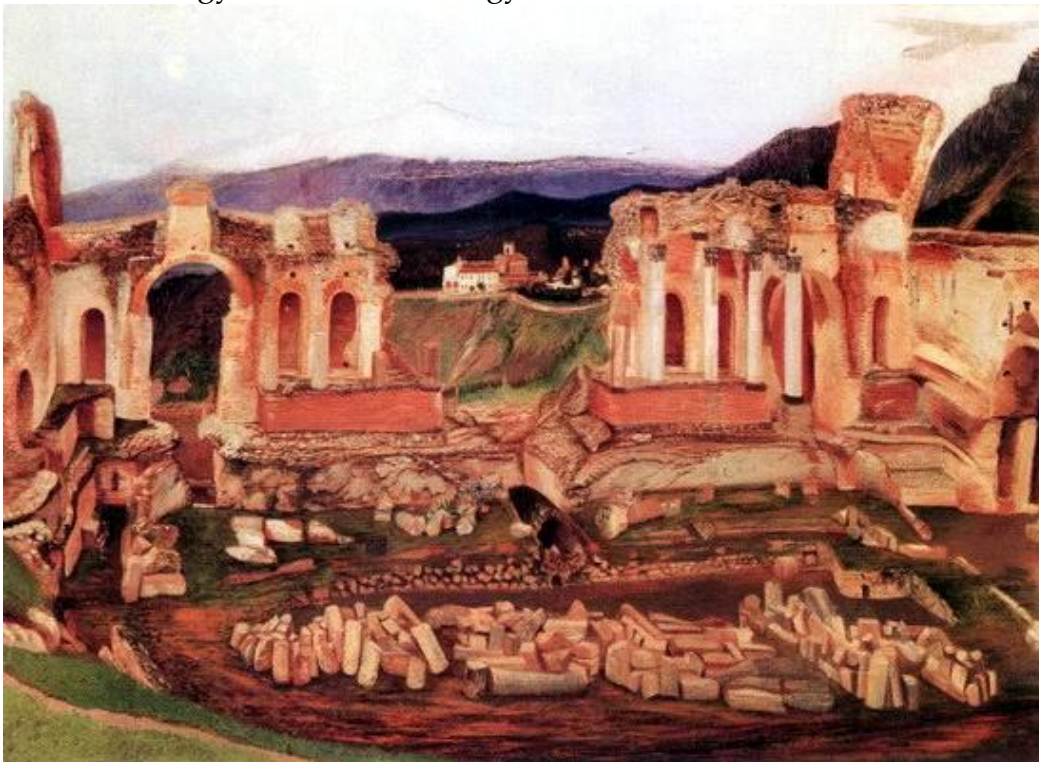
⁴⁵ Gésák a Duna-parton, 2016, Budapest, Várkert Bazár.

⁴⁶ 1901 körül, 39x56 cm, lappang (Moszkva, hadizsákmány)

⁴⁷ 1902, 79,5x98 cm, Pécs, Modern Magyar Képtár

képeslapok alapján választotta ki a témát, egészen biztos, hogy a helyszín varázslatos fekvése hatással volt rá és személyesen is inspirálta. A görög színház egy olyan kiszögellésen fekszik, melyről három irányban a tenger látszik, a negyedik pedig a meredek hegyoldal, ahová a városka épült. A színház nézőteréről a szkenéfal mögött csodálatos kilátás nyílik az Etnára és a tengerre, és feltevésem szerint Csontváry szándékoltnak tekinthette a színház tájolását, tehát talán azt feltételezte, hogy az ókori görögök is gyönyörködtek a tájban, felismerték annak fenséges, isteni jellegét, megfigyelték a naplemente különleges színeit, vagy az Etna félelmetes füstölgését. A görögökről (a rómaikkal ellentétben) művészeti szempontból több helyen elismerően nyilatkozott (pl: „Ma már nem titok, hogy a görögök érzeke az Isteni ihlettel összeköttetésben volt [...]”⁴⁸).

Az első próbálkozását ma **Kis Taormina** címen tartjuk számon⁴⁹ (4. kép), maga a festő úgy írta le, hogy kudarcot vallott ennek megfestésével.

4. kép

⁴⁸ Gerlóczy – Németh (1976: 95)

⁴⁹ 1904, 70x98,5 cm, MNG, letétben: Pécs, Csontváry Múzeum

5. kép

Feltűnő, hogy még színvilágában is mennyire emlékeztet a korabeli képeslapokra (5. kép) ez a festmény. Ezután, mint említettük, újra utazgatott, majd athéni tapasztalatok jöttek megint Taorminába: „Ezekkel a tapasztalatokkal indultam el harmadszorra Taorminába, ahol a görög színházat s az Etnát ünnepi hangulatban találtam – csupa öröm volt nézni egy kolosszális méretű távlatban a legszebb színű naplementét, melynek megfestése húszméteres vásznon sem ütközik nehézségbe.”⁵⁰

A „Nagy Taormina”, azaz **A taorminai görög színház romjai**⁵¹ (6. kép) a festő szerint világraszóló téma: „[...] Ezután következett a festők Mekkája ezredek óta világhírű piktorok és akadémiai tanárok megközelíthetetlen Taorminája. Amíg a tátrai Tarajka tájképe a magyar festők számára értékes motívum, addig a taorminai görög színház az Etnával nemzetközi motívum, mely a világ minden utasát monumentális nagy távlatával, az őszi és téli idényben pedig rendkívüli színpompával le tudja kötni szépségével, el tudja bájolni, a festőket pedig az ecsettel megközelíthetetlenül távol tudja tartani.”⁵² Csontváry úgy gondolta, hogy műve a világ legszínesebb napút festménye,⁵³ ami az ő szóhasználatában azt is jelenti, hogy a nap energiájával, az életenergiával telített mű.

⁵⁰ Csontváry-dokumentumok I. „Tudni akartam az igazságot”. Csontváry-írások Gegesi Kiss Pál hagyatékából. Szerk.: Mezei Ottó, Bp. Új Művészet Kiadó (é.n.), 72.o.

⁵¹ 1904-5, 302x570 cm, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria

⁵² i.m. 74.o.

⁵³ Gerlóczy – Németh (1976: 82)

6. kép

Meg kell említenünk e kép kapcsán, hogy a megfestés technikai részleteit illetően Csontváry megnyilatkozásaiban gyakran hamis képet sugallt saját alkotói módszeréről. Egyrészt Csontváry mindig hangsúlyozta, hogy képei a valós látvány előtt, a szabadban készültek, de ennek igazságtartalma vitatható.⁵⁴ A helyszín ismeretében (7. kép) véleményem szerint teljesen kizárt, hogy ezt a nagy méretű képet plein-air, a helyszínen festette volna. A romos állapotú, meredeken emelkedő nézőterre még egy kisebb festőállvány stabil felállítása is problémás lenne, nemhogy egy ekkora vászoné, ami el is takarta volna a festő elől magát a látványt. Másrészt pont e kép kapcsán Csontváry azt írta, hogy szinte önkívületi állapotban készült, ő maga is alig vette észre, hogy milyen csodás művet hozott létre, valójában azonban alkotásmódját sokkal inkább páratlan koncentráció, lankadatlan jelenlét, szorgos kézműves alakítás, precízen kisserkesztett előrajzolások jellemzik.⁵⁵

7. kép

⁵⁴ Molnos (2009: 49)

⁵⁵ Molnos (2009: 47)

Forrás: a szerző fotója, 2017. január

A festményt a műtermében a közönség is meglátogathatta, és a festő elmondása szerint a helyiek „tomboltak meglepetésükben”, és a festményt meg akarták tőle vásárolni.⁵⁶ (Érdekesség, hogy Huszárik Zoltán a Csontváry-filmje kapcsán elment Taorminába, és Jankura Péter operatőrrel keresték a megfelelő fényhatást.)

A Nagy Taormina-festmény kapcsán mindenképp érdemes legalább felsorolásszerűen, a teljesség igénye nélkül néhány fontosabb művészt megemlíteni, akik ugyanezt a látványt mutatták be műveiken, gyakran szinte ugyanabból a nézőpontból, ahonnan a magyar festő műve is.

Thomas Cole (1801-1848) angol születésű amerikai romantikus festőnek több képe is van az Etnáról, az egyik **Az Etna a taorminai színház felől**, 1843-ból. Ferdinand Georg Walmüller (1793-1865) **A taorminai görög színház romjai, Szicília** című kis képe ma Bécsben, a Liechtenstein Múzeumban van. William J. Ferguson 1876-ban festette le ezt a látványt (London, magántulajdon), William Stanley Haseltine (amerikai, 1835-1900) pedig 1871-ben (Birmingham Museum of Art). A legkülönbözőbb népek fiai festettek itt: Achille Etna Michallon (1796-1822) francia festő, John MacWhirter (1839-1911) skót művész, Otto Geleng (1843-1939) német festő, Peder Severin Kroyer (1851-1909) és Peder Mork Monsted (1859-1941) dán tájképfestők, Edward Lear (1812-1888) angol művész, az ő 1882-ben készült műve pontosan ugyanolyan beállítású, mint Csontváryé.

7. Összefoglalás

Megállapíthatjuk tehát, hogy Csontváry festészetének visszatérő motívumai közül az egyik legjelentősebb elem a vulkán, amely pályája kezdetétől főművei

⁵⁶ Gerlóczy – Németh (1976: 82)

megfestéséig kitartóan jelen volt a képein, s amely sokrétű jelentést hordozott Csontváry számára, mint arról írásai is tanúskodnak. Úgy sejtem, utolsó éveiben, amikor festéssel már nem foglalkozott, magányosan és szegényen tengette napjait budai műtermében, saját magát is kihúnyó vulkánnak érezhette, aki óriási energiával hozta létre életművét, megtette a kötelességét, és – saját kifejezésével élve – kinyilatkoztatás-szerűen fejlesztette a világot⁵⁷.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Bernáth Mária (1973): A szecesszió fogalma és helye a tudománytörténetben. Művészettörténet – Tudománytörténet. Főszerk.: Aradi Nóra. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Cassou, Jean (szerk.) (1984): A szimbolizmus enciklopédiája. Ford: Déva Mária. Budapest: Corvina Kiadó.
- Csíkszentmihályi Mihály – Eugene Halton (2011): Tárgyaink tükrében. Az vagy, amit használsz. Ford: Bozai Ágota. Budapest: Libri Kiadó.
- Gellér Katalin (1987): Romantikus elemek a századforduló magyar festészetében és grafikájában. *Ars Hungarica* 1987/1. szám. 97-106.
- Gellér Katalin (2016): A magyar szimbolizmus (Stílusok-korszakok). Budapest: Corvina.
- Gerlóczy Gedeon (vál.) – Németh Lajos (szerk.) (1976): Csontváry-émlékkönyv (Művészet és elmélet) Budapest: Corvina Kiadó.
- Kaszás Gábor (2013): Csontváry nyomában Dél-Olaszországban. Adalékok Csontváry Plein Air festményeihez (1899-1905) (1), *Artmagazin* 2013/8. 52-57.
http://artmagazin.hu/artmagazin_hirek/csontvary_nyomaban_del-olaszorszagban.2182.html?module=38&mywbContentTypeCtrlAction=Item&mywbContentType_id=3 (Letöltés ideje: 2017.11.15.)
- Keserü Katalin (1999): Rippl-Rónai, Csontváry, Gulácsy. Budapest: Noran.
- Kőváry Zoltán (2012): Látomás és indulat a képzőművészetben. Csontváry és a kreativitás a mai pszichobiográfia tükrében. *Imágó Budapest*, 2012/1. szám. 35-61.
- Mezei Ottó (szerk.) (é.n.): Csontváry-dokumentumok I. „Tudni akartam az igazságot”. Csontváry-írások Gegesi Kiss Pál hagyatékából. Budapest: Új Művészet Kiadó.
- Molnos Péter (2009): Csontváry. Legendák fogságában. Budapest: Népszabadság.
- Németh Lajos (1970): Csontváry. Budapest: Corvina Kiadó (1. kiadás: 1964).
- Németh Lajos (2008): Csontváry (Magyar mesterek). Budapest: Corvina Kiadó.
- Pap Gábor (1992): A napút festője – Csontváry Kosztka Tivadar. Debrecen: Varázstükör – Pódium Műhely Egyesület.
- Pertorini Rezső Dr (1966): Csontváry patográfiája. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Romváry Ferenc (1999): Csontváry Kosztka Tivadar 1853-1919. Pécs: Alexandra Kiadó.
- Romváry Ferenc (szerk.) (é.n.): Csontváry-dokumentumok II. A Gerlóczy-féle Csontváry-kézirat Romváry Ferenc olvasatában. Budapest: Új Művészet Kiadó.
- Szabadi Judit: A szimbolizmus Magyarországon. in: Cassou 1984: 309-344.
- Szabó Júlia (1979): Néhány ikonográfiai előzmény Csontváry Cédrus festményéhez. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve XXIII* (1978). Pécs: Janus Pannonius Múzeum. 363-388.

⁵⁷ Gerlóczy – Németh (1976: 85)

Szabó Júlia (2000): A mitikus és a történeti táj. Budapest: Balassi Kiadó – MTA Művészettörténeti Kutatóintézet.

Ybl Ervin (1958): Csontváry. Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata.

Végyváry Zsófia: Csontváry Kosztka Tivadar – Az én Csontvárym. Kultúrtörténeti kalandozások Csontváry Kosztka Tivadarral a századfordulón.
<http://www.csontvary.com> (Letöltés ideje: 2017.11.15.)

TOVÁBBI FORRÁSOK A VULKÁN TÉMÁJÁHOZ

BEBTE Vulkanológiai Kollektíva (2007): Vulkántúrák – Dél-Olaszország, túrakai, Budapest: Kornétás Könyvkiadó.

Erdélyi István – Sugár Lajos – Zsebeházy György (1977): Vulkánok tövében, vulkánok tetején. Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó.

Hédervári Péter (1981): Évezredek, vulkánok, emberek. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

JÁTÉK ÉS TANULÁS. NÉHÁNY MEGJEGYZÉS A JÁTÉK ÉS A JÁTÉKOSÍTÁS FOGALMÁHOZ

DR. LIPÉCZ György – DR. SZÉPE Orsolya

(főiskolai tanár, Tomori Pál Főiskola – főiskolai docens, International Business School)

„Én boldog pillanataimban gyermeknek érzem magamat és akkor derűs a szívem, ha munkámban játékot fedezek föl. Félek a játszani nem tudó emberektől és mindig azon leszek, hogy az emberek játékos kedve el ne lankadjon, hogy azok a szűkös életfeltételek, melyek a játék kedvét és lehetőségét szegik, megszűnjenek.”
József Attila: Szerkesztői üzenet. Szép Szó, 2. szám, 1936.

„A játék a legnagyobb misztérium. Ez a lélek gyöngédsége.”
Hamvas Béla

„A játék a kutatás legjobb módja.”
Einstein

Cikkünkben a játék és a játékosítás fogalmához fűzünk észrevételeket. Fő kérdésünk az, hogy a játék elemeinek, formáinak felhasználásával javítható-e az oktatás hatékonysága, növelhető-e a hallgatók motivációja. Ennek érdekében Huizinga, Platón, Schiller, Fichte gondolatait felidézve vizsgáljuk a játék kulturális jelentőségét, szerepét az archaikus és a mai világban. Egy tantárgy kapcsán néhány játékosítási lehetőséget is röviden bemutatunk.

Kulcsszavak: játék, játékosítás, gamification, oktatás, homo ludens

A kiinduló kérdés

Cikkünk fő kérdése: hogyan lehet motiválni a diákokat – különösképpen a kevésbé motivált, nem eléggé elkötelezett hallgatókat – a figyelésre, a tanulásra, a gyakorlásra? Ezen belül pedig: van-e létjogosultsága a játéknak, a játékos elemeknek a felsőoktatásban?

Az utóbbi idők új törekvése, alkalmazott kutatási iránya a játékosítás, *gamification*¹ vagy *gamifikáció*. Az a kérdés, hogy átültethető-e az oktatás területére, valamint az üzlet világába (főként a marketingbe) a játék élménye: az a tartós

¹ A *gamification* legismertebb definícióit összegyűjtő honlap: (Németh 2015)

örömteli szenvedély és eredményesség, ami a játszó embereket, azok kisebb-nagyobb – online vagy offline – közösségeit jellemzi.²

Jelen cikkünkben elsősorban nem magával a gamifikációval kívánunk foglalkozni, csupán néhány észrevételt adunk közre a játék fogalmával és – egyetlen tantárgy kapcsán – a játékosítás lehetőségével kapcsolatban. Vizsgálódásunkhoz a közvetlen indítékot ugyan a gamifikáció jelentette, amely törekvés első hallásra szimpatikus, de mielőtt ennek jegyében akarnánk az oktatást új eszközökkel gazdagítani – egy sor elvi kérdést is meg kell válaszolni.

Huizinga a játékról

Mindenekelőtt vegyük szemügyre a játék fogalmát. Az alapvető mű ebben a vonatkozásban a holland kultúrtörténész, Johan Huizinga *Homo ludens* című, 1938-ban megjelent műve. A játék nem egyszerűen a kultúra egyik mozzanata, eleme, mondja Huizinga, *hanem magának a kultúrának van játék-karaktere*. Más szóval: a játék kultúrjelenség: „az emberi közösség fontos ténykedései mind játékkal vannak átszőve.” Elegendő csak a beszédre, a nyelvre gondolni: „minden elvont fogalom kifejezésére metafora kell, és minden metafora mögött szójáték rejlik”. (Huizinga 1990: 13.)

A játéknak ez a kultúrjellege, a játék és a kultúra fogalmának összefonódása megnehezíti a játék formális meghatározását. Mindenesetre Huizinga ad egy meghatározást, pontosabban, összefoglalja a játék legfontosabb formai jegyeit: (az áttekinthetőség érdekében részeire tördelve, nem szó szerint idézve):

- a játék szabad cselekvés vagy foglalkozás, amelyet „nem komolynak” gondolunk,
- külön erre a célra rendelt időben és helyen megy végbe,
- szabadon választott, de föltétlen kötelező szabályok szerint;
- anyagi érdek nincs hozzákötve, hasznot nem húznak belőle; célja önmagában van.
- feszültség és öröm érzése kíséri,
- a „közönséges életen” kívülállónak érezzük, amely mégis teljesen lefoglalja a játékost;
- a játék közösségeket alkot, amelyek szeretik titokzatossággal körülvenni magukat. (Huizinga 1938: 22. és 37.)

Huizinga számára azért fontos a formai jegyek felsorolása, hogy aztán az általa bemutatott kultúrjelenségek sokaságának a játék jellegét ezekre hivatkozva állapíthassa meg.

² A témáról nemrég készült – magyar nyelven elsőként – egy színvonalas és érdekes összefoglaló mű: Fromann Richárd *Játékoslét* c. disszertációja (Fromann 2017).

Platón a játékról

Huizinga a játék kapcsán többször is hivatkozik Platónra. A „*Törvények*” című nagy Platón-dialógusban ezt olvashatjuk: az ember „csak játék isten kezében, és ez a legjobb az egész emberi életben. Ehhez a helyzethez alkalmazkodva életünket mindvégig azzal kell töltenünk, hogy mi, emberek, férfiak és nők, a legszebb játékokat játsszuk...” „Manapság azt gondolják, hogy a komoly dolgoknak kell a játékos dolgok kedvéért történniük; mert szerintük a háború a komoly dolog, azt pedig a béke kedvéért kell jól megvívni. Márpedig a háborúban a dolog természetéből adódóan soha nem volt helye sem a játéknak, sem a műveltségnek, (...) pedig mi éppen ezt mondjuk a számunkra legkomolyabb dolognak. Mindenkinek békében kellene tehát minél hosszabb és minél derekabb életet leélnie. Mi hát a helyes út? Játszva kell leélnünk az életünket: játéknak kell felfogni az áldozást, az éneklést és a táncot, melynek az a lényege, hogy az ember meg tudja vele nyerni magának az istenek kegyét, ellenségeit pedig távol tarthatja, és harcban legyőzheti.” (Platón 19)

Huizinga számára az itt a fontos, hogy Platón is természetesnek veszi a játék és a kultusz benső összefüggését, és Platón szövegéhez hozzáteszi még: „nem kisebbítjük a szentséget azáltal, hogy játéknak nevezzük, hanem a játék fogalmát szenteljük meg ezáltal.” (Huizinga 1990: 28.)

Jeremy Cherfas, „*Ez csak játék*” című tanulmányában elemzi a gyerekjátékokat, azok térbeli és történeti alakulását. Platónnak egy gondolatát is felidézi, (sajnos nem adja meg a lelőhelyet), Cherfas így ír: „Platón elmélkedett erről a problémáról, és sürgette, hogy a fiúknak tiltsák meg, hogy változtatásokat eszközöljenek a játékaikon, mivel ha ezt teszik, bizonyosan későbbi életükben sem fogják tisztelni az állam törvényeit.” Cherfas ehhez hozzáteszi, Platónnak „nem kellett volna aggódnia, mivel a hagyományörző gyerekek gondoskodtak arról, hogy játékaik többé-kevésbé változatlanul fennmaradjanak” – mégpedig évszázadokon keresztül. (Cherfas – Lewin 1986: 59)

Mi pedig azt tehetjük hozzá, hogy Platónnak azért sem kellett volna aggódnia, mert a játékok alapvető jellegzetessége, ahogy ezt Huizinga is kiemeli, hogy a játékosok tartják magukat a szabályokhoz, és a csalás kisebb vétek, mint a szabályok felborítása, a játékrontás.

Schiller elmélete a játékról

A „*Levelek az ember esztétikai neveléséről*” című (1795-ben kiadott) művében Schiller azt fejtegeti, hogy korának kulturális problémáit esztétikai neveléssel lehet orvosolni: „A szabadsághoz a szépségen keresztül jutunk el.” (Schiller 2005 158), majd később: „Mert hogy egyszerre kimondjam végre, az ember csak akkor játszik, amikor a szó teljes jelentésében ember, és csak akkor egészen ember, amikor játszik.” (uo., 206.)

A második levél a kor alapvető problémáit tárgyalja. „... a művészet a szabadság gyermeke, s szabályát a szellemek szükségyszerűségétől, nem pedig az anyagi szükségtől akarja kapni. Most azonban a szükséglet uralkodik, és zsarnoki igájába hajtja a lesüllyedt emberiséget. A *haszon* a kor nagy bálványa, őt kell szolgálnia minden erőnek, s előtte kell hódolnia minden tehetségnek. E durva mérlegen a művészet szellemi érdeme mit sem nyom a latban, s minden bátorítás híján a művészet eltűnik a század zajos piacáról.” (uo., 157)

Rüdiger Safranski a romantikáról szóló könyvében így értékeli Schiller gondolatait: „Nincs ebben a korban még egy olyan óriási hatású társadalmelemzés, mint Schilleré.” (Safranski 2010: 53)

Huizinga is említi Schiller játékelméletét, mégpedig a velünk született játékosztönről szóló gondolatait, de nem tartja őket kielégítőnek, ezért nem tulajdonít neki jelentőséget (Huizinga 1990: 178).

„Játékká változtatni az életet” – Fichte értékelése

A „Zárt kereskedőállam” című, 1800-ban megjelent művében Fichte így jellemzi korát: „Korunknak van egy, az ősök komolyságától és józanságától elütő vonása, mégpedig az, hogy játszani, a képzelettel szerte csapongani akar, s mivel nincs sok mód e játékszenvedély kielégítésére, nagyon is hajlandó játékká változtatni az életet.” (Idézi Frenyó 2016: 218.)³

Ez éppen ellentétesnek látszik azzal, mint amit fentebb Schillertől idéztünk, pedig nem különbözik tőle annyira. A következő sorok rávilágítanak a különbségre: „A játékos hajlam következtében semmit sem akarnak szabályosan elérni, mindent csak ravaszsággal és szerencsével. Azt kívánják, hogy a pénzszerzés, és minden emberi kapcsolat szerencsejátékhoz hasonlítson. (...) Jobban örülnek a megszerzés csalafintaságának, mint a birtoklás biztonságának. Ezek azok, akik állandóan szabadságot követelnek, a kereskedelem és a pénzszerzés szabadságát, szabadulni akarnak a rendiség ellenőrzésétől, szabadulni akarnak minden rendtől és erkölctől.” (uo)

Kiderül, hogy Fichte is korának gazdasági szemléletét bírálja, éppúgy mint Schiller: ő a kapitalista pénzhajhász nyerészkedésre helyezi a hangsúlyt, a játék fogalmát tehát a szerencsejáték értelmében használja, és mint ilyet ítéli el. Schiller viszont, mint láttuk, egyrészt az egyéneket a *haszon* bálványimádó rabjaiként ábrázolja, másrészt azt fogalmazza meg, hogy a modern munkamegosztás miatt az emberi *nem* képe széttöredezik: „A *nem* képe nálunk is felnagyítva szétoszlik az egyéneken, de töredékek formájában, nem különböző vegyítésekben, úgyhogy egyénről egyénre haladva kell keresgelnünk, hogy összeszedjük a *nem* totalitását.” (Schiller 2005: 168) A játék nála nem a könnyelműség és az erkölcsnélküliség szinonímája, hanem épp a játék által oldódhatnak föl az emberi *nem* alapvető problémái, csakis a játék teheti teljessé az embert.

³ Fichte idézett gondolataira Frenyó Zoltán hívta föl a figyelmünket, amit ezúton is köszönünk.

Állati játék és emberi játék

Bár Huizinga már művének legelején felhívja a figyelmet arra, hogy a játék nem pusztán az emberi kultúra terméke, illetve jelensége, mert az állatok is játszanak, a továbbiakban ezzel nem foglalkozik, és a definíciója is jellegzetesen az emberi játékokra vonatkozik. A modern etológia, ami elsősorban Konrad Lorenz nevéhez fűződik, akkoriban éppen hogy megszületőben volt, Huizinga tehát érdemi kutatásokra nem támaszkodhatott.

Az állati játékkal mi sem kívánunk mélyebben foglalkozni, csak néhány fontos sajátsgot emelünk ki Csányi Vilmos kutatásai alapján. „Minél alacsonyabbrendű egy állatfaj, annál egyszerűbbek a játékai, és annál rövidebb a gyermekkora.” (Csányi 1985: 46-54.). Az állatok közül csak a gerincesek játszanak, de közülük sem mindegyik, így nem játszanak a halak, a kételtűek, a hüllők. „Ellenben játszanak a madarak, – írja Csányi – főként az értelmesebb fajok: a varjúfélék és a nagyobb testű papagájok.” (uo.) Legtöbbet az emlősök, közülük pedig „az igazi játékosok a kutyafélék, a delfinek és különösen a majmok.” (uo.) „A legintelligensebb állatok játszanak a legtöbbet”, és végül, természetesen, játszik az ember: „nincsen még egy olyan élőlény, amelynek kicsinyei – és felnőttei – olyan sokat, olyan sokáig és olyan változatosan játszanának, mint az emberéi.”⁴

Huizinga az állatok játékára tekintettel állíthatja azt, hogy a játék nem az emberi kultúra terméke, hiszen az állatok is játszanak, hanem inkább fordítva: „az emberi kultúra a játékban, játékként kezdődik és bontakozik ki.”

A definícióról még egyszer

A játék fentebbi idézett formai jegyei, amelyeket Huizinga leír, számunkra csak kiindulásképpen érdekesek, egyrészt mert – úgy tűnik nehéz vagy talán lehetetlen olyan definíciót alkotni, hogy minden játék beleférjen és minden nem-játékot kizárjon – miközben végtelen változatoságban fonódik össze a kultúra és a játék fogalma. Másrészt számunkra ez nem is nélkülözhetetlen, hiszen végső soron minket a tanulás ösztönzése, a hallgatók motivációi érdekelnek, és nem önmagában a játék.

Fonák módon a modern korban, úgy tűnik, könnyebb a játék definiálása, mert a modern munkamegosztás, a termelési folyamatok racionális megszervezése kiszorítja vagy legalábbis háttérbe szorítja a játékot. A játék a modern lét peremére szorul, felesleges, nem-fontos tevékenység válik belőle, amit jól mutatnak az ismert, intelem formájú ellentétek: „vagy dolgozol vagy játszol”, és „vagy tanulsz vagy játszol”, vagy „a tanulás nem játék!”. Ez a tendencia az ipari forradalommal

⁴ Érdekes, hogy a Csányi Vilmos közel másfél évtizeddel későbbi, a humánetológiáról szóló összefoglaló művében egyáltalán nem foglalkozik a játékkal. (Csányi 1999) Szintén érdekes, hogy nagy összefoglaló pszichológiai és szociológiai művek, nemzetközi bestsellerek sem foglalkoznak a játék jelenségével.

teljesedik ki: Az egyes ember szempontjából mindez úgy jelenik meg – Ady szavaival – hogy „minden egész eltörött”. Chaplin a „*Modern idők*”-ben mutatja be ezt a végletes helyzetet, hőse a technikai-gazdasági fejlődés áldozata, alárendeltje a racionálisan szervezett termelési folyamatnak. A játék innen teljesen kiszorul. Az új helyzetet jelentős gondolkodók elemezték, Adam Smith-től kezdve Marxon át Max Weberig és tovább:

- Elválík a munka mint keresőtevékenység az otthon végzett tevékenységektől, a produktív munka az improduktív tevékenységtől.
- szembekerül a szabadidő és a munkaidő – a munka maga is részekre bomlik [célkitűzés, megvalósítás (irányítás), eredmény] a munkát végző szempontjából átláthatatlan módon
- és ezáltal *a játék is elkülönül* az egyéb tevékenységektől, a munkától, sőt szembekerül vele, mert haszontalannak és feleslegesnek minősül. – A modern gazdasági szféra célszerűsége, racionalitása, önállóvá válása nem fér össze a játékkal, az ünneppel, a vallással.

A játéknak ez az elkülönült, elszegényített modern formája már könnyebben definiálható, hiszen a valóságban is elhatárolódik a komoly, a racionális megfontolások által szabályozott tevékenységektől. Leginkább a gyermeki játék szolgál mintaképpül, és az erre épülő meghatározásban a játék már szembekerül a komolysággal, a komolynak számító munkával, másfelől rokonságba kerül a komolytalansággal, a lényegtelennel, a könnyű szórakozással.

Véleményünk szerint alapvetően Huizingánál is egy szűkebb, modern értelmű meghatározás szerepel kiindulópontként, ami logikus is, mert a játékot csak úgy lehet definiálni, ha elhatároljuk azoktól a jelenségektől, amelyekkel egyébként elválaszthatatlanul összefonódik. A *Homo ludens* pedig arról szól, hogy ez az elkülönült játékfogalom mennyire nincs elkülönülve a korábbi korokban, a játékelemek – egyébként mindmáig – mennyire átszövik a kultúra egészét.

Ez a definíció, illetve fogalommeghatározási probléma más fogalmaknál is ugyanígy fölmerül. Jó példa erre a *gazdaság* fogalma: addig, amíg a gazdaság nem válik a társadalom elkülönült alrendszerévé, addig nagyon nehéz definiálni, és főként a modern, kifejlett fogalom fényében lehet megmutatni, hogy korábbi korokban milyen módon jelent meg, miként tartozott bele szervesen a kultúra fogalmába. (Ld. pl. Polányi 1976)

A nem létfontosságú tevékenységek

Ha a játéknál tágabb fogalmat keresünk, akkor a „nem létfontosságú tevékenység” látszik erre alkalmasnak. A játék ebbe kényelmesen beleérthető, belefoglalható, ugyanakkor világos, hogy van egy sor tevékenység, amely nem nevezhető játéknak, de nem is létfontosságú. Ezekre vonatkozóan is hasonló kérdések vethetők föl, hogy tudniillik mennyire választhatók el egymástól a létfontosságú és a nem létfontosságú tevékenységek. A mai viszonyok között a

munka, a keresőtevékenység, a gazdasági haszonszerző tevékenység mutatkozik létfontosságúnak, és a játék, a szórakozás, a kikapcsolódás tekinthető nem létfontosságúnak.

Egy 1980-as, magyarra is lefordított cikkgyűjtemény, amelyből fentebb idéztük Cherfas gondolatait Platónról, s melynek szerzői szociálintropológusok, etnográfusok, pszichológusok, nyelvészek) deklarált célja, hogy megmutassa, mennyire hamis a munka és a játék fogalmi szembeállítása. Az úgynevezett primitív emberek életét, írják az Előszóban, nagyjából „ma is olyannak látjuk, mint Thomas Hobbes, aki szerint: tengetik nyomorúságos életüket, amely 'magányos, szegény, piszkos, durva és rövid.'” E népek helyes tanulmányozása ezzel szemben feltárja, hogy ezek az emberek „meglehetősen könnyed életet élnek, s napjuk jelentős részét oly foglalatosságokkal töltik, amelyek a létfenntartás szempontjából látszólag semmi haszonnal nem járnak. Játszanak, mesélnek, magukat díszítik. E tevékenységeket nem a szigorú szükség diktálja, az emberek mégis sok időt áldoznak rájuk.” A cikkek arról szólnak, hogy a premodern időkben, de máig is „a munka és a játék egyformán fontosak, és nem is mindig különböztethető meg egymástól.” (Cherfas – Lewin 1986: 7.)

A köznapi gondolkodás szerint, a mindennapi beszédben gyakran az alábbi ellentétpárokat implikálják, írja Jeremy Cherfas:

munka	játék
kötelező	önkéntes
fárasztó	üdítő
fegyelmezett	spontán
hierarchikus	egyenlőségelvű
komoly	nem komoly
formális	kötetlen
másokért tesszük	magunkért tesszük
stb.	stb.

Ezen ellentétpárokról viszonylag könnyen megmutatható, hogy mennyire nem állják meg a helyüket, és Cherfas, de más szerzők is megmutatják, hogy gyakran dolgozunk játék közben, és játszunk munka közben, hogy a munka egyenlőségi elv alapján is folyhat, és a játékban is gyakran kialakulnak hierarchiák, és így tovább. Gondolatmenetét így fejezi be Cherfas: „Ha a modern világ és annak problémái kevesünk számára engedi is meg, hogy hajlandó legyen fajunkat *homo ludens*ként jellemezni, jó, ha időről időre emlékeztetjük magunkat arra, hogy még mindig van

bennünk valami, ami *többé tesz* bennünket puszta létfenntartóknál.” (Cherfas – Lewin 1986: 239-241.)

A játék és a flow

Egy rövid megjegyzés a Csíkszentmihályi Mihály-féle flow fogalomhoz. (Csíkszentmihályi 1997) Ez a boldogságkutatáshoz és a Maslow-féle szükséglet-hierarchia elméletéhez kötődik, amelyet meglehetősen problematikus és leegyszerűsítő elméletnek tartunk.⁵ Úgy véljük, a flow elmélete nem hozott semmi újat – az elnevezésen túl –, hiszen az eddig is tudott volt, hogy ha valakinek sikerül elmerülnie egy tevékenységben, olvasásban, munkában, játékban, az pozitív élményt jelent. Az is kétséges, hogy ez a *flow* fogalom közelebb vinne a Maslow-piramis csúcsára helyezett „önmegvalósítási szükséglet” jobb megértéséhez. Magának a boldogságnak a kutatását is fenntartásokkal fogadjuk. Végezetül a vizsgálatok módszere sem igazán meggyőző, amennyiben teljes mértékben szubjektív önértékelésekre épül.

Az iskola és a játék a modern korban

Még a mai iskolákban is sok megmaradt a régi iskolarendszer jellemzői közül. Az ipari forradalom iskolája nagyon is hasonlít a gyári rendszerhez: reggel becsöngetés, fegyelem, a szünetben kötelező séta, mindenki egy irányba néz, a tanító a hatalom megtestesítője és gyakorlója. Az órák végét és a tanítás végét is csengő jelzi. Minden tilos, ami szabad, az kötelező. A játék innen is számúzva van: gyerekek, játék nélkül. „A boldog gyerekkorról szóló mesét a felnőttek találták ki” – mondja Szerb Antal.

A mai iskolák természetesen – hazánkban is – sokkal barátságosabbak, szabadabbak, a játékra nyitottabbak, mint voltak, mondjuk 60-70 évvel ezelőtt. Az új motiváló módszerek bevezetésében azonban még a fejlesztések kezdetén tartunk.

Végezetül három észrevételt szentelünk a matematikaoktatás főbb problémáinak, illetve lehetőségeinek.

A matematika lényege és kifejtésének lehetséges módja

A matematika a precíz gondolkodás tudománya. A precizitás lehetőségét absztraktsága biztosítja. Az absztraktság másfelől lehetővé teszi a széleskörű alkalmazhatóságot. Ezért, bár a tiszta matematika absztrakt objektumokkal foglalkozik, az alkalmazások révén közvetlen kapcsolatba kerül a valóság konkrétságával.

⁵ Lásd erről (Lipécz 2017)

Az oktatás szempontjából nézve – és innen ered a matematika nehézsége is – az absztrakt összefüggések és a konkrét alkalmazás közötti közlekedés egyáltalán nem könnyű. Ilyen végletesen absztrakt módon gondolkodni nagyon nehéz. Az oktatásnak ezért el kell szakadnia az absztrakt matematika szigorú felépítési rendjétől, a definíció – tétel – bizonyítás hármasszerkezetétől, ez csak fejlett matematikai érzékkel rendelkező diákok számára járható út. A nem-matematikusan, az absztrakt gondolkodásban járatlan hallgatók számára az alkalmazások felől induló példák, a konkrétan is jól átlátható szerkezetek felől érdemes elindulni.

Nagyon tanulságos lehet a matematika történetének tanulmányozása. Az analízis felépítése például a határérték fogalmával kezdődik, erre épül az egész rendszer, ez viszont a legnehezebb pontja az egész analízisnek. Történetileg az analízis építménye nem is ezzel kezdődött, mint ahogy a geometria fejlődése sem az axiómákkal kezdődött, ellenkezőleg, az axiomatikus rendszer összerendezése a fejlődésnek egy igen magas szintjén történhet. Az euklidészi geometria és az analízis között ebben a vonatkozásban csak annyi a különbség – bár oktatási vonatkozásban nagyon is lényeges –, hogy az euklidészi axiómák többé-kevésbé evidensek, míg az analízis alapfogalma, a határérték a legkevésbé sem az.

Newton és Leibniz már alkalmazták, és alapvető tételekkel gazdagították a differenciál- és integrálszámítást, a határérték-fogalom precíz megalkotására azonban még két évszázadot kellett várni. Ez azt sugallhatja, hogy az oktatásban – különösen az alkalmazásközpontú oktatásban – nem feltétlenül szükséges a határérték precíz fogalmával indítani, és később is elég ennek a fogalomnak egyszerűbb, szemléletesebb alakjaival beérni. A matematikaoktatók gyakran fenntartásokkal viseltetnek az ilyen megoldások iránt, úgy érzik, hogy szakmailag megengedhetetlen engedményt tesznek, feladják tárgyuk legértékesebb követelményét, a precizitást.

Segítik-e a rejtvények, fejtörők, paradoxonok a precíz gondolkodást?

Feltétlenül. Van egy sor olyan érdekes fejtörő, aminek a megoldásához nem kell komoly matematikai felkészültség, csak észre kell venni valami apró feltételt, amit első hallásra nem vesz észre az ember. Például: lehet-e valakinek a nagyapja fiatalabb, mint az apja?

Első hallásra az jut az ember eszébe, hogy nem! Pedig lehet! Csak arról a körülményről nem szabad elfeledkeznünk, két nagyapja van az embernek, és az anyai nagyapja lehet fiatalabb, mint az apa. A megoldáshoz itt nem kell matematikai ismeret, de a precíz gondolkodásra feltétlenül szükség van.

Továbbá, a rejtvények megoldása felé (persze itt a matematikához kapcsolódó fejtörőkre gondolunk) a kíváncsiság hajtja az embert, és ez nagyon erős motívum.

Számítógép-használat

A számítógép először is a mechanikus munkától óv meg. Nem a gondolkodástól, bár vannak olyan fejlett szabad szoftverek, pl. a *Wolfram Alpha*, amellyel bármely főiskolai matekfeladat pillanatok alatt megoldható.

A szoftverek nem óvnak meg a gondolkodástól, csupán másfajta gondolkodást, másfajta képességeket követelnek meg. A legegyszerűbb kalkulátor is megóv attól, hogy pl írásban kelljen elosztanunk egymással egy ötjegyű és egy 3 jegyű számot. Az írásban számolás rutinja helyett azonban két másik ügyességre van szükség: egyrészt a számítógép, illetve kalkulátor rutinos használatára, másrészt a *becslésre*, ami megvéd a gépelési hibák miatti tévedésektől. A becslés viszonylag magas szintű ügyesség, és adott számítási feladat matematikai tartalmának az értését is igényli. Hogy egy nagyon egyszerű példát említsünk, a tanulmányi átlagot számolva tudnunk kell, hogy a kalkulátortól kb milyen eredményt várhatunk, ezért nem fogadjuk el például az 5,3-as, vagy a 4,8 helyett a 48-as eredményt.

További néhány nem hagyományos számítógépes és egyben játékos forma:

- Az ingyenes *GeoGebra* program: kiválóan alkalmas – többek között – arra, hogy a hallgatók függvényeket kirajzoltassanak vele, hogy megbarátkozzanak a függvényekkel, kiismerjék azokat, hogy analitikus elméleti megfontolásaikat ellenőrizhessék.
- Egy finn példa a TV-ből: a tanulócsoporthoz kétfelé oszlik, és egy új (még nem tanult) témát kell feldolgoznia. Az egyik csoportnak angolul, a másiknak finnül kell egy prezentációt készítenie. Minden segédeszköz használható: könyvtár, mobil, számítógép.
- Statisztikai feladat: adatokat is a netről (vagy bárhol) kell beszerezni. Háromfős csapatoknak kell megoldani, de egy-egy csapat 3 résztvevője 3 különböző gépteremben ül, ráadásul előre nem is tudják, kikkel kell együtt dolgozniuk, azt is a net segítségével kell kideríteniük, és végig a hálózaton kell együttműködniük.
- Szabadulós játék: több matematikai feladat megoldásával lehet előre haladni, és végül egy számszörös kis lakatot kell kinyitni, a kétfős csapatoknak kell a végén összerakni a lakatot nyitó kódot.
- Automatizált visszakerdezés.
 - A villámkérdések könnyűek, de azonnal kell válaszolni a kivetítőn fél percig látható kérdésre.
 - Kahoot tesztjáték (a *Kahoot* is egy ingyenes szoftver): a tanár számítógépén, illetve kivetítve vannak tesztkérdések, a hallgatók a neten keresztül, az okostelefonjuk segítségével tudnak válaszolni. A helyes válasz és az értékelés azonnal kiíródik.
 - Egyszerű feleltetés: de véletlenül jelenik meg előbb egy név a kivetítőn, a hallgató feláll, előre jön, aztán érkezik a szintén véletlenszerűen kiválasztott kérdés, amire válaszolnia kell a megjelölt hallgatónak.

Összefoglalás

Cikkünkben a játék fogalmához fűztünk észrevételeket, a *gamifikáció* (*játékosítás*) lehetőségeinek kutatása, illetve az oktatásban való alkalmazása érdekében. Huizinga, Platón, Schiller, Fichte gondolatait felidézve próbáltuk megérteni a játék helyét és szerepét az életünkben. A játék kultúrjelenség, mégpedig sokkal jelentősebb, mint ahogy az a köznapi gondolkodásban szerepel. Eleve átszövi az életünket a játék, a játékosítás nélkül is.

A kérdés – és további kutatásunk célja – az, hogy a játékelemek hogyan vihetők be az oktatásba, annak hatékonyságát javítva, érdekességét fokozva.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Cherfas, Jeremy – Lewin, Roger (szerk.) (1986): Nemcsak munkával él az ember. A nem létfontosságú tevékenységek. Budapest: Gondolat.
- Csányi Vilmos (1985): Kis etológia II. Budapest: Gondolat.
- Csányi Vilmos (1999): Az emberi természet. Budapest: Vince Kiadó.
- Csíkszentmihályi Mihály (1997): Flow. A tökéletes élmény pszichológiája. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Frenyó Zoltán (2016): A filozófia tankönyve. Szent István Társulat, Bp.
- Fromann Richárd (2017): Játékoslét. A gamifikáció világa. Budapest: Typotex.
- Hamvas Béla (2005): Paidokratia. In: A babérligetkönyv. / Hexakümon. Szentendre: MEDIO Kiadó, 82-86.
- Hankiss Elemér (2014): Az emberi kaland. Egy civilizációelmélet vázlata. Budapest: Helikon. (5. bővített kiadás)
- Huizinga, Johan (1990): Homo ludens. Szeged: Universum Kiadó.
- Lipécz György (2017): Fogyasztói racionalitás, Maslow-piramis és egyéb gazdaságtani tévhitek. In: Fata Ildikó – Kissné Budai Rita (szerk.): Tudományos Mozaik 13, Budapest: Tomori Pál Főiskola, 141-149.
- Mérő László (2010): Az érzelmek logikája. Budapest: Tercium Kiadó.
- Németh Tamás (2015). English Knight: Gamifying the EFL Classroom (Unpublished master's thesis). Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Piliscsaba, Hungary. Retrieved from <https://ludus.hu/gamification/> (Letöltve: 2018. 04.16)
- Platón (2008): Törvények. Budapest: Atlantisz.
- Polányi Károly (1976): Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Budapest: Gondolat.
- Safranski, Rüdiger (2010): Romantika. Egy német affér. Budapest: Európa.
- Schiller, Friedrich (2005): Művészetfilozófiai írások. Budapest: Atlantisz.

MÚZEUMOK HARCA. AZ ELGIN-MÁRVÁNYOK

DR. SZALAY Gyöngy

(galériavezető, Műveleti Terület Képzőművészeti Galéria)

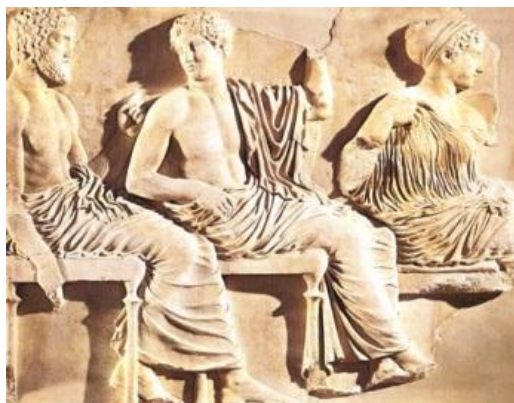
A világ múzeumainak legbecsesebb darabjai olykor „veszélybe” kerülnek. Kit illetnek az Elgin-márványok, és hol a helyük? A British Múzeum a maga kétszáz éves, jogosnak vélt tulajdonát védi, a sztár ügyvédnő (oldalán hollywoodi filmsztárral) ezzel szemben a görögység kétezer-ötszáz éves történelmével érvel. Nem kizárt, hogy a jog és a diplomácia labirintusából végül a Brexit kínál kivezető utat.

Miközben kutatom a tulajdonviszonyok felülvizsgálatának indokait, felmerül változó világunk folytonosan változó igénye a múzeummal szemben, ami annyit jelent, hogy jövője a Z generáció rászoktatásán múlik.

Kulcsszavak: Elgin-márványok, (műkincsek) Akropolisz, (görögök) eltulajdonítás, értékmentés, múzeum

„A Parthenon végül is egyszerre modern ikon és ősi jelkép”¹

1. kép – Részletek a Parthenon-frízből, Panathénaia-ünnep²

1. A gyűjtőszendevély visszássága és törvényi akadályai

Múzeumok, magángyűjtők, megszállottak, pénzemberek, esztéták, művészettörténészek kutatnak eltűnt remekművek után. Történelmünk produkál agresszív, brutális rablásokat, pusztító vandalizmus kíséretében, gyakran megrendelői háttérrel. Vannak kifinomultabb, jócselekedetnek álcázott formák

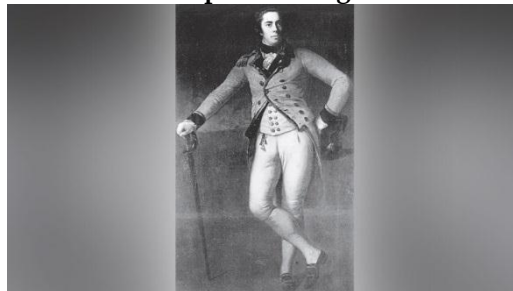
¹ Beard (2002: 56)

² A kép forrása: <http://www.sulinet.hu/tovabbtan/felveteli/2001/4het/muvtori/nagyfriz.jpg>

befolyásos hivatalnokok megnyerésével. A „műkincsvadászat” fantáziavilága a mozivászonon a valóság szelete.

Az 1972-es Párizsi Egyezmény³ szolgáltatja a törvényi alapot közös kulturális és természeti értékeink védelmére. A legszigorúbb védelem illeti meg az emberiség különös jelentőséggel bíró egyetemes értékeit, melyek felkerülnek a világörökségi listára. A műemlékek, épületcsoportok és helyszínek esetén a hitelesség (történelmi autentikusság) általános kritériuma mellett további hat feltétel egyikének is meg kell felelnie az aspiránsnak.⁴ A sorban az első kritérium „az emberi alkotószellem remekműve”, aminek maradéktalanul megfelel az athéni Akropolisz (1. kép).

2. kép – Lord Elgin⁵

Az a hazafias gyűjtőszenvedély, ami Sir Lord Elgin (1766-1841) angol diplomatát (2. kép) fűtötte, és amiből mára kiszínesedett az Elgin-márványok története, véget nem érő vitát idézett elő Nagy-Britannia és Görögország között. Nemrégiben ismét izzani kezdett a parázs, amikor a kincsek birtoklója, a British Múzeum 2014-ben a „félte őrzött” Elgin-márványainak egyikét, Illiosz isten szobortorzóját elég szerencsétlen időpontban, az ukrajnai konfliktus idején kölcsön adta Szentpétervárnak az Ermitázs fennállásának 250. évfordulójára rendezett ünnepi kiállításra.⁶ Az így megbántott görög kormányfő közleményében provokatívnak bélyegezte az esetet, és nem volt rest azonnal visszakövetelni a Múzeum Akropoliszról származó anyagát. Az események publicitását fokozta, hogy a tárgyalást olyan ügyvédre bízta, akinek a neve garanciát jelentett a médiaérdeklődés fenntartására. Amal Clooney, leánykori nevén Amal Alamuddin ismert (libanoni-angol) emberjogi ügyvéd, a Geoffry Robertson vezette (ausztrál) ügyvédi iroda alkalmazottja, mely iroda hat éve a görög kormány tanácsadója. Nemzetközi hírnevüket többek között a Julia Timosenko ügynek köszönhetik.

2. Az Elgin-márványok

Az úgynevezett Elgin-márványok az i.e. 5. századi Athén aranykorából származnak, Pheidiász és műhelyének alkotásai, melyeket a klasszikus görög szobrászat csúcsteljesítményei közé számítunk. Eredeti helyükről, az akropoliszi

³ UNESCO (1972) – Egyezmény a világ kulturális és természeti örökségének védelméről

⁴ UNESCO (1972) - Világörökségi kategóriák

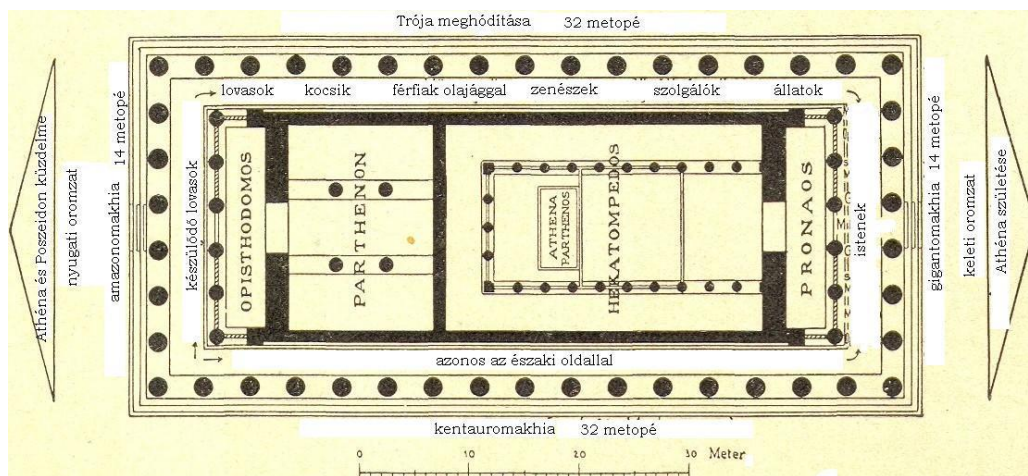
⁵ A kép forrása: <https://cosmosphilly.com/why-is-lord-elgin-an-abomination-to-the-greeks>

⁶ MTI (2014)

együttesről az 1800-as években választotta le Lord Elgin angol diplomata, és a török uralom alatt álló területéről Londonba szállíttatta. Ma a British Múzeum gyűjteményének része „Parthenon szobrászat” elnevezés alatt. Dolgozatomban a leginkább használt és közismert Elgin-márványok kifejezést használom anélkül, hogy a tulajdonviszonyokat prejudikálnám.

A szobrászati együttes részei közel 75 méter fríz (a Parthenon fríze végigfutott a templom 4 külső oldalán 160 m hosszan), 15 metopé (a metopék nagyjából 1 m magasak, eredetileg 92 volt belőlük, de a legtöbb elpusztult), valamint 17 életnagyságú szobor, melyek a keleti és a nyugati oromzatról valók.⁷ (3. kép)

3. kép – A Parthenon szobrainak és domborműveinek elhelyezkedése⁸

3. A poliszdemokrácia jelképe

Az athéni demokrácia nagyszerűségébe vetett hitünk nem csorbult az évezredek során, holott ismert, hogy összes erénye ellenére csak a kevesek demokráciája volt. Periklész, mint a választott tíz sztratégosz egyike a legbefolyásosabb, az ő szava ellen ritkán hangzott el ellenvetés. Rendszerének legnagyobb eredménye a születési és gazdagsági előjogok eltörlése volt, bármely athéni férfi vállalhatott hivatalt, amiről sorshúzással döntöttek, az arisztokratikus származás hiánya vagy a szegénység nem lehetett akadály.⁹ A perzsákon aratott győzelem után a démoszra támaszkodva és a déloszi szövetséggel a háta mögött eszményének olyan megformálást akart adni, mely a vezető polisz rangjához méltóan csodálatra készíti az egész világot, tisztelettel tekint isteneire és a legnagyobb államférfit dicséri. (Plutarkhosz ötszáz évvel később megrajzolt portréja erősítette a pozitív képet.) Az Akropolisz grandiózus ideájának, mint

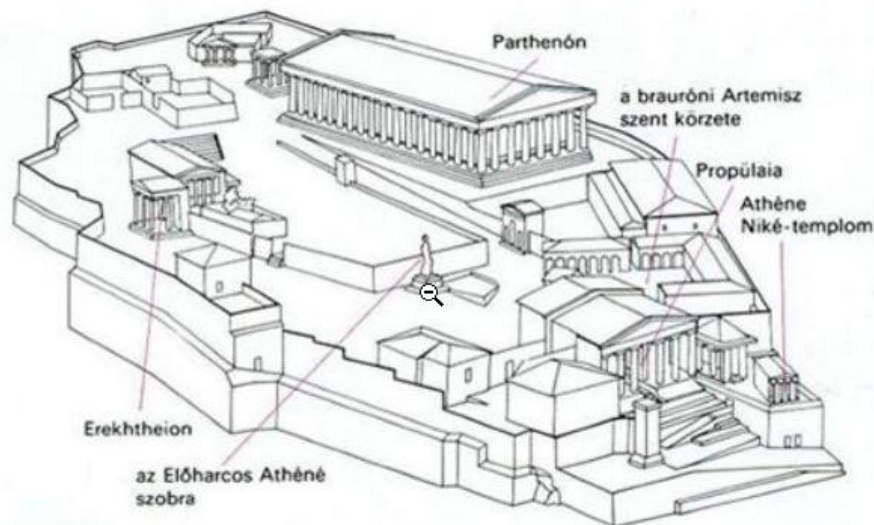
⁷ Nagy (2006)

⁸ Forrás: <http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Okor-kelet/Okori.es.keleti.muveszet/f/Image/Gorog%20muveszet/22.3..JPG>

⁹ Zamarovsky (1974: 183-242)

általában az ilyen fényes terveknek, megvolt az árnyoldala, az építkezés elapasztotta a szövetség anyagi forrásait. (4. kép)

4. kép – Periklész-kori rekonstrukciós rajz¹⁰

Iktinosznak és Kallikratésznek köszönhetően i.e. 447-446-ban megkezdődött Periklész víziójának megvalósítása, és i.e. 433-432-re készült el. A források szerint a polisznak jólétet hozott, számtalan szakma képviselője talált munkát a fellegvárban. Pheidiasz életet adott a sima köfelületeknek, és az egész építkezésen rajta tartotta a szemét. Pompával, gazdagon díszítve hirdette a görög klasszikus szellemiséget az Athéné Parthenosz, az Erekhtheion a kariatidák teraszával, az Athéné Niké templom, a Propülaia kapu az akkor még növényzettel benőtt magaslaton.¹¹ Töménytelen kincstől fénylett Athéné temploma. Az i.e. 4. század végéig követhetőek az istennő kincstárnokai által a legapróbbtól a legnemesebb fogadalmi ajándékokig kőbe vésett és közszemlére tett leltártöredékei, még Roxanétól, Nagy Sándor feleségétől is listáztak egy arany ivókürtöt. A Poszeidon ellen győzedelmeskedő Athéné 13 m magas, arannyal borított és elefántcsonttal berakott szobráról aprólékos leírást ad Pauszaniász, annyira magával ragadta a látvány. Nem szól viszont az épületről, és a kutatók találgatják, hogyan kerülhette el a figyelmét az azóta is csodált arányosság, vagy a gazdagon faragott körbefutó fríz, a klasszikus görög szobrászat etalonja.¹² Amikor Lord Elgin hajója 1801-ben kikötött a pireuszi kikötőben, villámcsapás, tűzvész, emberi kéz romboló nyomainak látványa fogadta. Az 1687-es velencei ostrom ágyúgolyója nyomán felrobbant lőporraktár gyakorlatilag rommá változtatta az együttest. (5. kép) Ismert, hogy a későbbiekben pusztító savas eső, az athéni magas levegőszennyezettség tovább károsította az in situ együttest. Vandalizmus vagy értékmentés volt a 19. század eleji, már inkább romoknak nevezhető épületekről a márványok eltávolítása és biztonságba helyezése?

¹⁰ Forrás: <http://slideplayer.hu/slide/2040333/8/images/20/Ath%C3%A9n,+Akropolisz,+Perikl%C3%A9sz-kor.jpg>

¹¹ Mozatti (2011: 70-86)

¹² Beard (2002: 19-22)

5. kép – Az első ismert fénykép a Parthenonról, 1839.¹³

4. Egy diplomata Athénban

Bizonyosan tudható, hogy Thomas Bruce, Elgin 7. earl-je (grófja) a Parthenonról származó márvány metopékat, reliefeket és szobrokat juttatott Angliába 1811-ben. Az akropoliszi együttes tudományos feldolgozása érdekében korábban már kilincselte kormányánál egy kutatócsoport felállításáért. A Portához tartozó terület kiaknázásához diplomáciai kapcsolatait latba vetve megszerezte a fermánt. A törökök annyira azért nem viselték a szívükön a görög kincsek sorsát, hogy a szokásjogban elfogadott némi baksisért át ne engedjék azokat az angoloknak. A hivatalos fermán eredeti okirata helyett egy törökök által készített olasz nyelvű másolatból kellene kideríteni az igazságot, ahogy azt Mary Beard megkísérelte.¹⁴ Valószínűleg sohasem fogjuk megtudni, hogy mire terjedt ki Elgin jogköre. Ma sem lehetünk biztosak abban, hogy a dombon heverő kövek, letört elemek elszállításán túl az épületek megbontásával járó - és ezzel további rongálást okozó - épületfaragványok, szobrok „megmentése” is szerepelt-e az engedélyben. A szakszerűtlen leválasztás, a helyszíni túlkapások, a munkavezetők és hivatalnokok nemtörődömsége töréseket, roncsolásokat eredményezett, ismereteink szerint maga a Lord nem sokszor kapaszkodott föl a sziklaoromra. Jogosan vagy sem, ma az elginizmus kifejezés a kulturvandalizmus definíciója.

A márványrakomány végül is elhajózott Anglia felé. Azonban az áhított dicsőség felemásra sikerült, mivel csődszéli anyagi helyzete miatt a Lord adásvételt volt kénytelen felkínálni kormányának a forrásokban néhol helytelenül szereplő ajándékozás helyett, mely utóbbi tudvalevően ellenszolgáltatás nélküli átadást jelent. Hosszas alkudozás után 1816-ban kötött meg az üzlet közte és az angol kormány között, az általa kért 74 000 font vételár helyett 35 000 fontért. Az angolok nem döntöttek könnyen, komoly összehasonlító elemzéseket végeztek művészek (pl. John Flaxman) és művek (pl. Laokoón csoport) (7. kép) bevonásával. A szakmai értékeléseknek tisztázni kellett, hogy a kincsek speciálisak-e annyira, hogy megérjék

¹³ Joly de Lotbinière, 1839, dagerrotípiá, Forrás: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/ee/Parthenon_1839.jpg

¹⁴ Beard (2002: 93-100)

a nagy anyagi és tudományos befektetést. Az anyag kiállítására a vásárlás után a British Múzeum nem vállalkozott. Mások mellett a neves ókorszakértő Richard Payne Knight sem lelkesedett maradéktalanul, ő a timpanon szobrainak Hadrianus-kori restaurálási hipotézisével úgy és akkor állt elő, amikor valójában még nem is látta azokat. Rossz nyelvek szerint lekicsinylő ítélete gyűjtői rivalizálásból fakadhatott, de az igazsághoz tartozik, hogy a frízeket és a metopék (6. kép) nagy részét elsőrangúnak mondta.¹⁵ A Lord rendezett végül kiállítást az anyagból - egyébként nagy sikerrel, - de felemlegették neki a rongálásokat. Voltak persze fanyalgók, akik nem klasszikusnak, inkább primitívnek találták a szobrokat és plasztikákat.

6. kép – Lapiták és kentaurok harca¹⁶

7. kép – Laokoón-csoport¹⁷

A görögök hol halkabban, hol harcosabban követelték vissza elrablottnak tekintett kincseiket gyakorlatilag a kivitel óta. A függetlenségért és a nemzeti egység megteremtéséért vívott hősies küzdelmük párhuzamát látták a mitológiai eseményekben (8. kép), a kövek tanúsították előttük, hogy az aranykor megteremtése a káoszon győzelmet arató hősök érdeme.

¹⁵ Beard (2002: 158-163)

¹⁶ A kép forrása: <https://www.ancient.eu/uploads/images/3310.jpg?v=1485680983>

¹⁷ Hagesandros, Athenedoros és Polydoros, i.e. 200 körül, márvány, Róma, Vatikán Múzeum

8. kép – Lapiták és kentaurok harca¹⁸

A márványok esetének megítélése a szakmai és a kultúrafogyasztó közönség körében mindig hektikus volt a sajtó öröme. A múltban Byron kirohanásai a Lord ellen homályos háttérűek. Canova szentségtörést emlegetett, Goethe, Keats örömmámorban úsztak megpillantva a zsákmányt. Szélsőséges hangok lopást kiáltanak, álcának tekintve a megőrzés nemes eszméjét, mások inkább a megóvás missziójának szeretik beállítani a tettet. Nem kell messzire menni hasonló példáért, itt vannak mindjárt Schliemann ásatási anyagainak kalandjai. Felsőbbrendűségi tudat, a gyarmatbirodalom elvesztése, nemzeti érzések, helyi érdekek, személyes becsvágy, számos motiváció kerül elő, néha a tettet valóban a jó szándék vezérli, máskor az anyagi haszonszerzés nemtelen célja. Más-más köntösben jelenjen bár meg, mélyén a szerzés szenvedélye lapul.

5. Eredetiség és másolat

A másolatok elterjedésével elvileg bárki birtokolhatja a fizikai tárgyat, népszerűsítése, ismertté válása, kutatása megóvjá az eredetit az elfeledéstől és segít napvilágra hozni a benne rejlőt, de ennek ára van. Békés Izabella figyelmeztet Walter Benjamin „auravesztés” fogalmára a sokszorosítás kapcsán. A műtárgy természetéből adódóan mindig tart egyfajta „távolságot” a szemléletben. A megközelíthetetlenség érzésének megszűnése elkerülhetetlenné válik.¹⁹ Hogyan lehet az auravesztést minimalizálni és a műtárgyban rejlő igazságot feltárni? A kérdéses elem a technika, a heideggeri instrumentum, ami (elrendezés, berendezés értelmében használva) nem biztos, hogy hordozza az igazságot. Meg kell vizsgálni a technikát és fel kell szabadítani valódi tartalmát, ezért hozzá kell kapcsolni az embert, aki alkot. Az arisztotelészi okokat Heidegger a lekötelezés, vagyis az okok egymáshoz való viszonya értelmében használja (anyagi, formai, cél ok), de a negyediket a lekötelezést

¹⁸ A kép forrása: https://ichef.bbci.co.uk/news/660/media/images/81489000/jpg/_81489257_4980qfe1.jpg

¹⁹ Békés (2009)

(létrehozó ok) nála felváltja a megfontolás (logosz), ez rendezi össze az okokat, hogy láthatóvá válják a tárgy, felbukkanjon a láthatatlan világból.²⁰ Ha ezt elfogadjuk, akkor az ilyen módon a létezőbe emelés az elginizmus-vitában a következőképpen használható. Békés Izabella feltárja a hasonlóságot, ami a műalkotás létezőbe emelése és a műtárgyak kiállítása között megfigyelhető. A kiállítással Elgin „feltárta” a mellőzöttet, a fenyegetettet, azzal, hogy a világ asztalára tette, elismertette, megvédte, „noha ezzel a gesztussal a heideggeri fogalomba szorosan hozzá tartozó igazságértéküktől fosztotta meg a márványokat.”²¹ A művészi alkotófolyamathoz, a létrehozás „ott és akkor”- jához képest ez véleményem szerint egy második fokozat, de mindenképpen hasonló hozzá, és a kurátori igazságot tartalmazza. Radnóti Sándor szerint a műtárgyak múzeumi elhelyezésének egyik pólusa az, amikor „a múzeum dekontextualizál, amennyiben megszünteti a tér szakralitását, amelyben az oltárkép az eredeti helyén van, vagy a polgári enteriőrt, amelyben egy csendélet.”²² A szoboregyüttes, ahogy Amal Clooney is látta, halott a ködös, szürke Anglia steril múzeumi környezetében, a British Múzeum nem tudta terében újraéleszteni. Ma hazátlanok, mert „... saját lényegterükből ki vannak szakítva”,²³ ez a görög állítás. Talán az eredeti kontextus az elvesztett aurából is visszaadhat valamit. A művek világvesztése amúgy is megállíthatatlan az idő múlásával, tárgylétük kerekedik felül. Ahhoz, hogy a mű mű maradjon, a benne rejlő igazságot kell jelenlevővé tenni.²⁴ Az egyetemes értékgyűjtés prioritását a British Múzeum, úgy tűnik, a múzeumstratégia változásával együtt sem képes elengedni, ragaszkodik szerzeményéhez, és gyűjteményének kiszakíthatatlan, szerves részeként tekint rá.

6. Az elhelyezés és a tisztítás körüli bonyodalmak

A múzeumok születése és a gyűjtéssel kialakult gyűjtemények elhelyezése közötti összefüggés jól ismert. A megőrzés, megóvás, bemutatás, tudományos kutatás terén a birodalmi múzeum szerepe elvitathatatlan, és a márványokról készített múzeumi ajándék gipszmásolatok segítették e munkát, bár az öntőminta levételével okozott károkat a múzeum számlájára írják. A márványokat a régi British Múzeum a még Pierre Puget tervei alapján kivitelezett, és 1753-ban megnyitott Montagu House sebtében felépített termében helyezte el 1817-ben. Robert Smirke új múzeumában (1823-52 között épült) kaptak végleges helyet, de az 1850-es években a szobroknak az Új Nemzeti Galériában való kiállítását is fontolóra vették más művek kontextusában. Találónan jegyzi meg Mary Beard, hogy a márványok a 19. században nagyrészt „újrarendezés”²⁵ alatt voltak. Végül John Russel Pope amerikai építész építette fel új otthonukat 1939-ben Lord Duveen pénzéből, de a megnyitás dátumát a

²⁰ Békés (2009)

²¹ Békés (2009)

²² Radnóti (1995: 277)

²³ Heidegger (1988: 67)

²⁴ Heidegger (1988: 65-69)

²⁵ Beard (2002: 165)

háború 1962-re toltta ki. A Duveen Galéria (a finanszírozó gyűjtőről elnevezve) 1962 óta úgy mutatja be a darabokat, mint egységes egészet, nem is utalva már például Athéné templomának külső frízére, amit jól illusztrál a frízek folyamatos, a hiánytalanság látszatát keltő, befelé, a néző felé futó, az eredeti elhelyezéssel éppen ellentétes múzeumi installálása. Szándékos kiszakítás ez a templomfríz szerves egységéből. (9. és 10. kép)

9. kép – Parthenon-fríz, British Museum, London

10. kép – A Parthenon-fríz rekonstrukciós részlete²⁶

A múzeum értékmegőrző és állagmegóvó tevékenysége ellen felhozott vád egy túltisztítási botrány még 1938-ból. Az évtizedes londoni kormot és a múzeum fűtésrendszere által okozott károsodásokat akarták letisztítani a márványokról, - ahogy Joseph Duveen hiányos ismeretei alapján elképzelte - fehér klasszikusra, ezzel azok finom narancsos-rózsaszínes-aranybarnás rétegét részben eltávolították. A felelősségre vonás a háború előestéjén elmaradt. 1999-ben egy szakértő vizsgálóbizottság arra a konszenzusra jutott, hogy a patina ugyan nem Periklész-kori, de az ókorból való. Feltételezik, hogy a ma már rekonstruálhatatlan eredeti színezést megelőzően felvitt festékalapozó vagy tisztítószer okozhatott elváltozást a szobrok felszínén, e patinán áthatoló korabeli javítások, kiegészítések nyomai látható

²⁶ A kép forrása: http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/magazine/3486476.stm

bizonyítékul szolgáltak a felszíni réteg kormeghatározásához.²⁷ A megtisztítás tehát nem releváns a felület eredetisége szempontjából, az rekonstruálhatatlanul elveszett az időben, de a „mosdatás” tétlen szemlélésével elkövetett mulasztás a British Múzeumnak felróható, mert a patina eltűnt. A múzeumi szakértelembe és gondosságba vetett hit kapott egy sebet. Ma már elvileg bármelyik múzeumszervezeti modell képes garantálni az értékek védelmét, ez inkább politikai, finanszírozási, szándéketikai kérdésként merül fel, szemben a görög állam megalakulása korában megfogalmazott aggodalmakkal, mely a balkáni parasztállam alkalmatlanságát hangsúlyozta.

7. A közelmúlt kronológiájának néhány fontos pontja

A görög érdeket képviselő fent említett londoni ügyvédi iroda tevékenysége Amal Clooney 2014-es nyilatkozata szerint nem hozott eredményt az újraegyesítés kérdésben. Az utóbbi négy év főbb sajtóhíreinek vázlatos áttekintése után sem rajzolható ki értékelhető elmozdulás a megoldás felé, de talán nem fölösleges ezek ismertetése, mivel bennük a szereplők gondolkodásának fő irányvonalai tetten érhetők.

2014: A nemzetközi figyelem ismételt ráirányítása a márványokra részben George Clooneynek is köszönhető, mivel 2014-ben bemutatott új filmjének kampányában (The Monuments Men, azaz Műkincsvadászok) kimondott bűvös mondatával „helyes dolognak” ítélte a visszaszolgáltatást Görögországnak. A film egyébként a náci Németországba hurcolt műkincsek visszaszerzésének kalandos történetét mutatja be, így némi analógiaként szolgálhatott a görögökkel fennálló igazságtalanság manifesztációjához a széles nyilvánosság előtt.

2014. október: Antonis Samaras görög miniszterelnök Kostas Tasoulas kulturális miniszterrel fogadta azt a küldöttséget, melynek tagjai voltak Amal Clooney (brit-libanoni), Geoffrey Robertson (ausztrál-angol) emberjogi ügyvédek és Norman Palmer (ausztrál) kulturális örökségekre specializálódott ügyvéd, (mindhárman a Robertson vezette ügyvédi irodából) és David Hill, a Parthenoni Márványok Egyesítési Nemzetközi Szövetségének elnöke. A megbeszéléseken – melynek része volt a helyszíni szemle és az új Akropolisz Múzeum megtekintése is – az erősnek ítélt jogi érvek ellenére végül mégis az angolokkal lefolytatandó tárgyalásos rendezés hívei kerültek túlsúlyba, és elhatározták, hogy az UNESCO-t kéri fel közvetítőnek. A nemzetközi szervezet kulturális javak visszaszolgáltatásával foglalkozó bizottsága első alkalommal hivatalosan is megkereste az Egyesült Királyságot a vita tárgyalásos rendezése érdekében, és a válaszára hat hónapot adott. A britek nem mutattak hajlandóságot a visszaszolgáltatásra, ezért ismét felmerült a nemzetközi jog szabályrendszere keretében per megindítása a Nemzetközi Bíróságon vagy az Emberi Jogok Bíróságán.

²⁷ Beard (2002: 163-176)

2015 augusztusa: Az elkészült 150 oldalas jelentést Amal Clooney átnyújtotta a görögöknek a jogi rendezésre vonatkozó javaslatokkal. Még 2015. január 25-én kormányváltásra került sor Görögországban, és Aléxis Cíprasz kormánya már májusban, az anyag ismeretének hiányában elvetette a bírói utat azzal, hogy egy nemzetközi bírósági per kimenetele bizonytalan. Közben a britek is kárhoztatták saját döntéshozóikat a tétlenségért, amire végül a British Múzeum reagált, és visszautasította az UNESCO közvetítését. A görögök diplomáciai kampányba kezdtek, a nyomásgyakorlásban több lehetőséget láttak, mint egy kockázatos perben.

2016: Politikai és diplomáciai frontokon folyt tovább a küzdelem a politikai határokat nem ismerő, az emberiség közös örökségének számító kincsekről. Időnként ismét felröppent a peresedés lehetőségének híre. Érdekességként jegyzem meg, hogy egy ausztrál egyetemen próbaper lefolytatására is sor került. Az ausztrálok maguk sem helyeslik a múltból származó erős angol befolyást országukban, talán nem véletlen, hogy a görög érdekek védője éppen két ausztrál ügyvéd. (Itt jegyzem meg, hogy az ügynek elkötelezett Norman Palmer 2016-ban elhunyt.) Civilek is hallatták a hangjukat, az Athéniai Szövetsége az európai emberjogi bírósághoz fordult, a szervezet azonban a beadványt hatáskör hiányában elutasította.

2016. július: Addig nem tapasztalt nagylelkűség érzése kerített hatalmába néhány angliai parlamenti pártot (liberális, konzervatív, munkáspárt, a skót és walesi nemzeti pártok), amikor közös törvénytervezetet nyújtottak be a parlamentben, melyet később visszavontak. Érdemes azonban tudni, hogy a javaslat arra vonatkozott, hogy a görög kincsek visszaadásának eljött az ideje, és a honatyák szerint a gesztus gyakorlására remek alkalom a brit birtokba kerülés kétszáz éves évfordulója. A felvetésnek voltak támogatói, míg mások jó alkalomnak tekintették, hogy a kulturális nacionalizmus bélyegét süssék a görögökre, utalva a múkincseit szintén visszakövetelő Egyiptomra is. Megint mások mindezek fényében a brit művek kiviteli tilalmának visszásságára mutattak rá. A parlamenti vitában érvként előkerült az 1816-os angol parlament egyik képviselőjének, Hugh Hammerlei-nek a felszólalása, melyben a következőt javasolta: a megvásárlást elfogadó jogi határozatot azzal egészítsék ki, hogy az ügylettel az angol kormány kezelői jogot vásárol meg, csak őrzőjévé és nem tulajdonosává válik a márványoknak. A megóvás szándéka vezérli, és a feladattal a British Múzeumot bízva meg, Athén majdani megkeresésére vita és alkudozás nélkül visszaszolgáltatja a kincseket az eredeti elhelyezésük érdekében. Ilyen záradék nem született, de mutatja a megvásárlás idején kialakult véleménykülönbségeket.

2017 márciusában a görög kormányzat új lendülettel vetette bele magát a rendezésbe. Ajánlata ismétlődő, hosszú távú kölcsönzésre szólt az angolok felé, nyilván tulajdonosi pozícióból elgondolva az ügyletet. Geoffrey Robertson eltökéltsége töretlen, amikor azt fogalmazta meg, hogy Nagy-Britanniának sem jogi, sem erkölcsi alapja nincs a márványok magánál tartására, ezért a Brexitre vonatkozó törvényjavaslatot kell módosítani, hogy a tételes elszámolásban a márványok is szerepelhessenek, és véglegesen visszakerülhessenek Athénba. Felhívta a figyelmet az Európai Unió Szerződés 3. cikkelyére, mely az európai kulturális örökség

megőrzésének kötelezettségét írja elő. Világos szerinte, hogy e rendelkezés csak az újraegyesítéssel teljesíthető egy olyan helyzetben, amikor a kincsek birtoklója elhagyni készül az Uniót. Vajon mit hoz a jövő? Aggódo hangok hallatszanak a világ múzeumainak idegen eredetű kincsei miatt, vajon nem indít-e el lavinát a görög példa?

2017. október 17-ei friss hír, hogy a görögök a Brexit-megállapodás megvívásával fenyegetnek. Navracsics Tibor, az Unió kulturális biztosa az EU-direktívák kapcsán rámutatott, hogy azok 1993-tól adnak útbaigazítást a tagállamok közötti viták rendezésére, ilyen régi ügyre nem alkalmazhatóak.²⁸

8. Az ember és az ő múzeuma - keserű méz

A posztmodern idők múzeuma nem az emberi tudás rendszerezett gyűjtőhelye többé, mást akar és másként. A British Múzeum 2003-ban állandó kiállítását új szellemben három blokkba rendezte: 1. a civilizációk sokszínűségét Afrika, Ázsia, Amerika „rég és új kulturális mintáinak” továbbélésében mutatta be, valamint mindannyiunk közös élményét: az élet és halál témakörét, 2. „az európai kapcsolódású magaskultúrákat”, vagyis a görög-római antikvitás, Egyiptom és az ókori Kelet, 3. a felvilágosodás témakörét. Ébli Gábor szerint az egymás mellett élő civilizációs „univerzumok” ütköztetésével politikailag korrekten antropologizálta a kiállítást, de rámutat, hogy nincs közös nevező az afrikai mindennapi életet reprezentáló primitív tárgyak dokumentarista és a Parthenon frízeinek „abszolút csúcsművet hangsúlyozó” bemutatása között. A szándékoltan eltérő mérce az elfogadtatás eszköze.²⁹ Véleményem szerint a parthenoni szobrászat, mint a hegeli szellemfejlődés tárgyasulása egyetemes érték. Azt ebbe a szerkezetbe legfeljebb beleerőszakolni lehet. Nem világos, miért is kellene egy civilizáció „másságát” akként rögzíteni, hogy hétköznapi tárgykultúráját egy másik bravúrával állítjuk szembe. Nem korrekt, nemhogy közelíti a kultúrákat, egyenesen növeli a szakadékot, és lehet, hogy sehova sem vezet, kivéve a magas látogatószámot, a kuriozitási igény kielégítését és az álszent politikát. A multikulturalitás organikus jelei és az univerzális értékek lerázzák magukról a múzeumi közös rendező elvet. Leereszkedő, hatásvadász fogás a kirabolt, semmibe vett népek irányába megmutatkozó európai kompenzációs igény megjelenése, azaz politika. Egyet kell érteni azzal, hogy két ellentétes elvből csak öszvér megoldás születhet, akkor is, ha a múzeum a felvilágosodás fényét látja ragyogni mindkettő fölött. A felsőbbrendűségi tudatot levetkőzni nehezen tudó megamúzeumoknak nyilván jó példával kell elől járniuk, erre a szerző is utal. Ma a múzeumok gyűjtése nem értékkepző és kanonizáló jellegű, hanem rákérdező. Tárgyakon, jelenségeken, folyamatokon keresztül vizsgálja az ember és civilizációs életformájának összefüggéseit. Ébli holisztikus

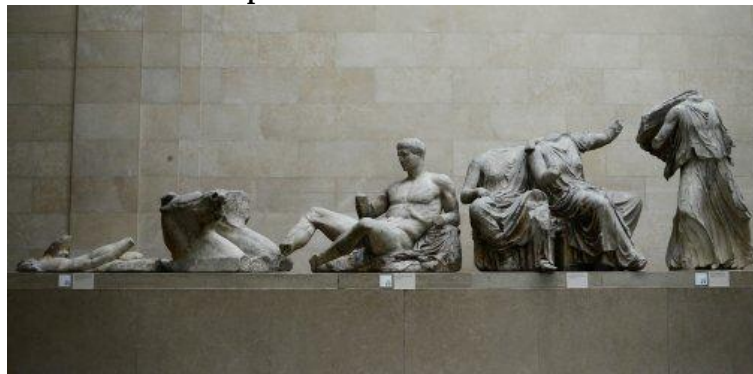
²⁸ elginism.com (2017)

²⁹ Ébli (2009: 13-28)

kulturfogalmában a kultúrát felváltja a kommunikáció, a múzeum feladata a jelentésátvitel tudományos vizsgálata a társtudományok bevonásával.³⁰

Azt gondolom, végül érdemes a Boris Groys által felvetett aktuális problémát megemlíteni a múzeumi gyűjtéssel kapcsolatban. „A hajdani metafizikai, vallási vagy ideológiai alapkérdés, nevezetesen hogy ‘mi maradjon meg’, a múzeumi gyűjtés és megőrzés technikai kérdésévé vált. Az vagyunk, amit gyűjtünk.”³¹ A korábbi minőségi cenzúrát (igazság és szépség) az innovatív cenzúra (újdonságérték) váltja fel, de mindkettő homályos fogalom, és a válogatásra ez utóbbi alkalmatlannak látszik. A plurális társadalomban nincs meg az a homogén kulturális közeg, amiben meghatározható volna az újdonság fogalma, a múzeum dönt összehasonlítva gyűjteményének többi darabjával, vagyis régen az „azonosságok”, ma az „eltérések” a cenzúra alapja. Az előbbihez a művésznek nehezebb, az utóbbihoz könnyebb alkalmazkodni, csak nyitott szemmel kell járni, így megállíthatatlan a túltermelési válság, ami lassan fölemészti a cenzúrát. Szabályok híján a tautológia állandó hajszolása veszi át az ideológia szerepét.³²

11. kép – Szobrok a Parthenonról³³

9. Arányosság és atmosféra

A múzeumokban elhelyezett tárgyakat a befogadás aktusa kelti életre. (11. kép) Milyen lesz a jövő múzeuma? Mit és hogyan mutat majd be, hogy részese tudjon maradni az újabb nemzedékek életének? Mi lesz veled, Múzeum? Műtárgyraktár, kutatási objektum, a művészet élvezetének és az ismeretgyarapításnak a helyszíne? Vagy közös gondolkodás, útkeresés objektumaként képzeljük el öndefinícióját? Képes lesz-e vonzó atmoszférát teremteni az érték közvetítés prioritásához? A fiatalok internet függők, a kiskamaszok már digitális bennszülöttek, virtuális világukból nehéz kiszakítani őket. Ahogy én látom, a szabadság művészei, kevésbé kötődnek emberekhez, tárgyakhoz, és identitásvesztettek. Magukba szívják a számukra kimért információ mennyiséget, lehetőleg látványosan csomagolt

³⁰ Ébli (2009: 220-232)

³¹ Groys (1997: 65)

³² Groys (1997: 63-69)

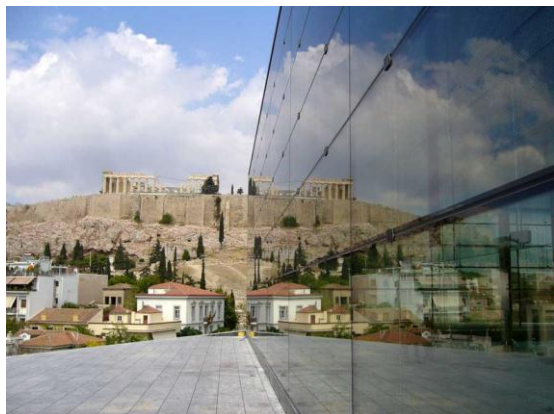
³³ A kép forrása: <http://www.businessinsider.com/greeces-nightmare-is-here-2015-4>

„dobozos” termék formájában, amihez plusz bónusz jár, mert az a téveszménk, hogy csak ezt képesek fogyasztani. Így lesz a Múzeum ma művészeti és nem művészeti projektek, workshopok, kellemes kávézó, könyvesboltok, shopok, celebek, sztárok által „elkövetett” „érdekes”, „izgalmas” interpretációk, online felületek, interaktivitás és még sorolhatnám mennyi „külsőség” együtt. A hangos, szabad, demokratikus légkör sok attrakcióval kétségtelenül a múzeumfóbia ellen hat. Nem a szentélyt hiányolom, hanem a „közösségi teret” sokallom, mert lehet, hogy az a valódi funkciók rovására tágul, terjeszkedik, összemossa a szervezeti formákat, ami az elmélyülés ellen hat. A kurátorok sem kiállításokat akarnak szervezni, hanem „szenzációkat”, mert az hozza be a közönséget, és a statisztika mindenható, a működés alapja. Egy műtárgy individuális dekódolásához véleményem szerint idő és képzelőerő kell, a látogató ezt hozza magával a múzeumtérbe, hogy kialakuljon szubjektív viszonya a műalkotással. Az általam „sajátos múzeumi atmoszférának” keresztelt fogalom az elaránytalanítást nem kedveli, megmutatja azt, amire éppen a görögök tanítottak meg minket, a helyes mérték értékképző voltát. Lehet randihely a múzeum, akár a mozi, ha jó a kávé, és elég trendi az attrakció, de nem lehet ilyen sovány a cél.

10. Az Új Akropolisz Múzeum

Az athéni ultra modernnek címkézett múzeumépület a márványokkal kapcsolatos megmásíthatatlan görög szándék jelképévé vált 2009-es átadása óta. (12. és 13. kép) Óriási üvegfelülete mintha magához vonzaná az akropoliszi műegyütttest, az ember egyszerre van „itt” a múzeumban és „ott” az Akropolisz tetején, miközben időutazásba csöppen. Maga az építészeti formaadás demonstrálja az elszakíthatatlan szerves egységet környezetével, a sziklaorom épületegyüttesével. A görög-angol küzdelemben az Új Akropolisz Múzeum megépítését tekinthetjük a görögök versenyelőnyének, amit a svájci-francia tervező Bernard Tschumi ki is használt maximálisan.³⁴ Épületében a térképzési ötletek véleményem szerint az általam fentebb felvetett sajátos múzeumi atmoszféra egyik elemét már önmagukban megteremtik. A tervező figyelembe veszi az elhelyezett és majdan elhelyezendő unikális tárgyak új és különleges térigényét. Épületét pusztán a térszervezés izgalmasan modern felütésével sikerült hozzáhangolnia a hagyományos múzeumi funkciókhoz.

³⁴ Bővebben: Verebics (2009)

12. kép – Új Akropolisz Múzeum, Athén³⁵13. kép – Az Új Akropolisz Múzeum belső tere³⁶

A befogadás egyéb feltételei is adóttak. Görögország demokratikus állam, viharos történelme lezárult, 1981 óta az Európai Unió tagja. Nehézségei, problémái századunkban ismét megsokszorozódtak földrajzi helyzetéből is adódóan, ennek ellenére nem fenyegeti kataklizma. Búcsú a Britishtől? Talán nem teljesen alaptalan a Múzeum aggodalma a precedensteremtéstől, ha felidézzük, hogy például éppen Robertson és Palmer tevékeny közreműködésével kerültek vissza ausztrál őslakos leletek Ausztráliába. Az Akropoliszról származó szobrászati anyagot más jogelvek mentén különleges és egyedi esetként értelmezik, amikor azt hangsúlyozzák, hogy közös kulturális örökségünk szétszakítottsága csak az eredeti miliőben történő „újraegyesítéssel” orvosolható.

11. Összegzés (érvek-ellenérvek)

Nagy Britannia

- Hatósági engedéllyel a törvényes úton szerzett tulajdont vásárolt meg az állam,
- A British Múzeum megőrizte a páratlan kincseket, bemutatásukkal megakadályozta megsemmisülésüket fizikai és művészetfilozófiai értelemben,
- elhelyezte a műtárgy topográfiában, missziót teljesített a tudományos kutatás és a nagyközönség érdekében (ingyenesség),
- A BM világgyűjteményt gondoz, az emberiség hajnalától napjainkig mutatja be a kultúra alakulását.

Görögország

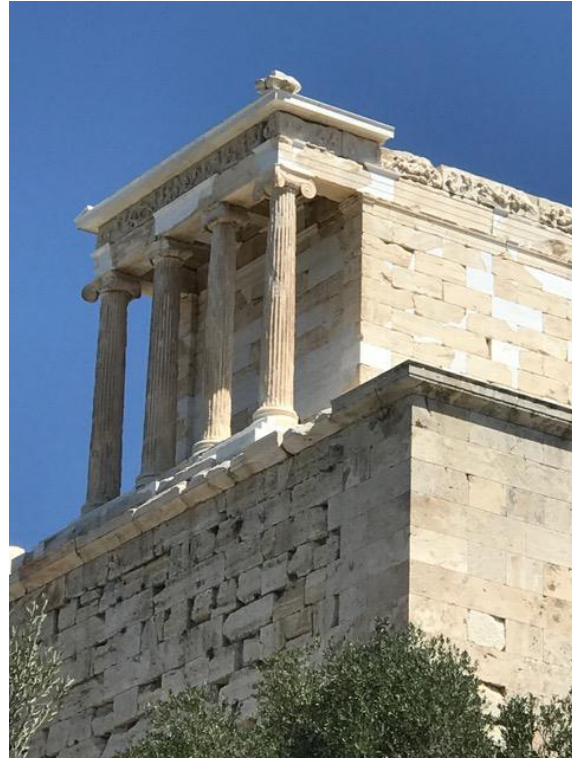
- Az Oszmán Török Birodalom fennhatósága alatt álló Athénból kerültek ki ősi görög kincsek,
- a Lord nem adhatta el azt, ami nem volt az övé,
- tisztázatlan a fermán tartalma és jogszerűsége,
- kulturális kontextusukból kiszakították a szobrokat és a BM rosszul mutatta be,
- kölcsönzi, veszélynek teszi ki a világörökségi anyagot,
- Nagy Britannianak az Unióból való távozásával a márványok újraegyesítése aktuális európai érdeké vált,
- a 2009-ben megnyitott Új Akropolisz Múzeum tökéletesen alkalmas az „egység” megteremtésére.

³⁵ A kép forrása: https://utazom.com/sites/default/files/galeria2012/new_acropolis_museum_rfa210409_bta_2.jpg

³⁶ A kép forrása: https://utazom.com/sites/default/files/galeria-2012/NewAcropolis_900x600.jpg

Az Európai Unióból távozó Nagy Britannia hajlik a kincsek visszaszolgáltatására, nem jogi érvek mentén, inkább politikai gesztusként. Többen rámutattak, hogy a Brexit-tárgyalások kedvező mederben tartásához ez előnyös lehet számukra. Az athéni sziklaorom klasszikus épületei (14. kép) és a hipermodern múzeumépület innovatív összekapcsolása felerősíti a márványok hiányát. A görögök modern építőművészetük csúcsteljesítményével építészeti és ravasz diplomáciai érvet kovácsoltak maguknak a világ meggyőzésére.

14. kép – Az Akropolisz mai képe 2017 augusztusában³⁷

³⁷ Forrás: a szerző felvételei

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

Beard, Mary (2002): A Parthenon. Ford.: Bíró Blanka. Budapest: Gold Book.

Békés, Izabella (2009): Kincs, ami nincs. Az Elgin márványok esete. *apertura* 2009 tavasz. [Online] <http://uj.apertura.hu/2009/tavasz/bekes-2/>. (Megtekintés ideje: 2017. október 28.)

Ébli Gábor (2009): Az antropologizált múzeum. Budapest : Typotex.

Elginism.com. [Online] 2017. <http://www.elginism.com> (Megtekintés ideje: 2017. november 1.)

Gadamer, Hans-Georg (1983): Bevezetés Heidegger A műalkotás eredete című tanulmányához. Ford.: Bacsó Béla. Tübingen: Mohr Kiadó.

Groys, Boris (1997): Az utópia természetrajza. Ford.: Sebők Zoltán. Budapest: Kijarat Kiadó

Heidegger, Martin (1988): A műalkotás eredete. Ford.: Bacsó Béla. Budapest : Európa Kiadó.

Lexikon. Parthenon, az Elgin-márványok. [Online] <http://www2.szepmuveszeti.hu/hyperion/lexikon.php?id=388> (Megtekintés ideje: 2017. október 16.)

Mozatti, Luca (2011): British Museum London (A világ múzeumai sorozat) Budapest : Grafo Kft.

MTI (2014): *Magyar Múzeumok*. [Online] A Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület Online folyóirata, 2014. december 8. https://archiv.magyarmuzeumok.hu/tema/2214_250_eves_a_szentpetervari_ermitazs. (Megtekintés ideje: 2017. október 20.)

Museum, British. British Museum. [Online] Trustees of the British Museum. http://www.britishmuseum.org/about_us/news_and_press/statements/parthenon_sculptures.aspx. (Megtekintés ideje: 2017. november 2.)

- Nagy Árpád Miklós (2006): Szépművészeti Lexikon. [Online] <http://www2.szepmuveszeti.hu/hyperion/lexikon.php?id=388>. (Megtekintés ideje: 2017. 11 07.)
- Radnóti Sándor (1995): Hamisítás. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- UNESCO (1972): Egyezmény a világ kulturális és természeti örökségének védelméről. [Online] whc.unesco.org/en/conventiontext (Megtekintés ideje: 2017. október 25.)
- UNESCO (1972): Világörökségi kategóriák. [Online] http://www.vilagorokseg.hu/vilagoroksegi-kategoriak-kulturalis_-termeszeti-1. (Megtekintés ideje: 2017. október 25.)
- Verebics Petra (2009): Antik és modern: Bernard Tschumi új Akropolisz Múzeuma. [Online] 2009. március 2. epiteszforum.hu/antik-es-modern-bernard-tschumi-uj-akropolisz-muzeuma. (Megtekintés ideje: 2017. szeptember 25.)
- Zamarovsky, Vojtech (1974): A görög csoda. Ford.: Varga Erzsébet. Budapest: Madách Könyvkiadó.

A BALATON MÍTOSZAINAK KÉPI MEGJELENÍTÉSE

ZUGOR Zoltán

(vizuális kultúra szakember, képzőművész, egyéni vállalkozó)

A Balaton mítoszai elsősorban a Balaton keletkezését mondják el mitikus nyelven, így alkalmazhatók rájuk a mítoszoknál használt elméletek. A mítoszok képi ábrázolása a kor művészi stílusától és a művész aktuális értelmezésétől függ. Ezeket a történeteket sokféle stílusban és sokféle módon jelenítették már meg. Viszont ha úgy szeretnénk eljuttatni a gyerekekhez és a felnőttekhez, hogy az beépüljön a tudatukba, akkor a befogadók igényéhez, elvárásaihoz és elfogadási szintjéhez kell őket igazítani. Így képi világban is fragmentáltan, a célcsoportoknak megfelelően kell bemutatni őket. A mítoszok ezt megengedik, sőt ez az örök túlélésük és az állandó jelenlétük alapelve. Ezek a történetek így lesznek képesek lélekkel megtölteni a természeti és az épített környezetet.

Kulcsszavak: művészet, vizuális kultúra, illusztráció, mítosz, Balaton

1. A Balaton mítoszainak fontossága

Miért van szükség a XXI. században a balatoni mondákkal, mesékkel, mítoszokkal való foglalkozásra? Ha tudományos nézőpontból nézzük őket, akkor különböző elméletek alkalmazásával és több tudományterületet átfogó, szakszerű kutatómunkával nagyon sok értékes információ nyerhetünk ki belőlük. Ha kulturális szemszögből nézzük e történeteket, akkor művészi és néprajzi értéket képviselnek, élményt nyújtanak, őrzik a népi hagyományokat. Ha gazdasági nézőpontból tekintünk rájuk, akkor alapot tudnak adni a „Balaton image” újraalkotásához, így turisztikai, idegenforgalmi és gazdasági területen is képesek értéket és hasznot produkálni. Az ismeretterjesztés területén megragadják a gyerekek képzeletvilágát és élménygazdagabbá tudják varázsolni a szabadidő eltöltését, egyszerűbbé tudják tenni a természeti és kulturális értékek megismerését, megóvását, ápolását. Valamint azzal, hogy nem csak élettelen tárgyakat, hanem érző élőlényeket, óriásokat, tündéreket, királylányokat és állatokat láttatnak a természeti környezetünkben, segítik a környezettudatos viselkedést és a környezetvédelmet is. Összefoglalva: ezek a történetek képesek lélekkel megtölteni a kulturális, a természeti és az épített környezetet.

2. A balatoni történetektől a balatoni mítoszokig

A számtalan balatoni történet közül miket nevezhetünk balatoni mítoszoknak? Elsősorban szájhagyományból lejegyzett és különböző szerzők által feldolgozott rövidebb-hosszabb történetekről van szó, melyek a Balatonnal kapcsolatosak és a Balaton környékén gyűjtötték össze. De messze nem nevezhető minden ilyen történet mítosznak. Az itt most nem ismertett módszertani szempontok figyelembevételével válogattam és rendszereztem az eddig nyomtatásban megjelent történeteket. Az általánosan ismert meghatározásokon túl, az általam használt definíció szerint a **mítosz** a szellemvilágból a valós világba betörő

teremtő erő okozta esemény leírása. Köze van a valós világhoz. Behatárolható ideje nincs, helyhez köthető.¹

A felgyűjtött anyag műfajilag nagyon vegyes, sok esetben csak egy-két mondatos megjegyzés, máskor pontatlan és töredékes, a feldolgozásokban viszont terjengős és bőbeszédű. Sok történet különböző változata hol eredetmondaként, hol meseként, hol legendaként jelennek meg. Az adatközlő halászember nem foglalkozott történetei epikai műfajokhoz igazításával, így az azt lejegyző, vagy a történetet újra alkotó szerző adta meg a történet műfaji karakterét.

A most bemutatni kívánt történetek tartalmuknál fogva elsősorban a Balaton keletkezését mondják el, így a fenti definíció alapján nevezhetjük ezeket mítoszoknak, a Balaton mítoszainak. Nemcsak lehet, hanem ajánlatos is mítosznak nevezni őket és nem eredetmondának, mert csak a mítoszoknál használt elméletek és módszertani szempontok segítségével tudjuk kezelni őket.

3. A mítoszok változásai

Az elmúlt 2800 évben a mítoszt értelmezték valós személyek, valós történelmi események tükörképeként, allegóriaként, szimbólumként, költészetként, tudományként, archetípusként, struktúraként, a tudat korábbi állapotának kivetüléseként, viszont mindegyik elmélet szerint a kutatók csak azt tudták kimutatni, amit saját maguk olvastak bele.² A valláskutatók vallást, a történészek történelmet, az irodalmárok irodalmat találtak benne. De itt fontos felhívnom a figyelmet egy-két megállapítására: „... a mítosz valóság, abban az értelemben, hogy az a közösség amely létrehozta és amelyben élt, valóságként élte meg.”³ Továbbá: „... a mítosz változatainak együtteséből áll. [...] Nem létezik „igazi” változat, aminek a többi csupán másolata vagy torz visszhangja lenne. Valamennyi változat a mítoszhoz tartozik.”⁴ A mítoszok történeteiből készültek eposzok, költemények, drámák, regények, operák, mesék, filmek, épültek rájuk vallások, világnézetek, ideológiák stb. A filmművészetben a mítoszokból készítettek művészfilmet, kalandfilmet, történelmi filmet, horrort, szuperhősös akciófilmet, fantasy- és mesefilmet is, csak mítozsfilmet nem. „A mítosz lényege nem a stílusában, se nem az elbeszélés mikéntjében, se nem a mondattanban, hanem a benne elmesélt történetben van.”⁵

4. A Balaton mítoszainak képi ábrázolása

A Balaton mítoszait jelen esetben négy csoportba soroltam, és e csoportosítás alapján ismertetem majd képi megjelenítésüket is. Ezeket a történeteket a képzőművészek értelmezték mesének, mondának és szépirodalomnak is. Illusztrálták akadémista és naiv stílusban, művészien, de dilettánsan is. Készült hatásukra grafika, festmény, freskó, szobor, szoborszökőkút, kerámia és relief is.

¹ Eliade 1999: 90

² Sztjeblin-Kamenszkij 1985: 37

³ Sztjeblin-Kamenszkij 1985: 12

⁴ Lévi-Strauss 2001: 173-174

⁵ Lévi-Strauss 2001: 167

4.1 Óriások

Az első történet szerint a Bakonyban óriások veszekedtek, míg „rajkóik csibéket” építettek, ezekből lettek a hegyek, ahonnét pedig kiszedték a hozzávalót, ott lett a Balaton. Ehhez Sinkó Veronika készített illusztrációt egy mesekönyvben (Dömötör 1988) és egy verses kis füzetben megjelenő változatához pedig Varga Éva (Katona 2003). Sinkó Veronika textílfestőből lett a Móra Kiadó szakavatott mesekönyv-illusztrátora. Varga Éva munkái művészileg értékelhetetlenek, inkább csak gyerekrajzokként vehetők számításba.

1. Sinkó Veronika 1988

2. Varga Éva 2003

Több illusztrációval dicsekedhet Balaton óriás és Haláp története. Ezen történet szerint már csak két óriás élt e vidéken, Balaton és Haláp. Haláp barátkozott az emberekkel, majd megbetegedett és meghalt. A Haláp nevű hegy lett a síremléke. Később Balaton óriás kis bikája is elpusztult, neki is épített síremléket, a Szent György hegyet, de ekkor egy felemelt kő alól víz tört fel és az órást a víz maga alá temette, leláncolta. Ha az óriás rázza láncait, akkor háborog a Balaton. Ehhez az első rajzokat Szántó Piroska készítette (Lipták 1968), majd az újabb kiadásban Grimm József (Lipták 2004). Szántó Piroska a kor egyik legtöbbet foglalkoztatott képzőművész illusztrátora volt. Kiválóak ezek a grafikái, bár megjegyzendő, hogy hasonló stílusban és felfogásban illusztrált görög és római történeteket, reneszánsz anekdotákat és bibliai történeteket is. Grimm József viszont balatonfüredi amatőr művész, aki darabos vonalvezetéssel, kissé naiv felfogásban készítette el az óriásokról a rajzait, és átdolgozva megismételte Szántó Piroska egyik rajzát. Jomagam egy olajképet festettem a Badacsonyi hegyén pihenő Balaton óriásról.

3. Szántó Piroska 1968

4. Grimm József 2004

5. Zugor Zoltán 2016

6. Grimm József 2004

4.2 Elsüllyedt falu

Az egyik történet szerint egy elsüllyedt falu van a tó mélyén, benne egy templom, abban egy medence, annak szélén sír egy lány. Amíg a lány sír, addig lesz víz a Balatonban. További változatokban Szodoma és Gomora, illetve tündérgert volt a tó helyén, de az emberek bűnei miatt elárasztotta az Úr vízzel. Egy másik történet szerint egy gőgös és gonosz várúrnő büntetése volt, hogy ő és egész birtoka a víz alá került. Ezekhez a történetekhez talán egyedül én készítettem festményt.

7-8. Zugor Zoltán 2016

4.3 Kecskéköröm

Ezek a történetek elsősorban a balatoni kecskekörömök keletkezését mesélik el, és csak részben a Balaton keletkezését. (A balatoni kecskekörömök a congeria kagyló megkövesedett maradványai, melyet régen főleg Tihany partjainál lehetett találni.) Az egyik történet szerint egy pásztor követ dob a szétfutó nyája után. A kő alól víz tör fel, a pásztor és nyája ott pusztul. A másik szerint I. András kér pénzt egy pásztortól, de az nem ad, ezért büntetésül elnyeli a víz a pásztort kecskenyájával együtt. A harmadik szerint IV. Béla a tatárok elől hajtja a kecskéket a vízbe. Ezekről ismét csak Sinkó Veronika készített illusztrációt (Dömötör 1988). A legismertebb történet az aranyszőrű kecskenyáj meséje, mely szerint egy széplányt és aranyszőrű kecskenyáját veszejt egy féltékeny öregasszony a viharos Balatonba. Mészáros Emőke Katona László már említett füzetében (Katona 2003) szakmailag annyira minősíthetetlen illusztrációkat készített, hogy már ezért jók. Rékassy Eszter finoman színezett tusrajzai (Koncz 2013) viszont méltó illusztrációi a tihanyi legendák szöveganyagának. A *Kecskéköröm* című meséhez (Benedek 2006) pedig én készítettem két dinamikus, látványos és hangulatos meseillusztrációt.

9. Mészáros Emőke 2003

10. Rékassy Eszter 2013

11. Zugor Zoltán 2006

4.4 Tündérek, királylányok

A képzőművészek számára ezek a történetek a legnépszerűbbek. Szinte kizárólag Fáy András, Garay János és Lipták Gábor művei voltak ezekhez az alkotásokhoz az ihletadók. Ezen feldolgozások alapja és legtöbb eleme igazolhatóan szájhagyományból ered, mégis ezeknek szerzőknek köszönhető, hogy bevonultak a köztudatba és a Balaton mítoszaivá váltak.

Garay verses művében (Garay 1848) a kecskéket őrző néma tihanyi királylánynak a Balaton királya csengő hangot ad, de az gögijében visszaél vele, és ezért a tó királyának fia meghal. Büntetésként tűzhányó tör fel a mélyből. A kecskék a Balatonba vesznek, tőlük erednek a kecskekörmök, a királylány pedig egy üreg foglyaként lesz maga a tihanyi visszhang.

12. Zsolnai Plossek Aladár 1931

Zsolnai Plossek Aladár képsorozatot készített a Tihanyi Állami Kikötő várócsarnokába, melyről sajnos csak képes nyomatok maradtak fent. A már említett *Aranyhíd* című könyvben Szántó Piroska is illusztrálta ezt a történetet (Lipták 1968). Borsos Miklós, aki sok időt töltött Tihanyban, nemcsak grafikát, de szobrot is készített a tihanyi echóhoz, mely a tihanyi visszhangdombon látható. Czinke Ferenc, festő, grafikusművész és meseíró, saját művészi stílusában alkotta újra mind a történetet, mind a képi világot (Czinke 1990). Simorka Sándor egy mesekönyvhöz (B. Kovács 2009) készített rengeteg kétoldalas, szakmailag szintén megkérdőjelezhető színes illusztrációt. A tihanyi Rege cukrászda megrendelésére Hoffer Ildikó egy kerámiakompozícióban foglalta egybe a balatoni kecskeköröm történetét. A tihanyi Bencés Apátság Illyés Gyula Általános és Zeneiskolájának alsó tagozatos diákjai pedig 2013-ban Lipovszky-Drescher Mária vezetésével készítették el Garay költeményét magába foglaló kollázs képsorozatot. Vollein Ferenc 18 éves alkotó az elmúlt években vallási jellegű képei mellett több festményt is szentelt a balatoni témáknak. Színvilága és képi megoldásai a képzett művészekétől teljesen eltérő világot tárnak elénk.

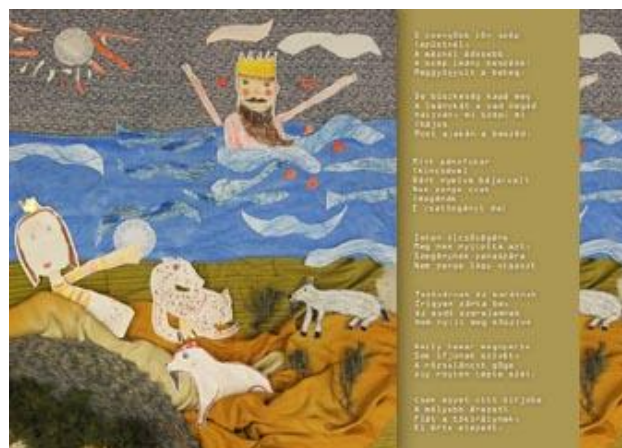
13. Simorka Sándor 2009

14. Hoffer Ildikó 2011

15. Borsos Miklós 1986

16. Tihanyi alsó tagozatos diákok Lipovszky-Drescher Mária vezetésével 2013

17. Czinke Ferenc 1990

18. Vollein Ferenc 2017

Különlegességet rejt egy fonyódi villa, melyben nem olyan rég restauráltak három freskót, amelyeket Pártay István és Varga Nándor készítettek. A klasszicista és szimbolista mítoszábrázolásokat idéző képek jelentősége abban rejlik, hogy magánháiban, freskóban van jelen ez a téma.

19. Varga Nándor 1930 körül

20. Pártay István 1930 körül

Fáy regéje két történetből áll (Fáy 1836), a Sióról szóló részben az aranyhajú tündér elcsábította Bakony Kamór fiát, de Sió csapodárságának büntetéseként kígyók lettek haja helyén. Helkának és Kelénnek tett jó szolgálataért Kamór feloldja az átkot, és kibékülésük záloga a füredi érces forrás. Ezt a jelenetet szoborcsoportként alkotta meg Mátrai Lajos György. A szökőkútként is üzemelő monumentális mű a Millenniumi kiállítás egyik attrakciója volt, és az egykori Iparcsarnok előtt állt. Sajnos a szoborcsoport a II. világháborúban elpusztult. Vastagh Éva balatoni sellőket ábrázoló érzéki márványszobra nem tartozik szorosan egyik történethez sem. Talán ezért is van, hogy minden klasszikus művészi elvárásnak megfelel. Technikailag tökéletes, esztétikailag gyönyörű ez a Balatonfüreden álló szobor. Sióról én is készítettem különböző művészi felfogást és ábrázolásmódot egyesítő festményeket. Ezek a képek kísérletek voltak, és egy újfajta értelmezést céloztak meg, de megmaradtak kísérletnek.

21. Mátrai Lajos György 1896

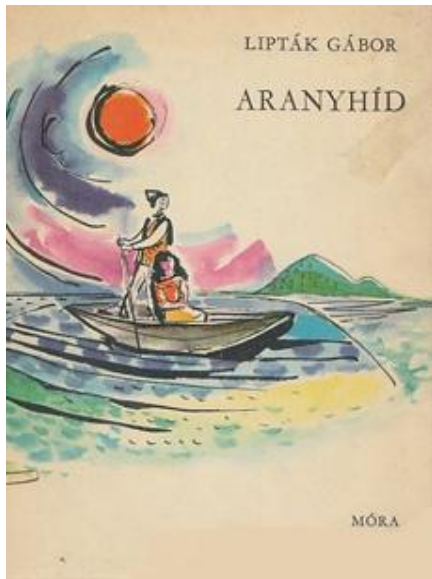

22. Vastagh Éva 1942

23. Zugor Zoltán 2016

Fáy másik története Helkáról és Kelénről talán Lipták feldolgozásában (Lipták 1968) a legismertebb. A két szerelmes, Helka és Kelén megpróbáltatásait mesélik el, hogy meggyógyítsák Helka vak apját, Tihany királyát. Az idősebb nővérnek, a rikácsoló hangú Horkának, és férjének, Thúz hercegének ármánykodásukért szintén a barlangba zárás, illetve a kecskével együtt a Balatonba pusztulás lett a büntetésük. Erről az első illusztráció 1918-ban jelent meg Kozma Imre könyvében eddig ismeretlen illusztrátortól, XIX. század végi realista stílusban. Érdekes, hogy nem azt a jelenetet illusztrálta, mely a későbbiekben oly kedvelt motívum lett. Ennek a történetnek legnépszerűbb jelenete, mikor Helka és Kelén kivez a Balaton közepére, hogy találkozzanak Sióval, a Balaton tündérével. Ezt a jelenetet Szántó Piroska a már többször említett *Aranyhíd* című könyv (Lipták 1968) borítójára és egyik belső illusztrációjaként is elkészítette. Talán ez a borító lopta be magát az alkotók képzeletébe, mert ennek változatát elkészítette Grimm József is a kígyós hajú Sióval (Lipták 2004). Négy zalai fafaragó pedig fából faragta ki. A rusztikus szobrot 2010-ben Keszthelyen állították fel. Túri Török Tibor szobrászművész egy relief sorozatot készített a történethez. A rusztikusan megfogalmazott, 12 színezett domborművön ábrázolt történet a Jézus szenvedéstörténetét bemutató reliefeket juttatja eszünkbe. Ezzel a művész a hétköznapi történeteknél magasabb szintre emelte Helka és Kelén történetét. 2016-ban én is megalkottam a magam verzióját egy látványos és örvényszerű festményben, valamint a már szintén említett Vollein Ferenc is megfestette a maga vízióját a csónakban evező Helkáról és Kelénről.

24. Szántó Piroska 1968

25. Grimm József 2004

26. Major Lajos, Csávás Csaba, Boa Endre és Bedi László 2010

27. Túri Török Tibor 2014

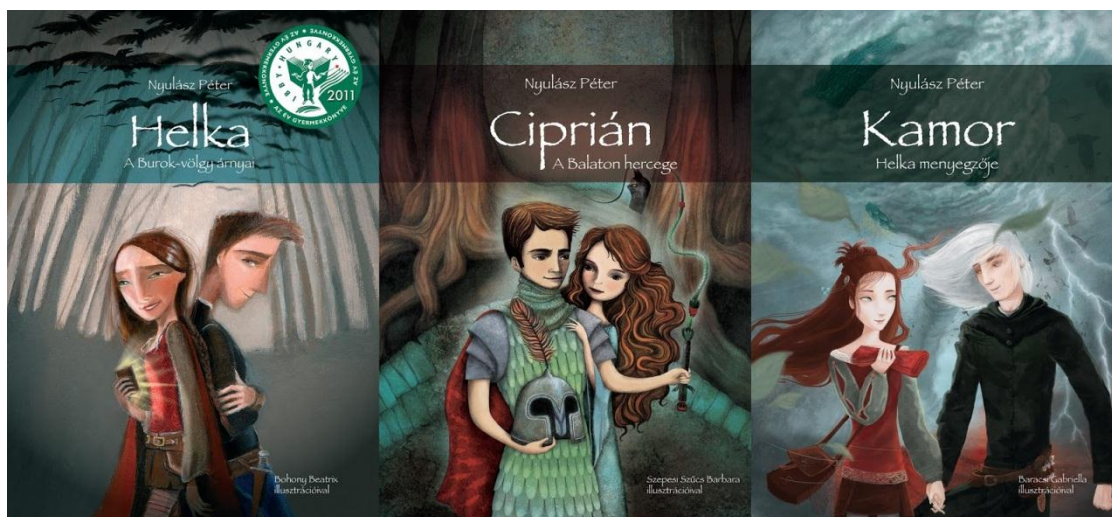

28. Zugor Zoltán 2016

29. Vollein Ferenc 2017

Nemrégiben Nyulász Péter regénytrilógiája (Nyulász 2011-2016), Helka és Kelén történetének továbbszövésével aratott nagy sikert a fiatalok körében. A trilógiából két kötetet Iparművészeti Egyetemet végzett tervezőgrafikus illusztrált, Bohony Beatrix és Szepesi Szűcs Barbara, a harmadikat pedig Baracsi Gabriella rajztanár, illusztrátor. A rajzok a MOME-n végzettekől elvárható szakmai minőségben készültek. A képek illenek a könyvek szövegéhez, de sajnos stílusuk túl általános.

30. Bohony Beatrix 2011, Szepesi Szűcs Barbara 2014 és Baracsi Gabriella 2016

5. Az eddigi képi ábrázolások összegzése

Mint látjuk, elég széles a paletta a történetek megjelenítésére és újraértelmezésére. Megállapíthatjuk, hogy a Balaton mítoszainak képi ábrázolása a kor művészi stílusától és a művész aktuális értelmezésétől függ.

Egy 2016-os kiállításon kísérletet tettem a különböző értelmezési és ábrázolási módok szintézisére. Tizennégy olajfestményt készítettem e célból. A kísérlet ugyan nem sikerült, viszont lett egy tanulsága: nem lehet egységbe fogni, egységbe foglalni a sokféle nézőpontokból származó értelmezéseket. Nincs egy kívülálló, különleges nézőpont ahonnan mindenki számára befogadhatóan láttatni lehetne a mítoszokat.

6. A Balaton mítoszainak lehetséges célja

Ha nem látunk egységes képi nyelvet a mítoszok megjelenítésére, akkor mit lehet tenni? Először is el kell döntenünk, hogy van-e célunk ezekkel a történetekkel vagy nincs. Ha nincs célunk velük, akkor el kell fogadnunk ezt a kaotikus zűrzavart, a stílusok és minőségek, minősíthetlenségek burjánzását, az értelmezések és értetlenségek színes kavalkádját. Ha van célunk velük, akkor pedig meg kell határozni a célt. Célunk lehet a megőrzés, az eddig megjelent szöveges és képi anyag összegyűjtése egy forrásgyűjteménybe és egy képi adattárba. Viszont, ha csak megőrzés van, akkor a mítosz meghal, mert a mítosz egy élő és folyton változó formában megmutatkozó szellemi entitás. Ezért célunk kell hogy legyen az alkotói szabadság, a művészi sokszínűség támogatása. Végül célunk lehet az is, hogy ezek a történetek és képek töltsék meg lélekkel a kulturális, a természeti és az épített környezetet, erősítsék a „Balaton image-et.” Ekkor azonban alkalmazni kell a bevált képi megjelenítési formákat és a vizuális narrációt.

7. A Balaton mítoszainak lehetséges képi megjelenítése

Amennyiben ezeket a Balaton keltezésével kapcsolatos történeteket úgy szeretnénk eljuttatni a gyerekekhez és a felnőttekhez, hogy az beépüljön a tudatukba, akkor a történeteket a befogadók igényéhez, elvárásaihoz és elfogadási szintjéhez kell igazítani. Mondhatjuk úgy is, hogy a nehezen befogadható értéket, a keserű gyógyszerhez hasonlóan édes szirupba rejtve kell beadni. Így mind írásban, mind képi világban fragmentáltan, a különböző gyermek korosztályoknak, a fantasy- és anime-rajongó kamaszoknak, az átlagembereknek és a műértőknek is másképpen kell bemutatni a történeteket. A mítoszok ezt megengedik, sőt ez az örök túlélésük és az állandó jelenlétük alapelve.⁶

A gyerekeknek szánt képi megjelenítéshez mintaként vehetjük az óvodai és iskolai kiegészítő anyagokat, a GraphArt Kiadó Tappancs újságjait, a gyerekeknek szóló televíziós csatornák műsorkínálatát, amelyek az életkori sajátosságoknak megfelelően adják a történeteket és a képi világot. Ezek helyes voltát a statisztikákon túl megerősíthetem saját megfigyeléseimmel és gyermekeimtől szerzett tapasztalataimmal is.

Az 1-4 éveseknek olyan képeket, figurákat kell készíteni, mint amilyenek a *Dóra és barátai*, a *Bubbi guppik* és a *Mikes, a kislovag* című animációs filmekben szerepelnek. A 3-8 éveseknek megfelelő képi világot az *Így neveld a sárkányod* és a *Mia és én* című animációs filmek adják vissza a legjobban. A 6-12 éveseknek viszont már a szuperhősös animációs

⁶ Lévi-Strauss 2001: 183

filmek képi világa és figurái a megfelelőek. De a 6-12 éveseknek van már igénye művészibb alkotásokra is, melyet Rofusz Kinga és Szegedi Katalin művészi illusztrációi fejeznek ki a legjobban.

Átérve a kamaszok és felnőttek képi világára, itt is a fragmentáltság megerősítését a filmiparból vehetjük. Mint említettem, a mítoszokból 7-8 féle műfajban készítettek filmeket a célközönség igényeinek szem előtt tartásával. Ezek alapján a fantasy- és anime-rajongó fiatalokhoz a Balaton mítoszait képileg a képregények, animációs filmek és számítógépes játékok képi világának felfogásában és stílusában lehet eljuttatni. El kell fogadnunk azt a tényt is, hogy manapság a mítoszok képi megjelenítésének területén a fantasy világból kinőtt képi ábrázolás és a Gyűrűk ura, valamint a legújabb szuperhős filmek CGI (Computer-Generated Imagery) világa uralja a közízlést.

A felnőtt átlagembereknek Mucha és Klimt szecessziós, illetve Repin, Munkácsy és Zichy Mihály realista stílusa az, ami el- és befogadható. A művészetkedvelőket viszont a Reich Károly-féle grafikákkal, az Udvardi Erzsébet-féle táblaképekkel, vagy az Egry József-féle pasztellekkel, akvarellekkel lehet megérinteni.

8. A mitikus képi formanyelv

Az előzőekben tett javaslatok mind más-más külső nézőpontokból történő értelmezés és megjelenítés. Joggal kérdezhetjük ezek után, hogy hol marad a mítosz igazi lényege? Ha a képekben nem csak újraértelmezni akarjuk ezeket a mítoszokat és nem csak emlékezni akarunk rájuk, akkor erre a jelenlétkultúrában találjuk meg a megoldást. Ehhez Gumbrecht metafizikáját hívnám segítségül,⁷ mely szerint a mai ember megfigyelő, mindenben jelentést keres. A régi ember viszont jelen van a létezésben. A jelentéskultúrához sorolható az eddig említett valamennyi alkotás. A jelenlétkultúrához viszont a népművészeti alkotások, az ókori archaikus (sumér, szkíta, föníciai) és a reneszánsz előtti középkori ábrázolások sorolhatók. Ezekben találjuk meg azt a képi formanyelvet, ami megfelel a mítoszok struktúrájának, és megfelel a mítosz igazi lényegéhez köthető azon elvárásnak, hogy a képek ne illusztrálják a mítoszi történeteket, ne megvilágítsák azokat, ne értelmezzék őket, ne jelentést keressenek bennük, hanem egylényegűek legyenek a történettel. Ha a balatoni mítoszokat a tartalom és forma egységeként kívánjuk vizuálisan magunk elé állítani, akkor ezeknek az alkotásoknak a formanyelvét kell követni.

Nézzünk néhány olyan kecskeábrázolást, ami közel áll a balatoni kecskés történetekhez.

⁷ Gumbrecht 2010: 25-76

31. Úr királyi sírból i.e. III. évezred

32. Marliki elektron serleg i.e XIII. sz.

33. A kelemeszi szkíta fokos és részlete, i.e.VII-VI. század 34. Asherah ábrázolás i.e VIII. sz Fönícia

Most pedig nézzünk néhány sellőábrázolást.

35. Pula, városháza

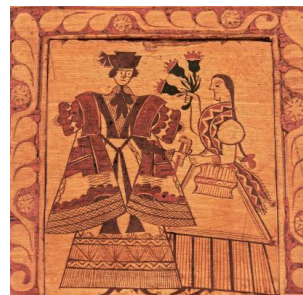

36. Páviai San Michele Maggiore

37. Pesarói katedrális mozaikja , 38. Bologna San Stefano, via Santa felőli kapu

De ne maradjanak ki a népi fafaragások sem.

39. Tükrös, Felsőzsid, Zala megye ,

40 Tükrös, Lackó Dezső múzeum

41. Mulató pár tükrösön, Néprajzi Múzeum

Ezeknek az alkotásoknak az alábbi sajátosságait figyelhetjük meg: A formák és alakzatok inkább tartoznak a képírás, mint az ábrázolás kategóriájába. Ezek az alkotások, ahogy a mítoszi történetek is, csak egy-egy szeletei egy nagy kulturális egységnek. Ezek a képek használati tárgyak díszítéseként, a használati tárgy szerves részeként és nem mint önálló kép jöttek létre. A figurális ábrázolás és az ornamentika szorosan összefüggnek. Hiba szétválasztani a kettőt! A kettő együtt működik, mint a zenében az ének és a hangszeres kíséret. A vizuális narrációt leolvashatnánk róluk, ha még abban a kultúrkörben élnénk és ismernénk azt a képi nyelvet, mely alapján készültek. Ezek a képek nem valamit jelentenek, hanem egy szellemi entitást tesznek láthatóvá, jelenlévővé a fizikai világban.

9. A mítosz keletkezését kiváltó intellektuális impulzus

A balatoni halászok egyek voltak a természettel. Nem külső szemlélőként tekintettek a világra, hanem benne éltek a teremtett világban. Halászat előtt áldást kértek az Úrtól, énekeltek és táncoltak. Halászat közben Jézushoz fohászkoztak. Féltek az emberáldozatot is

követelő Balaton haragos tündérétől.⁸ Mindenféle szellemlényeket láttak a vízben, barlangokban, forrásokban. Történeteikkel viszont egy logikai modellt adtak egy olyan ellentmondás megoldásához, mint például a megkövesedett congeria kagylók keletkezése vagy a füredi gyógyvizes források létrejötte. A lényeket fogalmazták meg a Balaton keletkezéséről is. A mese- és mítoszelemzők mindig a mítosz mélyén lévő örök igazságot keresik a mítoszokban. Ami bennük is van, csak meg kell találni a történetek sokféle változatának közös elemét és lefordítani mai nyelvre. Ezt a közös elemet Lévi-Strauss a mítosz keletkezését kiváltó intellektuális impulzusnak nevezi.⁹ A Balaton keletkezésének mítoszai esetében is van egy ilyen közös elem. Ez egy kőnek a kimozdítása következtében, illetve valamilyen bűnös élet következményeként feltörő és a területet elöntő víz motívuma. A tudósok, akik külső megfigyelőként vizsgálják a környezetünket, ezt úgy fogalmazták meg, hogy a tektonikus erők mozgásának következtében a vízzáró réteg eltört és a kéregdarabok bezökkenésének következtében a bakonyi karsztvíz feltört a felszínre.

KÉPEK FORRÁSA

1. Dömötör Ákos szerk. (1988): Az ólomerdő. Budapest: Móra. 55.o.
2. Katona László (2003): Balatoni mesék 1. Tapolca: Balaton-felvidéki Múltörző Egyesület, 1.
3. Lipták Gábor (1968): Aranyhíd. Budapest: Móra, 8.
4. Lipták Gábor (2004): Aranyhíd. Balatonfüred: Városi Könyvtár, 12.
5. <http://www.zugor.hu/mesekep/album/index.html>
6. Lipták Gábor (2004): Aranyhíd. Balatonfüred: Városi Könyvtár, 18.
7. <http://www.zugor.hu/mesekep/album/index.html>
8. <http://www.zugor.hu/mesekep/album/index.html>
9. Katona László (2003): Balatoni mesék 1. Tapolca: Balaton-felvidéki Múltörző Egyesület, 8-9.
10. Koncz Mária – Rékassy Eszter (2013): Legendák útján. Tihany: Tihanyi Legenda Kft, 23.
11. Benedek Elek (2006): Magyar népmesék. Budapest: Novum, 218.
12. <https://axioart.com/tetel/tihany-hajoallomas-varoftermenek-bels-freskoi-garay-janos-a2>
13. B. Kovács Fréda (2009): A tihanyi viaszhang. Pomáz: Kráter, 2-3.
14. https://www.kozterkep.hu/~18429/balatoni_kecskekormok_regeje_tihany_hoffer_ildiko_2011.html
15. A szerző felvétele 2011-ből
16. <http://krumplinyomda.blogspot.hu/2013/02/kisvackor-palyazatra-beadott-munkank.html>
17. Czinke Ferenc (1990): Tihanyi mesék. Veszprém: VMMI, 29.
18. <https://www.zaol.hu/kultura/vollein-ferenc-kiallitas-zalaegerszeg-vatikan-1820498/>
19. <http://blog.ecsetvonas.hu/2011/06/balatoni-legenda-falkepek-egy-balatoni.html>
20. <http://blog.ecsetvonas.hu/2011/06/balatoni-legenda-falkepek-egy-balatoni.html>
21. https://www.kozterkep.hu/~4241/Sio_tunder_regeje_szobor_csoport_Budapest_1896.html/photos/94021
22. <http://www.amegoldas.eoldal.hu/fenykepek/szobrok-magyar/balatoni-sellok--balatonfured.html>
23. <http://www.zugor.hu/mesekep/album/index.html>
24. Lipták Gábor (1968): Aranyhíd. Budapest: Móra. borító
25. Lipták Gábor (2004): Aranyhíd. Balatonfüred: Városi Könyvtár. 187.
26. [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Helka_and_Kel%C3%A9n_wooden_sculpture_\(2010\)_in_Keszthely,_2016_Hungary.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Helka_and_Kel%C3%A9n_wooden_sculpture_(2010)_in_Keszthely,_2016_Hungary.jpg)
27. <http://www.babamuzeum-keszthely.hu/hu/alapito>

⁸ Herman 1887: 430-432

⁹ Lévi-Strauss 2001: 183

28. <http://www.zugor.hu/mesekep/album/index.html>
29. <http://vollein.blogspot.hu/2015/07/>
30. <http://nyulaszpeter.blogspot.hu/2016/04/a-balaton-legendaja-ujraeledt.html>
31. http://www.britishmuseum.org/learning/schools_and_teachers/resources/all_resources/resource_sumer.aspx
32. <https://bestiary-ru.livejournal.com/144094.html><https://bestiary-ru.livejournal.com/144094.html>
33. <http://www.pitt.edu/~haskins/group8/group8.html>
34. <https://hu.pinterest.com/pin/526006431449379176/>
35. <http://reg-esz.blog.hu/>
36. <http://reg-esz.blog.hu/>
37. http://go-n-visit.blog.hu/2015/11/22/mit_keres_a_starbucks_sello_egy_del-olasz_katedralisban
38. <http://reg-esz.blog.hu/>
39. http://www.museum.hu/kiallitas/15987/Tulipan_pelikan_kigyó
40. <https://monari.vmmuzeum.hu/monaripub/monari.05.01.php?as=600&bm=1&l=1>
41. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-neprajzi-lexikon-71DCC/e-e-724A7/emberabrazolas-72558/>

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- B. Kovács Fréda (2009): A tihanyi visszhang. Pomáz: Kráter.
- Czinke Ferenc (1990): Tihanyi mesék. Veszprém: VMML.
- Dömötör Ákos (szerk.) (1988): Az ólomerdő. Budapest: Móra.
- Eliade, Mircea (1999): A szent és a profán. Budapest: Európa.
- Fáy András (1836): Sió. Tündéres rege. Aurora, hazai almanach. 1836. XV.év. 162-190.
- Garay János (1848): Balatoni kagylók. Költeményfűzér. Budapest.
- Gumbrecht, Hans Ulrich (2010): A jelenlét előállítás. Budapest: Ráció- Historia Litteraria.
- Herman Ottó (1887): A magyar halaszat könyve. Budapest: Kir. M. Term. Tudományi Társulat.
- Katona László (2003): Balatoni mesék 1. Tapolca: Balaton-felvidéki Múltörző Egyesület.
- Koncz Mária – Rékassy Eszter (2013): Legendák útján. Tihany: Tihanyi Legenda Kft.
- Kozma Imre (1918): Kis emberek mesekönyve. Budapest: Tolnai Nyomdai Műintézet.
- Lévi-Strauss, Claude (2001): A mítoszok struktúrája. In. Strukturális antropológia I. Budapest: Osiris. 164-183.
- Lipták Gábor (1968): Aranyhíd. Budapest: Móra
- Lipták Gábor (2004): Aranyhíd. Balatonfüred: Városi Könyvtár
- Nyulász Péter (2011): Helka, (2014): Ciprián, (2016): Kamor. Budakeszi: Betűtészta kiadó.
- Sztyeblin-Kamenskij – Mihail Ivanovics (1985): A mítosz. Budapest: Kozmosz Könyvek.

II. GAZDASÁGTUDOMÁNYOK

A KOZMETIKAI VILÁGPIACRA HATÓ KÖRNYEZETTUDATOS FOGYASZTÓI (ÉS VÁLLALATI) MAGATARTÁS MIKROÖKONÓMIAI SZEMSZÖGBŐL

AMBERG Nóra

(PhD-hallgató, Szent István Egyetem)

Tanulmányomban a kozmetikumok globális (világ)piacát mutatom be, különös tekintettel az USA és Európa kozmetikai piacára és termékeire. Ezeken a piacokon az egészségtudatosság, a környezettudatosság trendje az irányadó, melyek egyre jobban rávilágítanak arra a jelentős és szomorú tényre, hogy Földünk globálisan szennyezett. A fenntartható fejlődés felhívja a figyelmet arra, hogy gondoljunk a jövő generációra is, hogy egy élhető, biztonságos, egészséges környezetet hagyjunk örökül számukra.

A globális kozmetikai piacok ismert nagyvállalati szereplői fókuszba helyezik a redukált környezeti terhelést, az ökológiai lábnyomunk csökkentését, melyet már a teljes ellátási lánc folyamatában alkalmaznak, ugyanis bizonyos természeti erőforrások egyre inkább korlátozott mennyiségben állnak csak rendelkezésünkre, bizonyos anyagok, eljárások szennyező hatással bírnak; fontos, hogy helyettesítsék őket, hiszen ha az emberiség folytatja a pazarló és szennyező fogyasztást, elpusztul a bolygónk. Lényeges az is, hogy ezeket a kozmetikumokat főként monopolisztikus verseny piacon állítják elő, kihangsúlyozva a márkát, mint értéket és a minőség kiemelt jelzőjét.

A trendek, reklámok intenzíven hatnak a fogyasztói magatartás átalakulására is, amely egyre környezettudatosabbá válik. Egy 2011-es globális piackutatásból kiderült, hogy a fogyasztók preferálják azokat a natúrkozmetikumokat, amelyek természetes összetevőket tartalmaznak, illetve a lebomló, újrahasznosítható termékcsomagolásokat. Kiemelendő, hogy a környezetvédelem és a természetes anyagok használata komoly lépés ezen a piacon az egészséges életmód irányába.

Kulcsszavak: kozmetikum, környezettudatos fogyasztói magatartás, kozmetikai világpiacon, környezetszennyezés, mint negatív externália, trendek

Bevezetés

Tanulmányomban szó lesz a környezettudatos fogyasztói és nagyvállalati magatartásról a kozmetikumok piacán, a piacszerkezetekről, illetve a környezettudatosság kapcsán a környezetszennyezésről, mint negatív externáliáról.

A téma mindenképpen égető, hiszen egész bolygónkat érinti a környezetszennyezés, mely globális probléma, és amelyet meg kell próbálni először helyi, lokális szinten, nemzeti szinten, majd a nemzetek közötti összefogással kezelni, hogy a fenntartható fejlődés megvalósítása érdekében a jövő generáció számára élhető, biztonságos környezetet hagyjunk.

A választott termékkört, a kozmetikumokat ökológiai szempontból is megvizsgálom, főként az összetevők és a csomagolás milyensége szempontjából. A natúrkozmetikumokra a természetes összetevők jellemzőek, míg a többi kozmetikum tartalmazhat természetes és mesterséges összetevő kombinációkat, illetve csak mesterséges összetevőket. Az igazi natúrkozmetikum csomagolóanyaga is környezetkímélő, vagyis lebomló vagy újrahasznosítható anyagokból készül. Számptalan kombináció létezik a különféle természetes és mesterséges hatóanyag, összetevő és csomagolóanyag felhasználása tekintetében. A modern kozmetikai készítmények felhasználásához elengedhetetlen a kapcsolódó professzionális szolgáltatások megléte, melyek segítséget nyújtanak a fogyasztóknak a szakszerű és minél hatékonyabb felhasználáshoz.

A fogyasztói magatartás kérdésköre azért lényeges, mert szükséges megfigyelni, hogy a fogyasztó miért is dönt a környezetbarát kozmetikai termékek, szolgáltatások mellett, vagyis, hogy milyen tényezők motiválják vásárlási döntésében. Alapfeltétel, hogy kereslete mindenképpen fizetőképes kereslet legyen.

Lényeges kérdés továbbá, hogy milyen piacokon, piaci szerkezetekben működik a kozmetikumok és a kapcsolódó professzionális szolgáltatások iránti kereslet-kínálat. A kozmetikai nagyvállalatok a globális kozmetikai piacokon az egész ellátási lánc folyamatában egyre inkább környezettudatosává válnak.

A fenti témákat a mikroökonómia érintett területein belül világítom meg tanulmányomban.

1. A tanulmány szakirodalmi háttere

Bemutatott témám a kozmetikumok piacát tekintve elsősorban mikroökonómiai jellegű, ennek megfelelően a Felhasznált szakirodalom fejezetben felsorolt irodalmakat dolgoztam fel a mikroökonómiai elmülethez, szempontokhoz, illetőleg a lábjegyzetekben

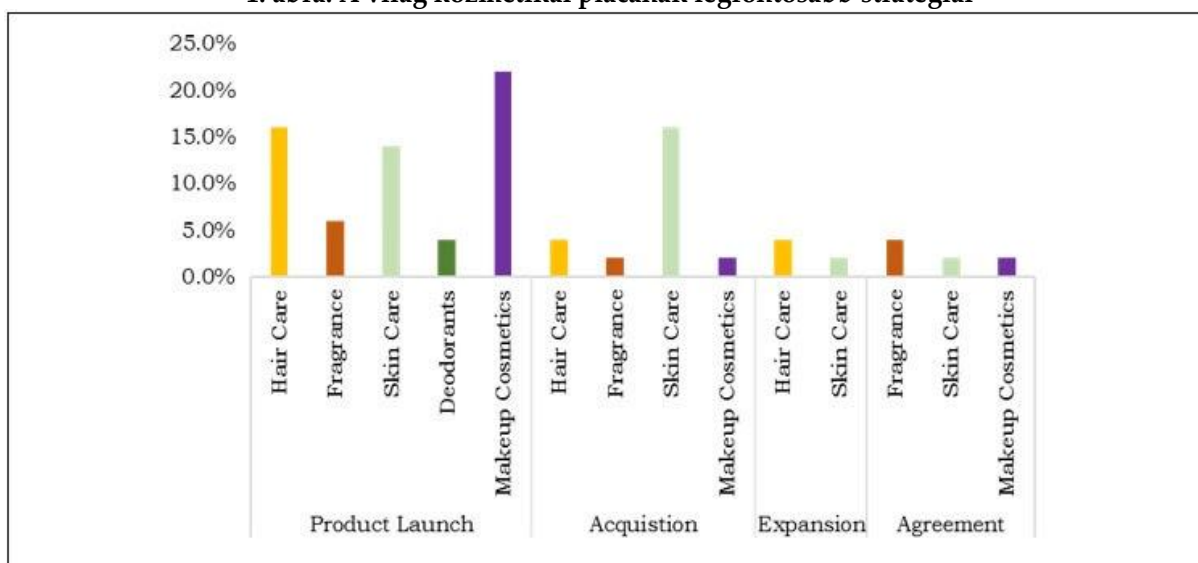
szereplő, kozmetikumokkal kapcsolatos kutatásokat a kapcsolódó szakmai információkhoz. A kutatás szekunder jellegű, leíró és feltáró kutatás az említett források alapján.

2. A kozmetikai piacok globális bemutatása

A kozmetikai termékek piaca tökéletes versenyipiac, ezen belül monopolisztikus versenyipiac, melyben a termékdifferenciálás elsősorban márka alapján történik. Erre a piacformára jellemző, hogy sokszereplős, hatást gyakorol a kozmetikum árára. A piacra való belépés és a piacról való kilépés nem könnyű, az információáramlás korlátozott.

A világ kozmetikai piaca fontos stratégiai megoldásokkal bír, a különféle stratégiák (termékbevezetés, beszerzés, kiterjesztés, megállapodás) a hajápolási, illat, bőrápolási, dezodorok, smink kozmetikumok tekintetében az 1. ábrán láthatóak:

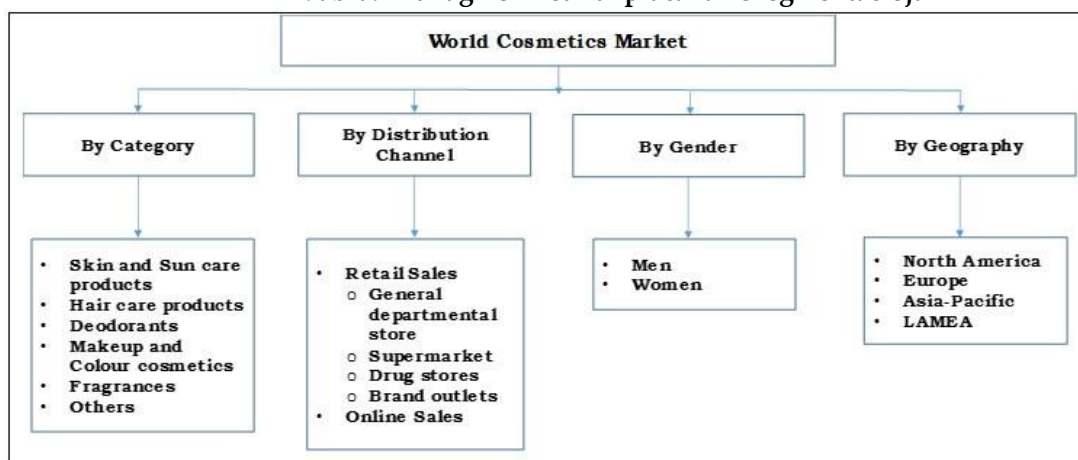
1. ábra: A világ kozmetikai piacának legfontosabb stratégiái

Forrás: <https://www.alliedmarketresearch.com/cosmetics-market>

A világ kozmetikai piacának szegmentációját a 2. ábra szemlélteti.

2. ábra: A világ kozmetikai piacának szegmentációja

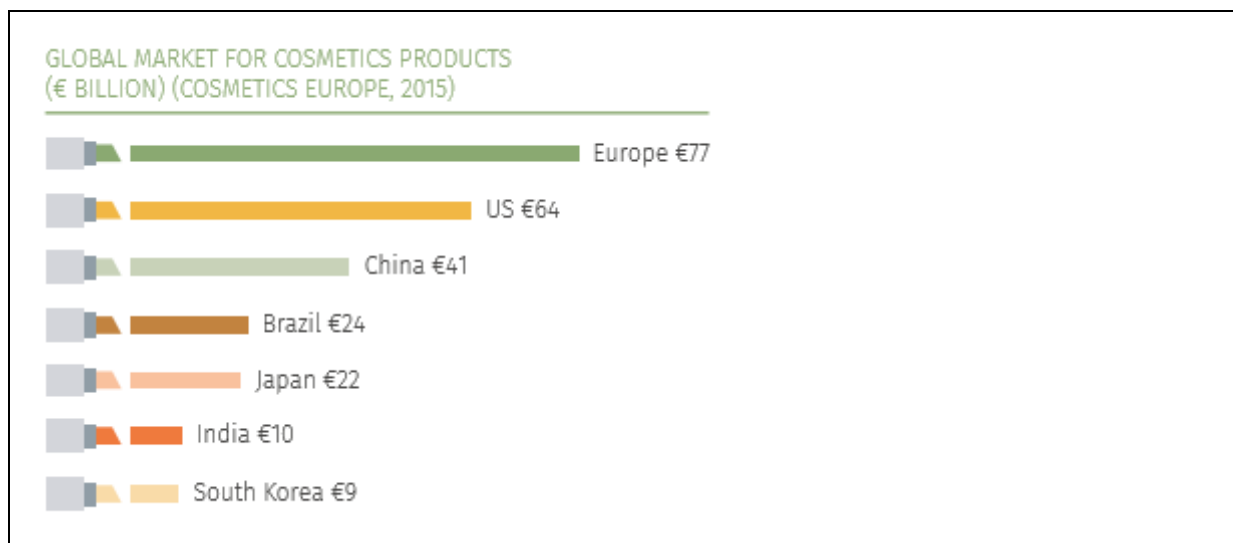

Forrás: <https://www.alliedmarketresearch.com/cosmetics-market>

A világ kozmetikai piaca szegmentációjának egyik alapja szintén a fent említett kozmetikai kategóriák, pl. illat, bőrápolási kozmetikumok. Elosztási csatornák tekintetében vannak kiskereskedelmi értékesítések: általános profilú áruházak, szupermarketek, drogériák, márka outlet-ek, illetve online értékesítések. Nemek tekintetében férfiaknak és nőknek kínálnak különféle kategóriájú kozmetikumokat. A földrajzi eloszlás vonatkozásában a világ kozmetikai piaca az alábbi országokból áll: Észak-Amerika, Európa, Ázsia-Óceánia, illetve LAMEA (Brazília, Argentína, UAE (Egyesült Arab Emirátusok), Szaúd-Arábia, Dél-Afrika, Nigéria stb.)

A kozmetikai termékek piaca világpiac, globális piac, melyben a különböző országok kozmetikai részesedése 2015-ben a következő volt:

3. ábra: A kozmetikai termékek globális piaca (billió = MRD EUR)¹

Forrás: <https://www.cosmeticseurope.eu/cosmetics-industry/>

A 3. ábrán jól látszik, hogy az európai piac áll a vezető helyen a kiskereskedelmi értékesítés 77 milliárd euróval. Második helyen az Amerikai Egyesült Államok áll 64 milliárd euróval, majd Kína következik 41 milliárd euróval stb. A 3. ábra alatt hivatkozott forrásból kiderül, hogy Európán belül a nemzeti piacokat tekintve Németország vezet 13 milliárd euróval, a 2. helyen az Egyesült Királyság áll 11,5 milliárd euróval, Franciaország 11,4 milliárd euróval, Olaszország 9,9 milliárd euróval. Az európai piac bőrápolási termékek tekintetében, mint vezető kategória van az első helyen 19,7 milliárd euróval, fogkrémek, hajkefék, egyéb személyes higiéniahoz, ápoláshoz szükséges termékek: 19,2 milliárd euró, hajápolási termékek: 14,7 milliárd euró, parfümök, különféle dezodorok stb.: 12,1 milliárd euró, dekoratív kozmetikumok: 11 milliárd euró. Az Európából történő export összesen 16,4 milliárd euró (kereskedelmi érték) 2016-ban. Franciaország és Németország a fő exportőrök, a teljes európai export 55%-át teszik ki. Kozmetikai márkák tekintetében a becsült teljes érték meghaladja a 45 milliárd eurót. A világ 50 vezető kozmetikai márkájából 26 európai.

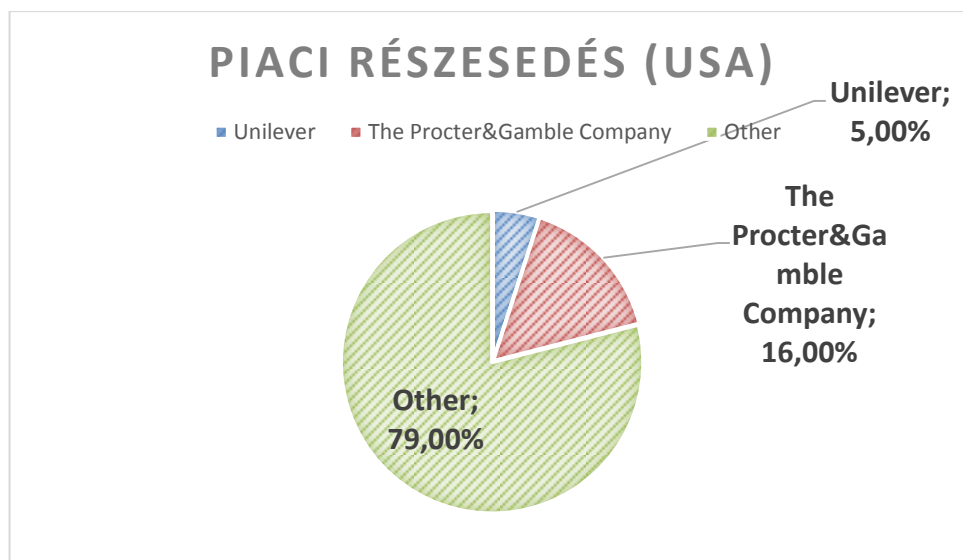
A piaci szerkezetek elemzésénél különféle mutatókat használhatunk annak mérésére, hogyan változik a teljesítmény a szerkezettel. (Carlton –Perloff 2006: 279-298.) Az iparági koncentrációt általában a piacon lévő összes vagy néhány vállalat piaci részesedésének

¹ Az amerikai irodalomban a billió a milliárdnak felel meg.

függvényeként szokták megadni. Ilyen mutatók pl. a HHI (Herfindahl-Hirschmann-index) és a CR (koncentrációs ráta).

A HHI az összes egyedi vállalat részesedésének valamilyen függvénye, ami ez esetben egyenlő az iparágban működő egyes vállalatok piaci részesedéseinek négyzetösszegével.

4. ábra: A vezető, legnagyobb kozmetikai cégek részesedése az Egyesült Államokban

Forrás: [https://colgate-palmolive.wikispaces.com/file/view/32562_Cosmetic_%26_Beauty_Products_Manufacturing_in_the_US_Industry_Report%5B1%5D+\(1\).pdf](https://colgate-palmolive.wikispaces.com/file/view/32562_Cosmetic_%26_Beauty_Products_Manufacturing_in_the_US_Industry_Report%5B1%5D+(1).pdf) (saját szerkesztés)

Manufaturing_in_the_US_Industry_Report%5B1%5D+(1).pdf (saját szerkesztés)

A 4. ábra egyéb kategóriájában szerepel a Colgate-Palmolive Vállalat 4% becsült piaci részesedéssel a fenti forrás alapján, a L'Oreal USA Inc. 3,4%-kal, illetve a Revlon Inc. 2,5%-kal. A Procter&Gamble vizsgált márkái: Head&Shoulders, Olay, Pantene, az Unilever márkái: Caress, Dove, Pond's, Lever 2000, Degree, Axe, Suave, Q-tips, Vaseline, TIGI

1. táblázat: Kozmetikai vállalatok részesedés (USA, 2011)

A vállalatok sorszáma	Piaci részesedése
1 The Procter & Gamble Company (P&G)	16,0%
2 Unilever	5,0%
3 Colgate-Palmolive Company	4,0%
4 L'Oreal USA Inc.	3,4%
5 Revlon Inc.	2,5%
6 Egyéb	69,1%

Forrás: [https://colgate-palmolive.wikispaces.com/file/view/32562_Cosmetic_%26_Beauty_Products_Manufaturing_in_the_US_Industry_Report%5B1%5D+\(1\).pdf](https://colgate-palmolive.wikispaces.com/file/view/32562_Cosmetic_%26_Beauty_Products_Manufaturing_in_the_US_Industry_Report%5B1%5D+(1).pdf) (saját szerkesztés)

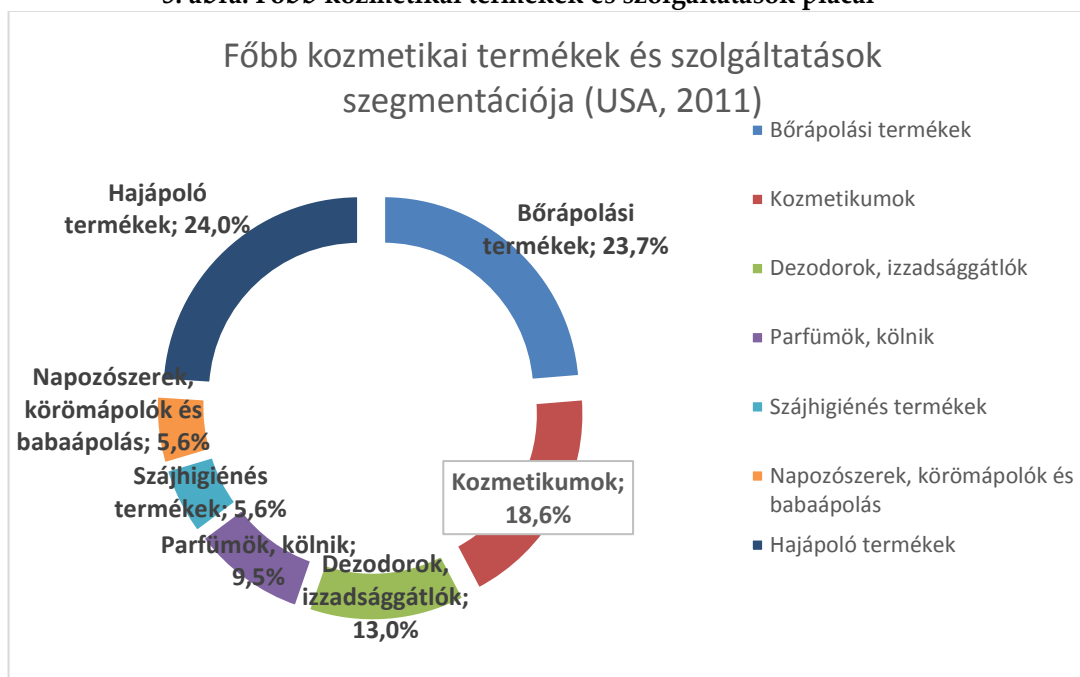
$HHI = 16^2 + 5^2 + 4^2 + 3,4^2 + 2,5^2 + \dots$: A pontozott rész adatát keressük, vagyis a 69,1%-ot osztjuk el a kalkulált vállalatok számával a következők szerint: Becsült értéket lehet számítani, mivel az egyéb kategóriába több vállalat tartozik, melyek egyenként nem érhetik el az 5., a legkisebb részesedéssel rendelkező vállalat részesedését. Ha a 69,1-et elosztjuk 2,5-tel, akkor 27,64-et kapunk, mely felkerekítve 28 (többnek kell lennie, mint 27,64, hogy

kevesebb legyen, mint 2,5%), tehát minimum 28 vállalat tartozik a 69,1%-ba. A becült részesedésük: $69,1 / 28 = 2,47$. A 2,47-et négyzetre emeljük és megszorozzuk a becült vállalatok számával, vagyis 28-cal és hozzáadjuk az 5 legnagyobb részesedéssel rendelkező vállalat négyzetösszegéhez. $HHI = 16^2 + 5^2 + 4^2 + 3,4^2 + 2,5^2 + 28 * (2,47)^2 = 485,64$

Az Egyesült Államok Igazságügyi Minisztériuma Versenyhivatalának szabályozása szerint, ha az érték nem haladja meg az 1.500-at, akkor a piac nem koncentrált. Ez a megállapítás – fenti számítások alapján – a kozmetikai piacra is vonatkoztatható.

Koncentrációs rátát (CR) is számíthatunk, amely kifejezi, hogy az adott ágazat össztermeléséből vagy forgalmából milyen %-ban részesednek a legnagyobb cégek.

5. ábra: Főbb kozmetikai termékek és szolgáltatások piaci

Forrás: [https://colgate-palmolive.wikispaces.com/file/view/32562_Cosmetic_%26_Beauty_Products_Manufacturing_in_the_US_Industry_Report%5B1%5D+\(1\).pdf](https://colgate-palmolive.wikispaces.com/file/view/32562_Cosmetic_%26_Beauty_Products_Manufacturing_in_the_US_Industry_Report%5B1%5D+(1).pdf) (saját szerkesztés)

Ezekből a részesedésekből a fent említett 5 fő vállalat az Egyesült Államok kozmetikai piacán 30,9%-ot tesz ki. A 2 fő vállalat (P&G, Unilever) pedig 19%-ot. A 30,9% és a 19% az 5, illetve 2 fő vállalat koncentrációs rátája.

A mikroökonómiai idő tekintetében a gazdasági szereplők viselkedését a piac formája, jellege mellett jelentős mértékben befolyásolja az időtényező is. Rövid távon a mikroökonómiai szereplők (fogyasztók, vállalatok, költségvetési szervek, intézmények) vagy képtelenek alkalmazkodni a változásokhoz, vagy alkalmazkodási lehetőségük korlátozott. Hosszú távon a mikroökonómiai szereplők viszont már teljes mértékben képesek alkalmazkodni a változásokhoz. (Farkasné – Molnár 2013: 53-57.)

3. A kozmetikai termékpiac keresleti oldala – a környezettudatos fogyasztói magatartás

Kozmetikai termékpiacon – mikroökonómiai értelemben – a végső fogyasztásra kerülő kozmetikai javak, vagyis fogyasztási cikkek, kozmetikumok piacát értjük.

Leszögezhetjük, hogy a piacgazdaság fontos jellemzője, hogy a piac kulcsszereplője a fogyasztó. A fogyasztás célja a kozmetikumok iránti szükségletek, igények kielégítése. A szükséglet minden esetben hiányérzet, minden végső fogyasztás mozgatórugója, amely cselekvést vált ki önmaga megszüntetésére. A szükségletkielégítés eszközei esetünkben a kozmetikai javak, termékek, a kozmetikumok és a kapcsolódó professzionális szolgáltatások. A fogyasztó tudatosan vagy ösztönösen dönt, de mindenképpen rangsorolja szükségleteit. Preferenciaskála alapján dönt a fogyasztó, vagyis a szükségletek egyéni rangsora játszik szerepet döntéseiben, mely az egyén szubjektív értékítéletét, véleményét tükrözi, bizonyos mértékig mégis egy társadalmilag meghatározott ízlésvilágot is jelent, tehát soha nem értelmezhető a mindenkori társadalmi környezetből kiszakítva. A preferencia nem minden esetben azonos a tényleges választással. A döntések jó része az ártól, a jövedelmi viszonyoktól függ. Az adott kozmetikumnak tulajdonított hasznosság ezzel szemben független a kozmetikum árától. Hasznosság alatt jelen esetben a kozmetikum hasznos tulajdonságait értjük, vagyis azt a kielégülést, élvezetet, melyet a fogyasztó az adott jószág (pl. natúrkozmetikum) vagy szolgáltatás (pl. fodrászat, kozmetika biotermékek) fogyasztása révén nyer.

A kozmetikumválasztási döntéseknél nem feledkezhetünk meg a tanulmány környezetbarát vonatkozásaitól, vagyis, hogy a fogyasztó miként dönt egyes kozmetikumok mellett, miért választja az környezetbarát, „öko” változatot, vagyis a hasznosság a fogyasztó szükségleteinek kielégítettsége, amelyet egy adott termék, kozmetikum (biokozmetikum) elfogyasztása, környezetbarát professzionális szolgáltatás igénybevétele révén nyer. A „bio”, „öko”, „natúr” előtagokat alkalmazom szinonimaként a természetes alapanyagú és/vagy természetes anyagba csomagolt kozmetikumokra, mely kategórián belül számtalan változat létezik. A fogyasztói választás elmélete feltételezi, hogy a kozmetikumnak tulajdonított hasznosság független a fogyasztó jövedelmétől és a termék árától. A gyakorlott fogyasztóról elmondható, hogy a fenti megállapítással ellentétben a rangsorolást általában az árak és a jövedelmi viszonyainak legalább hozzávetőleges ismerete alapján végzi el.

A fogyasztói döntés a fogyasztó saját kielégítésre váró szükségleteitől, a saját értékrendjét tükröző preferenciaskálájától, a kozmetikumok megvásárlásához szükséges pénzjövedelmétől, a kozmetikumok, öko kozmetikumok hasznos tulajdonságaitól és a kozmetikumok árától függ.

A fogyasztó célja, hogy a kozmetikumok iránti szükségletét az adott jövedelemkorlát mellett minél nagyobb mértékben tudja kielégíteni, vagyis a fogyasztó szükségleteinek kielégítettségi szintjét, megelégedettségét, saját jólétét kívánja maximalizálni. A fogyasztó alapvető célja a fogyasztás révén elérhető hasznosság maximalizálása, mivel az általa vásárolt kozmetikumokkal, igénybe vett kozmetikai szolgáltatásokkal való megelégedettsége annak hasznosságától függ.

A fogyasztók egyre tudatosabbak a kozmetikai cikkek választása, vásárlása során, hiszen a választott kozmetikumokat naponta használják saját stílusokhoz és mindenekelőtt a személyiségükhöz igazítva. A kozmetikumok fontos szerepet játszanak a szépség és az előnyös fizikai jellemzők kiemelése szempontjából. A férfiak is egyre inkább használnak kozmetikumokat a mindennapokban a napi rutin során, ami különféle illatok, dezodorok napi használatát foglalja magában. A kozmetikai termékek növekvő kereslete a kozmetikai piac növekedését jelenti a megnövekedett igény, szükséglet kapcsán. Bizonyos fogyasztói réteg igényli a luxus kozmetikai termékek és szolgáltatások biztosítását. Jelenleg fontos trend a kozmetikai termékek természetes összetevői iránti érdeklődés a fogyasztói piacon. A gyógynövény alapanyagú termékek iránti kereslet csökkentti az egyéb alapanyagokat

tartalmazó termékek iránti keresletet. A fogyasztók egyéni, egyedi termékeket keresnek, melyek teljesen megfelelnek személyes elvárásainak, melyek egyre inkább az egészség- és környezettudatosság felé irányulnak. (Farkasné – Molnár 2013: 102-154., 168-169.; Samuelson – Nordhaus 2003: 77-98.)²

Az Európai Kozmetikai Ipar 2017. évi közleményéből a következőkre derült fény:³ A nők 33%-a nehezen tud meglenni alapozó, a férfiak 25%-a borotválkozás utáni arcszesz, az emberek 88%-a kozmetikumok nélkül. A kozmetikumok mindennapi vagy napi többszöri használatával kapcsolatban megállapították, hogy tusfürdőt általában 1 alkalommal használnak a felnőtt nők és férfiak, folyékony sampont, kondicionálót a nők, férfiak általában kétnaponta, golyós dezodorokat naponta, aerosol-os dezodorokat szintén naponta használnak. Napozókrémet a férfiak naponta többször, a nők két-, háromnaponta használnak. Archidratálót a nők legalább napi egyszer, a férfiak naponta vagy kétnaponta használnak. Kézhidratálót a nők naponta egyszer, a férfiak általában kétnaponta használnak. Fogkrémet napi másfél alkalommal használ mindkét nem.

4. A kozmetikai termékpiac kínálati oldala – a környezettudatos nagyvállalati magatartás⁴⁵

A világ kozmetikai piaca a természetes, gyógynövény alapanyagú szépségápolási termékek felé irányul, lehetőséget biztosítva a gyártóknak innovációkra és fejlesztésekre az új termékek tekintetében, melyek minél kevésbé terhelik a környezetet és mindinkább kielégítik a fogyasztói preferenciákat. A beszerzés, gyártás, szállítás folyamata szintén a környezettudatosság biztosítására, az ökológiai lábnyom csökkentésére irányul. A környezettudatosság, egészségtudatosság trendje jelenleg nagyon hat a kozmetikai iparra, amely megmutatkozik a termékéletgörbe teljes ciklusában, illetve a fogyasztók napi kozmetikai cikk használatában. A kozmetikai termékek, szolgáltatások reklámozásával érhető el a kozmetikai termékek, szolgáltatások vásárlása, igénybe vétele iránti figyelemfelkeltés, vásárlásra felhívás, mely fontos üzeneteket tartalmaz a fogyasztók számára magáról a termékről, illetve a szolgáltatásról.

Mindezen megoldások célja a jövő generációi számára egy biztonságos, védett környezet biztosítása, a fenntartható fejlődés szem előtt tartása az egész termék életciklusban. ⁶ Ez a szemlélet érvényesül a design, külső megjelenés fázisában éppúgy, mint a szállítás, illetve a gyártás fázisokban.

A környezetszennyezés csökkentése érdekében mind EU-s, mind állami szinten szigorú szabályozások vonatkoznak a kozmetikumok előállítására, melyről a következő fejezetben lesz szó.

² Forrás: <https://www.alliedmarketresearch.com/cosmetics-market>

³ Forrás: https://www.cosmeticseurope.eu/files/8614/9738/2777/CE_Socio-economic_development_and_environmental_sustainability_report_2017.pdf

⁴ Forrás: https://www.cosmeticseurope.eu/files/4214/9738/9237/CE_Environmental_Sustainability_Key_Facts.pdf

⁵ Forrás: https://www.cosmeticseurope.eu/files/8614/9738/2777/CE_Socio-economic_development_and_environmental_sustainability_report_2017.pdf

⁶ Forrás: <https://www.alliedmarketresearch.com/cosmetics-market>

5. A kozmetikumokra vonatkozó EU-s és állami szabályozások a környezetszennyezés megakadályozása érdekében

A Világ Tudományos Akadémiáinak Nyilatkozata megfogalmazásában: "A fenntarthatóság az emberiség jelen szükségleteinek kielégítése, a környezet és a természeti erőforrások jövő generációk számára történő megőrzésével egyidejűleg."⁷

„A föld környezetének megmentése a hidegháború utáni világ központi szervező elve lesz, és kell, hogy legyen.” (Hidegháború: 1947-1991 USA és a Szovjetunió, vagyis a nagyhatalmak rivalizálása)⁸ (Samuelson – Nordhaus 2003: 323.)

Konrad Lorenz „A civilizált emberiség nyolc halálos bűne” (Budapest, Ikva-Számalk, 1988.) szavaival megfogalmazva: „Amikor a civilizált emberiség az őt körülvevő és éltető élőtermészetet elvakult s vandál módon pusztítja, ökológiai összeomlással fenyegeti önmagát. Amikor ezt majd gazdaságilag is megérzi, valószínűleg felismeri hibáját, de megeshet, hogy akkor már késő lesz.”

Az externáliák a külső gazdasági hatások, vagyis egy gazdasági szereplő tevékenysége piaci ellentételezés nélkül befolyásolja egy másik szereplő helyzetét. (Farkasné – Molnár 2013: 339) A környezetgazdaságtan vizsgálja a környezetszennyezés okait, főbb területeit, a károk mérésének problémáját, valamint a legmegfelelőbb környezetpolitikai eszközrendszer kidolgozásával megkísérli a negatív externális hatások megelőzését, illetve internalizálását, a külső hatások belsővé tételét.

Kormányzati szabályozás nélkül viszont a termelő vállalatok nem fizetnek az általuk létrehozott szennyezésért, más szóval nem veszik figyelembe a szennyezés társadalmi költségét, amikor döntést hoznak arra vonatkozóan, hogy mit termeljenek. (Carlton – Perloff 2006: 112)

Az állami beavatkozás a környezetvédelem terén is először a közvetlen (jogi) eszközrendszert hozta létre és kísérte meg eredményesen alkalmazni. Ezek az eszközök lehetnek törvények, jogszabályok, normák, tiltások, melyek nem hagynak választási lehetőséget az érintettek számára, ami azt jelenti, hogy ha nem tartják be a pontos előírásokat, biztosan számíthatnak a jogi, adminisztratív szankciókra.

A jogi eszközrendszert a '70-es évek közepétől közvetett (gazdasági) eszközökkel kombinálják annak hiányosságai, kudarcai miatt. Ezek az eszközök lehetnek közgazdasági eszközök, mint pl. a környezetpolitikai díjak, adók, pénzügyi támogatások, letéti rendszerek, melyek az érintettek magatartását gazdasági érdekeiken keresztül környezetbarát irányban befolyásolják meghagyva az előnyök és hátrányok, a költségek és hasznok mérlegelésének, majd az önálló döntésnek a lehetőségét.

Léteznek olyan eszközök is, amelyeket nem lehet besorolni egyik előző csoportba sem. Ilyenek lehetnek pl. a tárgyalásos módszerek és bizonyos intézményi feltételek, de jelentős szerephez jut az erkölcsi ráhatás is. Nagyvállalatok esetén a környezetbarát termékek előállítására a marketing egyik eszköze. Egy ország, állam gazdasági-társadalmi feltételrendszere szabja meg, hogy ezen eszközök közül melyek szolgálják leginkább egy koherens gazdaság és környezetvédelem politikai céljait.

⁷ Átmenet a fenntarthatóság felé; Világ Tudományos Akadémiáinak Nyilatkozata, Tokió, 2000.

⁸ Albert J. Gore Jr., az USA alelnöke (1993-2001) kijelentése

A külső gazdasági hatás okozóját jogilag felelőssé teszik a kívülálló személyeknek okozott kárért. A környezetszennyezés globális problémájával ma számos nemzetközi szervezet, kormányzintű megállapodás és ún. NGO-k foglalkoznak, mely szoros korrelációt mutat a gazdasági növekedéssel, fejlődéssel.

Az Európai Unió „Ötödik környezeti akcióprogramja” (1993, 1996) a „Fenntarthatóság felé” címen megfogalmazza a fenntartható fejlődést, illetve ennek az eszméjét is. Globális módon közelíti meg a környezeti ártalmakat, melyek mindent, mindenkit érintenek az egész bolygón, pl. savas esők, éghajlatváltozás. A program célja, hogy törvényhozás útján környezeti szabványokat hozzon létre. Gazdasági eszközökkel, pl. adókedvezményekkel ösztönzik vállalatokat környezetbarát termékek gyártására, a fogyasztókat ezek vásárlására, használatára. Támogató rendszereket hoznak létre az információ, az oktatás, a kutatás terén, továbbá pénzügyi segítséget nyújtanak különféle alapok és támogatások által. Speciális ez a törvényhozás, hiszen kiterjed a légköri szennyezésre, a zajra, a vegyipari termékekre, a vízszennyezésre, a természetvédelemre, illetőleg a hulladékkezelésre.

Magyarországon 1995. május 30-án a Parlament által elfogadott „A környezet védelméről” szóló törvényben testesítették meg ezt a szemléletet.

6. Összefoglalás

Jelen tanulmány rávilágított a környezetvédelem szükségességére, a globális környezeti problémák, katasztrófák megállítására, illetőleg a fenntartható fejlődés preferálására, hogy élhető és biztonságos környezetet hagyjunk magunk után. Ennek a törekvésnek egy szemléltető példája a környezettudatos fogyasztói és nagyvállalati magatartás a globális kozmetikai piacon. A kevesebb mesterséges anyagot tartalmazó kozmetikumválasztás, -vásárlás, illetőleg a lebomló, újrahasznosítható csomagolóanyagok alkalmazása lényegesen redukálja a környezeti terhelést, és védi a korlátozottan rendelkezésre álló természeti erőforrásokat. A mesterséges anyagok kerülése, csökkentése a kozmetikai szerekben hozzájárul az egészség, a jó közérzet kialakulásához.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Carlton, D. W. – Perloff, J. M. (2006): *Modern piacelmélet*. Budapest: Panem.
 Farkasné F. M. – Molnár J. (2013): *Mikroökonómia*. Budapest: Szaktudás Kiadó Ház.
 Hirshleifer, J., – Glazer, A. – Hirshleifer, D. (2009): *Mikroökonómia*. Budapest: Osiris.
 Samuelson, Paul A. – Nordhaus, William D. (2003): *Közgazdaságtan*. Budapest: KJK-Kerszöv.
 Vágási Mária: *A fenntartható fogyasztás és a környezettudatos fogyasztói magatartás*, Marketing & Menedzsment 2000/6., 39-44.

EMBER A GAZDASÁGI FOLYAMATOK ALAKULÁSÁBAN – AVAGY AZ ÉLŐ GAZDASÁG

GYULAFFY Béláné DR. BERÉNYI Mária – HOLMÁR Krisztina

(főiskolai tanár / főiskolai docens, Tomori Pál Főiskola)

„Amit a jelenben teszünk, az örökkévalóban visszhangzik.”
Marcus Aurelius

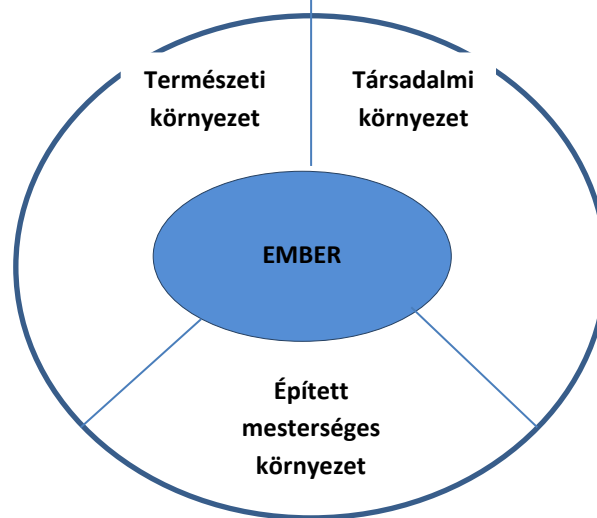
A XX. század igen jelentős változásokat hozott az egyes gazdaságok és a világgazdaság egészének termelési, társadalmi, gazdasági, politikai és nemzetközi együttműködési kapcsolatainak tekintetében. A század '70-es éveiben a Római Klub a növekedés határait figyelmeztetett, a '80-as években pedig a környezetvédők adtak vészjelzéseket. Ugyancsak a '70-es években megjelentek a multinacionális cégek és a bankok fúziói és a pénzügyi világ válságsorozata figyelmeztette az embert, hogy nem elegendő a pénzügyi eredmény maximálása, a környezetre is figyelni kell. Az ember – mint gondolkodó – rákényszerül elfogadni szigorú természeti, gazdasági és együttélési szabályokat, miközben gondolatai szabadon szárnyalnak. A gazdaság – az ember tevékenysége okán – pulzálva működik, mert az ember döntéseinek következményei miatt hektikussá válhat működése. Az elemző és döntést hozó ember felelőssége az élő, lélegző gazdaságban megkérdőjelezhetetlen.

Kulcsszavak: globalizáció, regionalizálódás, tőkeexport, pénzügyi befektetések, emberi tényező

1. Fejlődés – munkamegosztás

Egy adott társadalom fejlődése a társadalom tagjai tevékenysége útján valósul meg. A társadalom tagjai – a természetes és a részvételükkel létrehozott jogi személyek – adott közösségben, a fejlettség adott szintjén, a már kialakult feltételek ismeretében, a rendelkezésükre álló lehetőségek közül választják ki a számukra előnyös megoldást. Az embert döntéseinél a környezete segíti, egyben meghatározza a lehetőségeit is, de a döntést magának kell meghoznia és környezete is viselni fogja a következményeket. A környezetben bekövetkező jelentős változások hosszú távon – szinte észrevétlenül – halmozódnak, és meghatározott ponton kikényszerítik a közösség átalakulását, gondolkodásmódjának, cselekvéseinek, elvárásainak és együttműködésének módosulását, azaz az egész társadalom változását. Az ember és környezete viszonya egyszerű ábra segítségével áttekinthető:

1. ábra: Az ember és környezete viszonya

Forrás: saját szerkesztés

Az ember, mint gondolkodó lény mindig saját érdekei szerint hozza meg döntéseit. Adam Smith „A nemzetek gazdagsága” című művében írja: „Ebédünket nem a mészáros, a sörfőző vagy a pék jóakarától várjuk, hanem attól, hogy ezek a saját érdekeiket tartják szem előtt.” (Smith 1992: 24)

A döntések nemcsak az ember egyéni életében, hanem a társadalmi feladatok megvalósításakor és az érdekek hálójában fontosak, ám ekkor az ország, illetve az adott közösség érdekei a meghatározóak.

Az eltérő fejlődési időszakokban eltérő érdekek jelennek meg. A kezdeti fejlődési szakaszban – az árut árura cserélő világban – a különleges, általános egyenértékes áru megszerzése volt fontos. A fejlődés további szakaszaiban a munkamegosztás és változásai adtak új lendületet a folyamatnak.

Ugyancsak Smith írja fenti munkájában : „A munkamegosztás, amelyből olyan sok mindenféle előny származik, nem az előrelátó bölcsesség szüleménye, nem úgy jött létre elsősorban, hogy az ember céltudatosan törekedett volna a munkamegosztás révén elérhető általános jólét felé, hanem egy, az ember természetében rejlő hajlamnak a szükségszerű, de csak lassú fokozatossággal érvényesülő következménye, amelynek a kiterjedt jólétet fakasztó hatását nem láthatta előre: ez a hajlam a cserélgetésre, cserekereskedelemre, vagyis arra való hajlam, hogy az ember az egyik jószágot más jószágra váltsa át.” (Smith 1992: 23)

A termékek cseréje nemzeti és nemzetközi kapcsolatrendszerben történhet, ám protekcionista intézkedések gátolhatják a nemzetközi kereskedelem bővülését, ami az ipari forradalmat követően folyamatos bővülést mutatott. A két világháború között sok akadályozó tényező okozott nehézséget a kapcsolatokban. A II. világháború előtt Hull amerikai külügyminiszter így fogalmazott: „ha az áruk nem léphetik át a határokat, átlépik a katonák”.

2. Változások a II. világháborút követően

A társadalmak életében a gazdasági, pénzügyi, katonai traumák meglehetősen gyors és jelentős fejlődést eredményeznek. Így volt ez az 1929/33-as világgazdasági válságot követően is, ahol a társadalom szereplői megpróbálták úrrá lenni a kialakult gazdasági, pénzügyi nehézségeken és megszüntetni a bizalmi válságot is. A teljesség igénye nélkül a legfontosabb változások: a genfi váltó- és csekk törvény, az INCOTERMS, a kötött devizagazdálkodás, az akkreditív kidolgozása stb.

A II. világháborút követően átrendeződő világgazdaságban jelentős helyet kapott a regionalizálódás (szocialista régió, frank-zóna, sterling-blokk, EGK stb.) és a valuták, devizák átválthatósága adott pénzügyi rendszerekhez kapcsoltn. A háború által megtépzott Európa kedvező tőkebefektetési lehetőséget biztosított az USA számára. Szükség volt a háború alatt elpusztult termelőhelyek újjáépítésére, így átkerült Európába a korszerű technológia, amely gyors ipari fejlődést eredményezett, gyorsabban, mint az USA-é. Az így Európába áthozott tőkebefektetések az USA számára igen kedvezőek voltak (ezt a folyamatot elemezte Ádám György: „Amerika Európában – Vállalatbirodalmak a világgazdaságban” című, 1970-ben megjelent könyvében), a számok tükrében ez úgy jelent meg, hogy 1946-73 között 90 Mrd USD beáramlásával szemben az itt befektető USA vállalatok cca. 150 Mrd USD profithoz jutottak.

Az emberi gondolkodás és az ebből következő döntés új lehetőséget tárt fel: a tőkeexport megszervezését. Át kellett gondolni, hogy hol érdemes termelni?

Adott országban előállított áruk nem növelik az áruforgalmat, mégis jelentős profithoz juttatják a céget. Ebből következik, hogy ha jól megszervezik a tőkeexportot, akkor nem az áruk lépik át a határokat, hanem a tőke, és ugyanúgy megjelenik a profit.

Az USD befektetések mindig a jövedelmezőség alapján jelentek meg, a pénzügyi érdek volt a motiváló tényező. Amely országban megjelenik a befektetés, az áru és az ország gazdasági méretei miatti eltérések okozhatnak nehézségeket. Egy nagy gazdasági potenciálú ország, pl. az USA számára 10-20 Mrd USD nem jelent nagy összeget, kiáramlása nem okoz pénzügyi vákuumot, ám egy kisebb gazdaság számára ez óriási összeg, sértheti az adott országban működő kisebb cégek gazdasági-pénzügyi érdekeit, sőt egy joint venture esetében végrehajtott tőkeemelésnél fennállhat a kisebb tőkeerejű cég kivásárlásának lehetősége is – pusztán a gazdasági erőviszonyok eltérése okán.

A jelen időszakban az USA befektetői kedvező lehetőségeket látnak Magyarországon, ám a két ország gazdasági méretének eltérése komoly figyelmet érdemel.

Egy adott ország gazdasági növekedésére kedvező hatással van a külföldi közvetlen tőkebefektetés (továbbiakban FDI – Foreign Direct Investment). E tekintetben fontos kérdés a fogadó ország (host country) gazdasága, mert a potenciális és tényleges hatások érvényesülése ehhez kapcsolódik. Az FDI gazdasági

növekedésre gyakorolt hatását vizsgálva a közgazdászok két jelentős elméleti közelítést adtak:

- A neoklasszikus elmélet szerint az FDI nem befolyásolja a hosszú távú növekedés ütemét, ám a beáramló tőke mennyisége rövidtávon növekedhet, de csak rövidtávon, mert a tőke csökkenő megtérülése gátolja a további FDI beáramlást. Az adott ország gazdasági növekedésére pozitív hatást csak akkor tud biztosítani, ha növekszik a foglalkoztatottság és a technológia színvonala is, azaz innovatív megoldásokat alkalmaznak.
- Az endogén növekedés-elmélet szerint minden addicionális beruházás – beleértve az FDI-t is – valamilyen mértékben hat a növekedési ütemre. A hatás mértéke a beáramló tőke gazdaságban tovaggyűrűző hatásának szélességétől függ (ezt jelzi a szakirodalom spillover hatásként). Ha a külföldi tőke jelenléte révén keletkező új tudás a hazai gazdasági szereplők termelési, technológiai, szervezeti folyamataiba beépül, további innovációra ad lehetőséget az emberi tevékenység és új lehetőségek feltárása (újítás) útján – de ehhez az ember gondolkodása, fejlődési és fejlesztési igénye és igényes munkavégzése szükséges.

Mindkét elmélet egyetért abban, hogy az ember tevékenysége, igényessége nélkül, élethosszig tartó továbbfejlődés nélkül nem lehetséges továbblépés. Ez erősíti meg az ember különleges szerepét a folyamatban, amely szerint munkájának értékénél nagyobb értéket képes előállítani, amely a szellemi többlet, vagyis az innováció, mint versenyképesség-növelő változás.

A múlt század '70-es éveitől kezdődően zajlanak a tőkemozgatás folyamatai, lényegesen megváltoztatva a gazdasági viszonyokat. Ezt a folyamatot erősítik a multinacionális cégek is (amelyek a '60-as évektől alakulnak), amelyek mára általánosan elfogadott tőke- és piacalakító szervezetek lettek, előkészítve az utat a globalizáció számára minden tevékenységi területen. Az előbbiekhöz kapcsolatosan azt is fontos látni, hogy az FDI-k azért is jelentősek, mert egy kisebb gazdasági potenciálú ország fejlődése erőteljesen függ a nemzetközi együttműködés feltételeitől – ám ennek ára, hogy a nemzetközi gazdaság nehézségei erőteljesen megjelennek a gazdaságában.

3. Globalizálódás – a pénzvilág változásai – és az ember

A XX. század közepe óta a regionalizálódás és a globalizáció párhuzamosan megvalósuló folyamatok a világgazdaságban.

A globalizáció első megközelítésben az egész világra kiterjedő folyamat, amely több tényező hatására alakul:

- a világgazdaság multipolárisává vált,
- stratégiai szövetségek, fúziók, esetenként fúziós hullámok segítik a folyamatot,
- új technológiák, termékek elterjedése, gyors standardizálódás és avulás,

- számítástechnikai rendszerek és a világháló jellemző,
- erőteljesek a nemzetközi tőkemozgások, megváltoznak a kockázatok forma, tartalom és méret tekintetében,
- fejlődik a közlekedés és a távközlés,
- világszerte franchise jellegű termék- és szolgáltatáskínálat alakul.

Ha a globalizáció fogalmát csak a gazdasági kérdésekre fogalmazzuk meg, azt lehet mondani, hogy az a pénz-, a termelőtőke és a kereskedelmi tőke államhatárokon és földrészekeken keresztül megvalósított forgalma, amelyet a cégeken keresztül az ember működtet.

A világgazdasági folyamatokban jól látszik a globalizált világ sajátos felépítése, illetve az ebből fakadó tapasztalat, amely a következőkben foglalható össze:

- Megtakarítások – pénzkezelés – spekuláció a megapénzek világában átalakult formációban működik. A korábbi időszak banki befektetési formái helyére az intézményes befektetők, a befektetési alapok és a nyugdíjpénztárak léptek, amelyek sajátos portfólió-technikát alkalmaznak. E szervezetek a megtakarítások több mint 2/3-át kezelik, a megtérülés magasabb, a kockázat alacsonyabb, mint a banki tevékenységnél. Más jellemző is megtalálható, amely nem feltétlenül előnyös a gazdasági folyamatok együttesében, mivel szétválik a társadalom termelési tevékenysége és a pénzfolyamatok működése (és ez utóbbi gyorsabb és magasabb hozadékot ad). Már Arisztotelész külön jelezte e két területet, a termelési folyamat az ökonómia, a pénzgazdaság a krematiztika elnevezést kapta nála, és ez utóbbi jellemzője, hogy a kamatmechanizmuson keresztül a pénzből még több pénzt állít elő, ösztönözve ennek kihasználására az embereket. (<http://vizsavzsodor.blogspot.hu/2012/01/kamatkapitalizmus-eszmei-es-teveszmei.html>)
Cavett is ezt a kérdést veti fel, de más gondolatsorral a „Mi mozgatja az embereket?” című, interneten megjelent munkájában. Összehasonlítja az egészséges társadalom (ahol meghatározó a középréteg) és a torz társadalom (ahol alig van középréteg) szerkezetét és kimutatja, hogy ez utóbbi esetben erőteljes gazdasági és politikai kockázat van jelen a társadalomban a gyarapodás és az életnívó kérdései kapcsán.
- Óriások versenye – cégméretek és kockázatok gazdasági kérdései. A cégméretek meghatározott nagyságrend alatt költségtöbbletet, túlzottan nagy méretek esetén jelentős kockázatot hordoznak (alapvetően a piaci alkalmazkodás nehézsége okán). A globalizáció hatalmas méretű cégeket hoz létre, amelyek monopolhelyzetüket gazdasági, pénzügyi előnnyé alakítják.
- Bankok és bankfúziók hoznak létre tőkekoncentrációt, illetve centralizációt, amely a pénzügyi piacokon óriási pénzmozgatásokra képes, a szabályozás

lehetősége igen korlátozott, mert olyan mechanizmusról van szó, amely nemzetek feletti gazdasági és pénzügyi folyamatokat generál, a tranzakciók gyorsak és összetettek, tőkeáttételük magas.

- A globalizáció során fontos a gazdaság és a politika kapcsolata. Jól látható volt ez az EU működése során akár az ECU, akár az EUR megteremtése kapcsán. Amit a politika szeretne megvalósítani, ahhoz megteremti a pénzügyi és egyéb feltételeket. A gond az, hogy a folyamatok nem mindig haladnak együtt. Ennek a fordítottja is lehet igaz, azaz a jó gazdasági együttműködés feszültséget hoz (mert pl. az egyik fél szeretné a politikai hatalmat megszerezni).

A fentiekben részletezett feltételek a társadalomról és az emberről szólnak, még akkor is, ha a globalizálódás végül pénzügyi tükörképként jelenik meg, mivel minden gazdasági, kulturális, műszaki-technikai és egyéb művelet pénzügyi hatású lesz. Ebből adódóan a gazdasági globalizációt a fentiekén kívül több folyamat együttes hatásaként célszerű értelmezni. A teljesség igénye nélkül – csak felsorolás jelleggel – ezek a következők:

- Kibővült és megváltozott a világkereskedelem, az országok jelentős részében a GDP összegének nagy hányada a külkereskedelemből (export) ered. A gazdasági tevékenység racionalizálása a pénzügyi feltételeket is átalakítja.
- A fúziók óriási ipari és pénzügyi koncentrációt hoznak.
- Stratégiai szövetségek alakulnak hosszú távú együttműködésre, ám ezek működhetnek e-gazdasági feltételek között is.
- Erősödnek a regionális együttműködések, védelmet adva tagjaik számára az erős kiszolgáltatottsággal szemben, amit a globalizáció tartogat és végül
- a pénzügyi piacok globalizálódása, amely a pénzügyi tevékenység jelentős átalakulását eredményezi. A pénztőke erőteljes aktivizálódása figyelhető meg. „A bankok számára fontos, hogy a portfólió ne romoljon, mivel ez a nyereségességet jelentős mértékben befolyásolja.” (Kovács 2011: 92)

A gazdasági globalizáció folyamatai egymásra épülnek, erősítik egymás hatásait, mert jellemző:

- a termékek és szolgáltatások szabad áramlása,
- a termelőtőke nemzetközileg szabadabbá váló helyválasztása és helyváltóztatásai (a pénzügyi, illetve termelési érdekek szerint),
- a pénz- és finanszírozás szabad áramlása, amelyet nemzetközi szinten nem lehetséges szabályozni. Próbálkoztak a Tobin-adó útján, de nem sok sikerrel járt a kezdeményezés. „A jelenlegi gazdasági válság szintén felszínre hozta ezt a gondolatot, így szinte valamennyi európai uniós országban bevezettek valamilyen típusú Tobin-adót. Magyarországon a lehető legszélesebb körű (tehát nem a tőkepiacra korlátozott) pénzügyi tranzakciók illeték kiterjesztése következett be.” (Kovács 2013: 73)

Az IMF már 1991-ben megfogalmazta a kereskedelmi egyezmények és a szabad tőkeáramlás jelentőségét. Ezt idézi Korten „Tőkés társaságok világoralma” című könyvében: „Teljes döntési szabadságot kell biztosítani a külföldi cégeknek abban, hogy a helyi piacok importtal, vagy helyi termelő-létesítmény létrehozásával vesznek-e részt. Külföldi cégeket a hazai vállalatokkal azonos jogszabályokkal kell szabályozni, és azonos jogokkal kell rendelkezniük. A külföldi cégek számára meg kell adni a lehetőséget, hogy bármely olyan tevékenységet szabadon végezzenek, amelyet hazai vállalat is törvényesen végezhet.” (Korten 1996: 150)

4. ... és hol rejtőzik az ember?

A kereskedés és minden más művelet, amiről eddig szó esett, az emberről szól. Az eddig áttekintett feltételek mindegyike döntés, jogszabály, lehetőség kihasználása. Ez csak akkor lehetséges, ha van olyan, aki észreveszi, átgondolja, megvalósítja a folyamatot, és ha képes arra, hogy nemzetközi szinten is részt vegyen a tevékenységben.

Ez a folyamat tehát – és a fejlődés egésze – csak az ember, a gondolkodó, a szakmai hozzáértéssel szervező, az együttműködő partnerrel valósulhat meg. Ez egyedi döntéseket igényel, amelyek esetenként egyirányú, máskor ellentétes folyamatokat generálnak, ami a gazdaság „lélegzését”, állandó mozgását eredményezi.

Kereskedni a pénz- és tőkepiacon értékpapírokkal, valutákkal – devizákkal, arannyal és derivatívákkal lehet, így a piacon meglehetősen jelentős mozgásokra lehet számítani. Érdemes ezt átgondolni a kötvénykereskedő szemszögéből, a hozamgörbék figyelembevételével, mivel itt is az ember tevékenysége generálja a folyamatot. Ez a kereskedési terület kiemelt jelentőségű a gyors és magas hozadékérelés lehetősége okán – bár óriási kockázat felvállalásával.

A kötvények árfolyamváltozásai a piaci és fix kötvénykamatok eltérései alapján történnek. Ezeket a vevők és eladók generálják, egyéni érdekeik (nagyobb hozam elérése) szerint. Az árfolyamváltozás okán változik meg a hozamgörbe alakja, amelynek változásait a kötvénypiac kereskedői figyelik és nyereségszerzésre használják. A hozamgörbe tehát az emberek gazdasági érdekei szerint alakul, ám fontos gondolni a kötvénypiac meghatározó résztvevőjére, az állampapír-forgalmazó szervezetre, amely jelentős mennyiségű kockázatmentes befektetést tud kínálni, kiszorítva a piacról az addigi kockázatosabb kötvények kereskedését. Ezen a piacon érdekes jelenség a kötvények „lenyúlása”, ami rendkívül gyors – bár ideiglenes – árfolyam-növekedést eredményezhet, és ez egy ügyletet nagy veszteséggel terhelhet. Ez akkor fordul elő, ha a kötvénypiacon túlkereslet alakul ki, mivel más cégek is korábban ugyanazt az ügyletet kötötték – egymástól függetlenül – és a szerződés szerint vissza kell adni a kötvényeket. Az emberek és cégek egymástól független döntései tehát erőteljesen átalakíthatják a piacokat, felerősítve a kockázatokat.

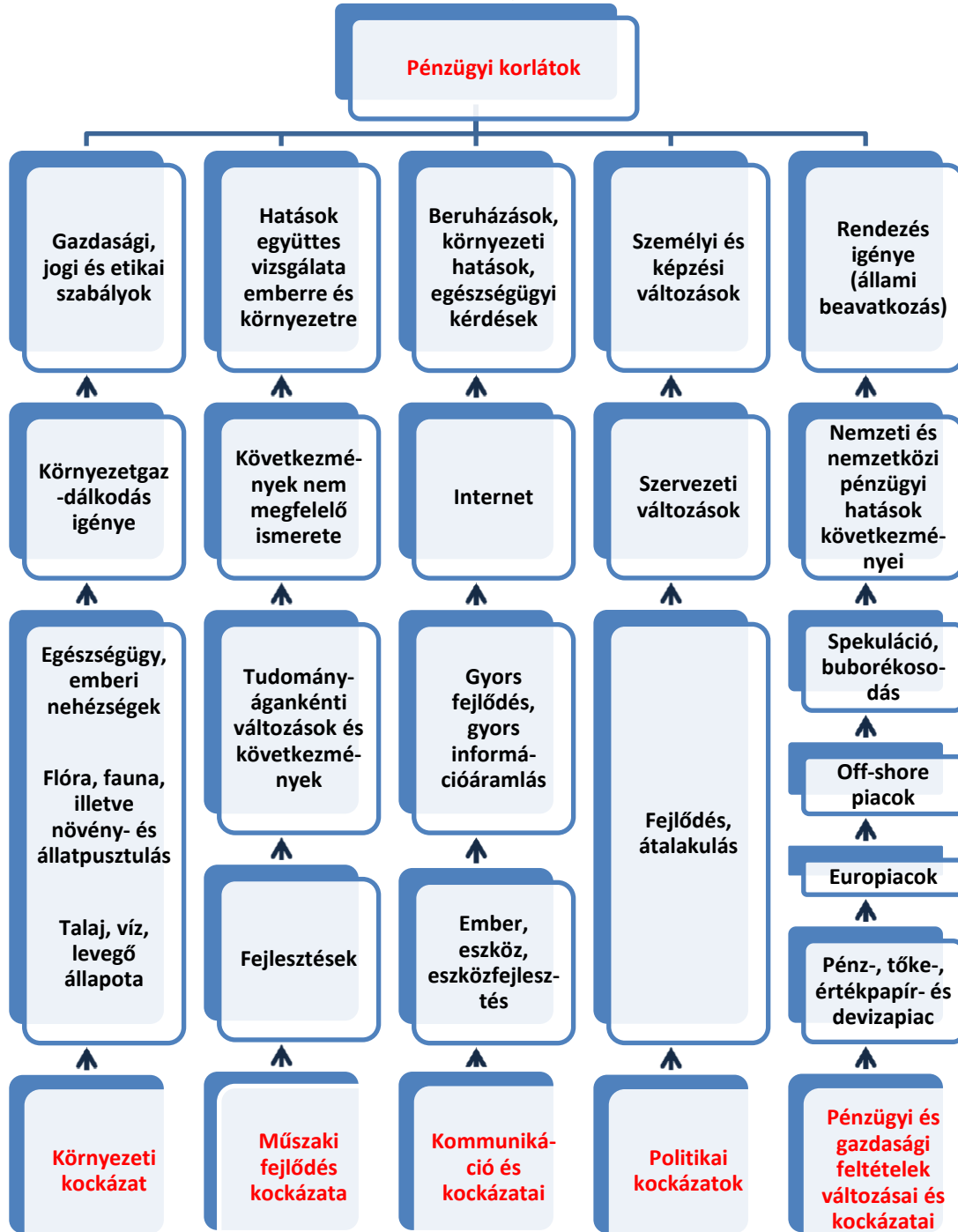
Az ember döntéseiben szabad, így a lehetőségek feltárása után kiválasztja a számára legkedvezőbbet – ha szakmailag képzett. Vannak azonban a „ráérzésükre” hagyatkozók, akik esetenként nem szakmai érvek, hanem érzéseik alapján döntenek.

Bármely esetben lehet azonban olyan információ vagy gyors változás, amely a legmegalapozottabb döntés helyességét is képes megkérdőjelezni. Az ember döntéseivel csodákra képes pozitív (fejlődés) és negatív (válság kialakítása) irányban egyaránt. Szerepét a folyamatok alakításában ennyire egyértelműen a globalizáció folyamata világította meg.

Az ember építi és alakítja önmagát, fejleszti mesterséges, épített környezetét és jó vagy rossz (az utóbbi időben rossz) irányban változtatja természeti környezetét. Tevékenysége döntéseit követően jelentős kockázatokat hordoz, szinte minden döntés visszatükröződik a kockázatokban is (akár pozitív, akár negatív irányúak). Ezeket nem mindig tudja kellő gyorsasággal kezelni, mivel a kockázatok fajtái és mértéke sokféle, és jelentős befektetést igényelhet, ám a pénzügyi korlát visszatartó erő. Ezért célszerű átgondolni a kockázatokat egy egyszerű ábra segítségével, ahol a pénzügyi korlát is megjelenik:

A 2. ábrát áttekintve előtérbe kerül az ember: munkájával, tapasztalatával, az általa létrehozott újdonság problémájával és egójával együtt. Stratégiai kérdéssé válik a humánpolitika, mivel a fejlesztések eredményeként lesznek a folyamatnak nyertesei (bevétel, gazdagság, elismertség) és vesztesei (megszűnő szakmák, romló környezet, hátrányos helyzetű települések stb.). A fejlesztésekkel párhuzamosan fel kell tárni a továbbképzések szükséges irányait. A megszűnő, a fejlődés okán feleslegessé váló szakmákban foglalkoztatottak esetében átképzési lehetőséget kell biztosítani keresett szakmákban történő ismeretszerzés érdekében. Ezért került előtérbe (már a múlt század '60-as éveiben) az élethosszig tartó tanulás igénye, mint a fejlődés alapvető része. Ki kell dolgozni olyan rotációs rendszert a humán erőforrás-gazdálkodás tekintetében, amely képes a gazdasági, műszaki fejlődés során kezelni a kialakuló nehézségeket.

2. ábra: Kockázatok fajtái és tartalmi elemei

Forrás: saját szerkesztés

Walter Wriston, a Citicorp egyik korábbi elnöke úgy fogalmazott, hogy „Az élet a kockázat kezeléséről, nem pedig kiküszöböléséről szól”.

5. Összegzés

Egy adott társadalom, gazdaság és feltételrendszer változásai, fejlődése mindig az emberhez kapcsolt, bár a folyamatban a tevékenysége, döntései nem a felszínen jelennek meg, ezért szinte észrevétlen.

Fontos azonban észrevenni, hogy tevékenysége a gazdasági folyamatokat átalakítja, az eredmények pénzben mérhetőek. Az is egyértelmű, hogy az egyedi döntések az adott gazdasági, társadalmi közegben és a fejlődés adott szintjén történnek, így következményei a gazdasági, kereskedelmi partnerekre és a társadalom minden tagjára hatással vannak, ám ha ezek a döntések nemzetközi együttműködésben valósulnak meg, világméretű változásokat eredményezhetnek, amely pulzálóvá, lélegzővé alakítja a folyamatokat. Jó és rossz döntések egyaránt megjelennek és következményeik minden területen (emberi, gazdasági, társadalmi, környezeti és esetleg politikai, katonai) észrevehetőek.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Ádám György (1970): Amerika Európában – Vállalatbirodalmak a világ gazdaságban. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Cavett, Robert: Mi mozgatja az embereket? <http://www.pszfk.bgf.hu/ptszmott.htm>
- Dunbar, Nicholas (2000): A talált pénz – a pénzpiacok természetrajza, egy pénzgyár tündöklése és bukása. Budapest: Panem Kiadó (Modern gazdasági ismeretek sorozat).
- Friedrichs, Günter – Schaff, Adam (1984): Mikroelektronika és társadalom – Áldás vagy átok. Budapest: Statisztikai Kiadó Vállalat.
- Gerstmayr, Nikolaus (2000): Für Globalisierung und Globalisierungskritiker. Wirtschaftspolitik – Aussenwirtschaftsjahrbuch Juni 2000. / NR 21.
- Giddens, Anthony (2000): Elszabadult világ. Budapest: Perfekt Kiadó.
- Gyulaffy Béláné dr. Berényi Mária (2004): Globalizáció és regionalizálódás – pénzügyi folyamatok és kockázatok. Doktori értekezés.
- Korten, David C. (1996): Tőkés társaságok világhuralma. Budapest: Magyar Kapu Alapítvány.
- Kovács Levente (2011): A magyar bankrendszer helyzete és kihívásai. In: Magyar Pénzügyi Almanach 2011-2012, XXI. évfolyam, 90-96.
- Kovács Levente (2013): A bankszektor helyzete és kihívásai 2013-ban. In: Magyar Pénzügyi Almanach 2013-2014, XXIII. évfolyam, 71-76.
- Smith, Adam (1992): A nemzetek gazdagsága. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

TOVÁBBI FORRÁSOK

<http://vizavzsodor.blogspot.hu/2012/01/kamatkapitalizmus-eszmei-es-teveszmei.html>

A NYUGDÍJRENDSZER ÁTALAKÍTÁSÁNAK KÉRDÉSEI

DR. HEGEDŰS MIHÁLY

(főiskolai tanár, Tomori Pál Főiskola)

Az elkövetkező évtizedekben a fejlett világnak szembe kell néznie a nyugdíjrendszerek átalakításának szükségességével. Magyarországon a nyugdíjrendszer 2030-35-ig biztonságosan fenntartható, hosszabb távon azonban a demográfiai problémák financiálisan fenntarthatatlanná teszik a jelenleg fennálló rendszert. Hazánkban az elkövetkező évtizedekben egyre kevesebb aktív dolgozó tartja majd el az egyre elöregedő társadalmat, az állam pedig egyre többet fog költeni a szociális ellátásokra. A negatív demográfiai trend, a munkanélküliség, a kivándorlás rombolóan hat a nyugdíjrendszer hosszú távú fenntarthatóságára. A változások hatására növekedni fognak a nyugdíjrendszeren belüli egyenlőtlenségek, amely következményeként az egyes társadalmi rétegeknek az államba, a nyugdíjrendszerbe vetett bizalma meginoghat. Rövid távon a szolidaritási, kiegyenlítő mechanizmusok leépítése látszólagos eredményt hozhat, de elfedi azt az alapproblémát, hogy csak a járulékfizetésből már nem lehet finanszírozni az ellátást. A konzervatív családmodell erősítése, az átgondolt migráció a jövő nyugdíjrendszer átalakításának egyik eleme lehet.

Kulcsszavak: nyugdíjrendszer

1. Bevezetés

A gazdasági válságok sajátja, hogy új közgazdasági paradigmák, unortodox közgazdasági megoldások, gazdaságpolitikai beavatkozások kerülnek előtérbe, mint lehetséges vagy politikai erőterttől függő kizárólagos megoldások. A válságból kivezető terápiák kidolgozása rendszerint komoly hiányosságokat rejt magában, mert a kidolgozott megoldások vagy az aktív állami szerepvállalás fokozásához nyúlnak vissza, vagy többnyire csak rövid távon érvényesülő megoldásokat alkalmaznak.

A 2008-as pénzügyi-gazdasági válság óta egyre több tanulmány hívja fel a figyelmet arra, hogy az egészségügyi és a nyugdíjrendszerek átalakítása nem megfelelő intenzitású, az átütő reformok továbbra is váratnak magukra.

Rürup (2005) és Bäcker et. al. (2008) kutatásai arra hívják fel a figyelmet, hogy az egészségügy és a nyugdíjrendszer átalakítása csak konszenzus alapján, a társadalom teherbírását is figyelembe véve, számos, a hatásokat is kezelő forгатókönyv készítése mellett képzelhető el.

A WEF (2017) adatai szerint a legtöbb OECD-országban jelentősen javult az egészségügyi ellátás színvonala és hozzáférhetősége, ugyanakkor az egészségügyi kiadások már az országok GDP-jének átlagosan 9 százalékát teszik ki. A lakosság egyre tovább él, de ezzel együtt a mentális és a krónikus betegségek terhei is folyamatosan emelkednek, amelyek a kiadások növekedését is magukban

hordozzák. Az egészségügyi kiadások növekedése mellett a számítások azt mutatják, hogy változatlan állami nyugdíjrendszer mellett 2030-ra már alig kilenchnapnyi nyugellátás finanszírozható a jelenlegi járulékfizetési rendszer keretében.

Rövid távon a szolidaritási, kiegyenlítő mechanizmusok leépítése látszólagos eredményt hoz, s elfedi azt az alapproblémát, hogy a pusztán csak járulékfizetésből nem lehet finanszírozni az ellátást.

2017-ben Magyarországon az államháztartási hiány mértéke várhatóan 2% körül alakul, az államadósság aránya pedig a GDP 1,5 százalékpontjával 72,4%-ra csökkenhet. A GDP emelkedése, az általános társadalmi elégedettség és a politikai stabilitás mellett sem lettek azonban kellő hatékonyságúak az egészségügy és a nyugdíjrendszert átalakítását célzó intézkedések. Az elmúlt évtized romló demográfiai összetevői nem megfelelő szerkezetű korfát idéztek elő, amely következtében az egyre növekvő számú nyugdíjasra egyre kevesebb aktív kereső jut. A fejlettebb gazdasággal rendelkező jóléti országokban ugyan javul az életminőség, de csökken az aktív keresők száma, miközben egyre kevesebb aktív dolgozó tartja fenn az egyre elöregedő társadalmat, amely így egyre többet költ a szociális ellátásokra.

A digitalizáció, a robottechnológia jelentette fejlődés következményeként a közeljövőben átalakul majd a foglalkoztatási struktúra, a nyugdíjkorhatárhoz közel álló korosztály által betölthető állások milliói szűnhetnek meg, s így egyre nehezebben megbecsülhetővé válik majd a keletkezendő, nyugdíjasok vagy a képzetlen munkaerő által is betölthető új állások száma (Hegedűs 2017)

Jellemzően a fejlettebb országokban jelentkező népességfogyás következtében Közép-Európában 2040-re várhatóan minden második nyugdíjas legfeljebb az alapszolgáltatásnak megfelelő állami nyugdíjban részesül majd, miközben a demográfiai hatások miatt a nyugdíjkassza hiánya folyamatosan nőni fog.

A globális méretű problémák hatására nem meglepő, hogy jelenlegi nyugdíjrendszer a nyugat- és kelet-európai rendszerek vizsgálata tekintetében egyaránt fenntarthatatlannak bizonyul, öngondoskodás nélkül, csak az járulékfizetésre alapozva az ellátásokat nem lehet finanszírozni.

Magyarországon nem csak az alacsony születésszám jelent problémát, további gondot okoz az egyes munkáltatók által alkalmazott kreatív adómegetakarítás napjainkban is alkalmazott technológiája.

A rendszerváltás zűrzavarát kihasználva hazánkban a 90-es évektől napjainkig is számos vállalkozásban az alkalmazottak nem, vagy csak csökkentett óraszámmal kerültek bejelentésre, illetve a valós jövedelmet eltitkolva a minimálbér után fizettek járulékokat. Napjaink nyugdíjasai most szembesülnek azzal, hogy hiába érték el a nyugdíjkorhatárt, vagy nincs meg a szükséges munkában eltöltött idő, vagy a létfenntartáshoz sem elégséges nyugdíj kerül megállapításra.

Magyarországon 2016-ban nőtt ugyan az átlagnyugdíj, de egyúttal jelentős területi és nemi különbségek érzékelhetőek, s nőtt az ellátásbeli különbség az egyes országrészek között. Általánosan jellemző adattá vált, hogy bár a nők tovább élnek, mégis átlagosan jóval kevesebb ellátást kapnak, mint a férfiak. Jelenleg nincs olyan számottevő tartaléka a nyugdíjkasszának, amely hosszú távon ellensúlyozná a növekvő kifizetési igényeket. 2016-ban a lakosság 20 százaléka saját jogú nyugdíjas, amely arány 2040-re 26 százalékra emelkedik, azaz a becslések szerint 2060-ra már minden harmadik magyar nyugdíjogosulttá válik.

A nők 40 éves munkaviszony után történő nyugdíjba vonulása, valamint a nyugdíjmaximum-határérték eltörlése várhatóan további terheket fog róni a társadalomra, amelyet a vélhetően a jelenlegi szinten fejlődő gazdasági növekedés nem tud kigazdálkodni. (Hegedűs 2017)

2. A kutatás feladatai, célkitűzései

A kutatás első feladata a nyugdíjrendszer közgazdasági hátterének, működési környezetének áttekintése, kiemelten fókuszálva a nemzetközi és a magyar nyugdíjrendszer helyzetének összehasonlítására.

A kutatás második feladata a nyugdíjrendszerek intézményi, finanszírozási rendszerében már végbement folyamatainak, a nyugdíjrendszer működését befolyásoló tényezők elemzése.

Jelen publikáció terjedelmi korlátok miatt csak részadatokat, a kutatás egy-egy szegmensét emeli ki, azonban ezek a részadatok önállóan is értelmezhetőek, az egyes összefüggések a részelemek tekintetében is vizsgálhatóak.

A kutatás jelen fejezete a nemzetközi és hazai szakirodalomban megjelent adatok összehasonlító elemzése módszertanán alapul.

Az elemzés nem érinti a nyugdíjrendszer egészének elemzését, az Összegzés fejezet azonban az összefüggések miatt az egész rendszerre vonatkoztatható következtetéseket, javaslatokat fogalmaz meg.

3. A szociális biztonsági rendszerek vizsgálata

A jóléti állomok modelltípustól függetlenül a bruttó hazai termék jelentős részét a szociális biztonság nyújtására, a bizonytalanság mérséklésére és a szociális egyenlőtlenség csökkentésére fordítják. A globalizáció következtében azonban az alacsonyan képzett, de betanított munkára alkalmas munkaerő ára a fejlett gazdaságokban versenyképtelenné vált, az alacsony jóléti kiadású országok állandó versenytársat jelentenek. Jellemző trenddé vált, hogy az alacsony képzettséget, de jelentős munkaerőt igénylő iparok tőkeberuházásai a fejlődő piacok felé fordultak, így jelentős munkaerő-vándorlás indult meg.

A jóléti államokban a kevesebb befizető miatt a finanszírozási alap fokozatosan csökkent, a szolgáltatást igénybe vevők száma növekedett, amely egyúttal a szociális állam általános válságát fogja előidézni az elkövetkező

évtizedekben. A jóléti államokban a szakképzést nem igénylő munkaköröket más országok állampolgárai látják el. A jelentős számú kínálat miatt a munkáltatók csökkentették a jövedelmeket, ha ugyanazon munkakörben a korábbi fogadó állampolgár dolgozott, lényegesen több jövedelemhez jutott, mint a jelenlegi „migráns” foglalkoztatott. A Magyarországon a kkv-szektorokban meglévő munkaerőhiány és a garantált bérminimum jelentős emelése az alacsonyabb termelékenységű és kisebb tőkeerejű cégeket sújtja. A garantált bérminimum tavaly 25%-kal történő emelkedését még akkor sem könnyű kigazdálkodni, ha érdemben nő a gazdaság és jók az adott szegmens kilátásai.

A szociális biztonsági rendszerek az egyes országok tekintetében eltérő szabályokat alkalmaznak a kötelező társadalombiztosítás hatálya alá tartozó személyek köre, a társadalombiztosítási járulékok mértéke, az ellátásokra való jogosultsági feltétele, valamint az ellátások folyósításának ideje tekintetében.

Európában lényegileg két nyugdíjrendszer típus – a Bismarck-, illetve a Beveridge-féle – létezik, ugyanakkor az egyes országokban meglévő kultúra, szokásjog, államháztartási rendszer eltérő volta miatt azok egymással nem helyettesíthetőek.

A Beveridge alapnyugellátási-modell célja elsősorban a szociális egyenlőtlenségek felszámolása, míg a bismarcki modell a kereset-kiegészítést és a szolgálati idő alapján járó státusz megszerzését állítja a középpontba.

Reális veszély lehet, hogy az elkövetkező évtizedekben már a jóléti államok gazdasága sem tud mit kezdeni a szociális rendszerek finanszírozási problémakörével, a legnagyobb gazdaságok nyugdíjdeficitje 2050-re akár a 400 ezer milliárd dollárt is meghaladhatja. A World Economic Forum szerint a várható élettartam növekedése és az öregedő társadalom a klímaváltozás pénzügyi megfelelője. (WEF 2017)

Természetes jelenség, hogy az egészségügyi rendszerek fejlődésével a korfa jelentősen megváltozik, amely következményeként a nyugdíjban lévők pénzügyi biztonságának fenntartása jelentős összegekbe kerül az egyes országok társadalombiztosítási alrendszerének. Az OECD számításai szerint a nyugdíj előtti jövedelem legalább 70%-a kellene ahhoz, hogy a nyugdíjba vonulás után a megszokott életszínvonal fenntartható legyen.

Az egyes modellalkotások általános problémája, hogy a társadalom által elvárt és az állam által finanszírozható lehetőség között az eltérési rés egyre tovább növekszik. Növeli a problémát, hogy az egyes modellek módosításainak becsült vagy értékelhető hatásai csak évtizedek után jelentkeznek, és valamennyi országra egységesíthető megoldás nem létezik.

Rürup (2005) kutatása szerint a bismarcki modell hibái a szociális biztosítás finanszírozása, a jövedelemelosztás, és az gazdasági foglalkoztatás hatásai szempontjából is egyaránt jelentkeznek. Az egyre inkább előregedő népesség és az aktív munkaviszonyban dolgozók csökkenő száma következtében egyrészt nő a nyugdíjellátásra igényjogosultak köre, másrészt csökken a járulékfizetők száma. A bérekhez kapcsolódó relatív magas költségek hátrányosan hatnak a vonzó gazdasági

központok globális versenyére, a nyugdíjhozzájárulások a munkabér költségeinek részét képezik, így megdrágítják a munka árát. (Bäcker et. al. 2008)

A munkaerő szabad áramlása következtében csökkent a munkaerőpiac kiszámíthatósága.

Magyarország tekintetében is jellemző, hogy egyszerre van jelen a munkaerőhiány és -kereslet, illetve munkaerőtöbblet.

A 2017-2018 évet a betanított munkaerő hiánya jellemzi. A mezőgazdaság, az építő- és a feldolgozóipar folyamatos munkaerőhiánnyal küzd, de sok a betöltetlen állás az egészségügy, az oktatás területén is.

Merre tovább adó- és járulékcsökkentés tekintetében, tette fel számos kutatás (Rürup 2005, Bäcker et. al. 2008, Hegedűs 2017) a kérdést. A magas társadalombiztosítási járulék esetében ugyan növekszenek a nyugdíjbiztosítási rendszer bevételei, ugyanakkor növekednek a munkaadók munkabéreköltségei, illetve csökkennek a munkavállalók nettó jövedelmei.

A Bismarck-modell alkalmazása egy adott ország gyenge adó-, és társadalombiztosítási ellenőrzési rendszerében növelheti a vállalkozók által be nem jelentett foglalkoztatás széles körű alkalmazásának fokozódását. A bejelentés nélküli foglalkoztatás elterjedése negatív hatással van a munkaerő kínálati és keresleti oldalára, ezáltal a finanszírozási alapra.

Magyarországon a háztartási munkák bejelentése nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, az egyszerűsített foglalkoztatás változása is csak részleges eredményeket hozott.

A Bismarck-modell alkalmazása tehát közvetlen hatással van mind a foglalkoztatás problémájára, mind pedig a finanszírozási problémákra (Rürup 2005), ugyanakkor a siker elsősorban az adott ország adózási kultúrájától függ.

Egyes, a korrupció és a rejtett gazdaság által közepesen érintett országok tekintetében az adóelkerülés mint sport rendszeresen alkalmazott tevékenységgé vált az állampolgárok mindennapi tevékenysége során.

A hozzájárulásokból történő finanszírozás mellett az állam további kiadásokat is megfontolhat (Bäcker et. al. 2008). A hozzájárulások és a nyugdíjfolyósítás kezelése parafiskális terület. A Bismarck-modellben a biztosított személyek a foglalkoztatottak, akik kötelező biztosítást fizetnek. Mivel a hozzájárulások megfizetése a későbbi juttatásokra jogosít, alapjában véve minden befizető nyugdíjra jogosulttá válik. A teljesítés formája biztosítási teljesítés. A szolgáltatások köre, amelyre nyugdíjbavonuláskor számítani lehet, nemcsak az elmúlt évek keresetéhez igazodik, hanem a biztosítási viszony hosszához is. (Lachmann 2006)

„A kereső tevékenység szüneteltetése, vagy alacsonyabb jövedelem időszaka alacsonyabb nyugdíjösszegben tükröződik vissza.” (Bäcker et. al. 2008)

A későbbi nyugdíjkifizetések a biztosított személy hozzájárulási összegéhez igazodnak, és ezáltal nagymértékben függ a biztosított személy szolgálati idő alatt betöltött egyéni pozíciójától, a bismarcki nyugdíjrendszer típus normatív tekintetben hozzájárulás- és teljesítményalapon nyugszik. (Döring 2007). Az interperszonális jövedelem-újraelosztás inkább alárendelt szerepet játszik. Bár vannak átfogó

újraelosztási hatások, például az alacsony jövedelmek átértékelési szabályai vagy a gyermekgondozás időszakának munkaviszonyként történő elismerése, a külön állami finanszírozások legitimációs bázisa, a középpontban mégis egy intertemporális jövedelem-újraelosztás áll. (Lachmann 2006)

A Beveridge-rendszer társadalmi-jövedelmi szempontból egy szélesebb pénzügyi bázisra támaszkodik. A modellt alkalmazó országokban az adófizetési kötelezettség által lényegében minden polgár részt vesz az öregségi nyugdíj finanszírozásában.

A Beveridge-modellben nincs megszabva a járulék felső határa, a magasabb jövedelemmel rendelkező réteg nagyobb mértékben vesz részt az öregségi nyugdíj finanszírozásában. A modell előnye az újraelosztás magas intenzitása, minthogy az alap nyugdíjrendszerekben nem jelentkeznek a felső határ miatti regresszív elosztási hatások. A nyugdíjat egy közvetlen adózási rendszer, a progresszív jövedelmi adó finanszírozza, progresszív elosztási hatások keletkeznek, mert a jövedelemadó miatti relatív terhelés növekvő jövedelem esetén magasabb lesz. (Hegedűs 2017)

Amennyiben a nyugdíjakat egy közvetett adó finanszírozza, akkor az elosztási hatás regresszív lesz, mivel az alacsonyabb jövedelemmel rendelkezőket a magasabb fogyasztási hányaduk alapján az általános forgalmi adó emelkedése relatív érzékenyen érinti. (Peffekoven 2005)

A Bismarck-modellel összehasonlítva a lényeges különbség, hogy a Beveridge-modellben minden polgár igényjogosult, ami emberközpontvá tesz az alkalmazást.

A Bismarck-modellben a munkavállaló már a nyugdíjkorhatár elérése előtt is részesülhet nyugellátásban, míg a Beveridge-rendszerben nem lehetséges a törvényesen meghatározott nyugdíjkorhatár előtt nyugdíjba vonulni. (Schmid 1996)

A Beveridge-modell az egyetemlegesség, az egység és végül a beilleszkedés alaptételén alapul (Perrin 1992). Az alapbiztosítás univerzálisként értékelhető, mert egyetlen embert sem zár ki nyugellátás igénybevételének lehetőségéből. A rendszerben minden egyén rászorultságától függetlenül igényjogosult. A hozzájárulási eljárásban a forrás az általános adóbevétel, tehát elvileg minden polgár részt vesz a finanszírozásban. (Bäcker et. al. 2008) Mindenkire ugyanazok az egyenlő jogok és köteleességek érvényesek, ami az egyenlőtlenség szociális védelembe történő bevonásának elutasítását célozza, s ami a jövedelmek elsődleges elosztásánál megfigyelhető. (Perrin 1992) Az integrációs elv végső soron az osztálykülönbségek felszámolására törekszik. A közösség tagjait a nyugdíjkorhatár elérésekor illesse meg egy garantált jövedelem egy egzisztenciát biztosító minimáljövedelem formájában.

Az időskori ellátásnak ez a modellje a Bismarck-modelltől eltérően nem teljesítményarányos, hanem igényjogosultság alapon nyugszik. (Döring 2007) Mivel a nyugdíjellátáshoz egységes átalányteljesítmény formájában lehet hozzájutni, ami ily módon független a rendszerbe történő befizetésektől és a szolgálati idő alatt betöltött pozícióktól, a Beveridge-modellnél magasabb az újraelosztás intenzitása. (Lachmann 2006)

Az alapbiztosításon felüli biztosítás, amely elsősorban a munkában töltött idő alatt elért életszínvonal fenntartását teszi lehetővé, az alapnyugellátásban az egyén, a

szerező partnerek vagy a munkaadó feladata. (Döring 2007) Ennek alapján a kiegészítő rendszerek vagy a magán-nyugdíjpénztárak lényegesen nagyobb szerepet játszanak, mint a Bismarck modellben. Az egyéni jólétért az egyén és a munkaadók felelősek, amelyben kifejezésre jut a modell liberális kialakítása. (Döring 2007)

Az egyes válságkezelések által előszeretettel használt megszorító intézkedések sem Magyarország, sem Görögország tekintetében nem hozták meg a tervezett eredményt.

A szakmai viták a regressziós hatásnak kisebb jelentőséget tulajdonítanak, mint a hozzájárulásokból eredőknek, pedig a munkaerőpiacon az adóval finanszírozott modellek hatásai attól is függnék, hogy a nyugdíjak finanszírozása közvetlen vagy közvetett adókból történik. Amennyiben közvetlen adókból fedezik a nyugdíjak folyósítását, számolni kell a foglalkoztatási színvonalra gyakorolt negatív hatásokkal, amely a jelenlegi szabad munkaerő-vándorlás következtében nehezen tervezhető.

A munkavállalók rendelkezésére álló nettó bér csökken a fizetendő adó összegével, ami a munkaerő-kínálat csökkenéséhez vezethet. Az ezzel elméletileg együtt járó foglalkoztatási színvonal csökkenés attól függ, hogy mennyire rugalmas a munkaerő-kereslet, ugyanis a foglalkoztatásra gyakorolt negatív hatás rugalmas munkaerő-kereslet esetén annál erősebb lehet, minél rugalmasabb a munkaerő-kereslet. Ennek megfelelően egy teljesen rugalmatlan munkaerő-kereslet a közvetlen adó emelkedése esetén a foglalkoztatási színvonalat változatlanul hagyja.

Magyarországon a társadalombiztosítási terhek csökkenése (SZOCHO), az adócsökkentés (SZJA) a foglalkoztatás tekintetében nem hozta meg az eredményt. Jellemző a külföldi munka keresése és a nem bejelentett foglalkoztatás.

Jelentős kérdés, hogy a garantált bérek (és azok közterheinek) emelését mennyiben tudja a piac tolerálni.

A szerző számításai azt mutatják, hogy a minimálbér emelése miatt a ráfordítást nem kompenzálja a közteher százalékos mértékben történő csökkenése, összességében jelentős a személyi jellegű ráfordítás növekedése.

Azon országok, ahol a munkáltatók a termék és szolgáltatás értékesítése során alacsony nyereségrátával dolgoznak, nem tudják kitermelni a ráfordítás emelkedését, ezért vagy beszüntetik a tevékenységüket, vagy profiltisztítást hajtanak végre.

Rürup (2005) úgy véli, hogy nem gyakorol közvetlen hatást a munkaerőpiacra, ha a nyugdíjakat közvetett adókból finanszíroznák.

Az adókból finanszírozott nyugdíjrendszerek hatása a munkaerőpiacra tehát döntően attól függ, hogy mely adótípust vonják be a finanszírozásba. Egy közvetett adó egyenletesen osztható fel, kedvezőbben hat a foglalkoztatásra, mint egy közvetlen adó, viszont jobban terheli a népesség szegényebb rétegét. (Hegedűs 2017)

A modell kritikája, hogy amennyiben az alapnyugdíj modellben munkaerőpiaci részvétel nélkül is fennáll az ellátásra való jogosultság, hiányzik a motiváltság a jövedelemszerzési tevékenységhez és magasabb jövedelem eléréséhez. (Bäcker et. al. 2008)

A csekélyebb teljesítményösztönzés befolyásolja a hatékonyságot, ezért a Bismarck-rendszerekben általában lényegesen magasabb a termelési szint, mint a Beveridge-rendszerekben. A Beveridge-modellben a „nem teljesítés” is támogatást élvez, mivel a jogosultság megszerzéséhez az a döntő, hogy az ember alapján véve adófizetésre kötelezett-e, és nem pedig az, hogy ténylegesen fizet-e adót. (Hegedűs 2017)

A Beveridge-modellben egy csekély mértékű jogbiztonság és társadalmi elismerés, az alapnyugdíj biztonsága és megbízhatósága végeredményben a politikai többségtől és döntésektől függ, ezért a nyugellátást alapvetően befolyásolhatják a költségvetés ingadozásai. (Bäcker et. al. 2008)

A Beveridge-nyugdíj csupán egy alapszolgáltatás, amely azonban nem nyújt az időseknek elegendő ellátást. Az állami nyugellátás alapján szereshető ellátási szint viszonylag csekély, egy minimálbiztosítás feletti öregségi nyugdíj a „képességektől és a kiegészítő előtakarékosságra történő hajlandóságtól függ”, melyet nem mindenki tud egyenlő eséllyel megvalósítani, amely egyúttal a nyugdíjak eltérő összegéhez vezet. (Bäcker et. al. 2008)

4. A nyugdíjrendszer átalakításának problémái Magyarországon

4.1 A nyugdíjrendszer felépítése hazánkban

Magyarország az időskori megélhetés biztosítását a társadalmi szolidaritáson alapuló egységes állami nyugdíjrendszer fenntartásával és önkéntesen létrehozott intézmények működésével segíti elő.

Az állami nyugdíjrendszerben az ellátásra való jogosultság nyugdíjjárulékfizetésen alapul. Az állam garantálja a nyugdíjak kifizetését, valamint biztosítja a nyugellátások reálértékének megőrzését. A társadalombiztosítási nyugellátások kifizetésének fedezetét a Nyugdíjbiztosítási Alap biztosítja. A Nyugdíjbiztosítási Alap bevételeit a természetes személyek által befizetett nyugdíjjárulékok, a foglalkoztatók által e célra fizetett közterhek, a központi költségvetésből biztosított források és a törvényben meghatározott egyéb bevételek képezik. A nyugdíjbiztosítás rendszerének átfogó reformjára utoljára 1997-ben került sor. A reform következtében kialakult a nyugdíjrendszer ún. hárompilléres modellje, amelyben az első pillért, a felosztó-kirovó elven működő társadalombiztosítási nyugdíjrendszert (1997. évi LXXXI. törvény (Tny.) és a végrehajtására kiadott 168/1997. (X. 6.) Korm. rendelet (TnyR.)), kiegészítette a tőkefedezeti elven működő, ugyancsak kötelező magán-nyugdíjpénztári rendszer (1997. évi LXXXII. törvény), illetve az önkéntes nyugdíjpénztárak rendszere (1993. évi XCVI. törvény), melyek később kiegészültek a negyedik pilléreként emlegetett, szintén önkéntes, nyugdíj-előtakarékossági számlákkal (2005. évi CLVI. törvény). Az első pillérnek nevezett kötelező nyugdíjbiztosítás **felosztó-kirovó elven** működik. Ebben az időskori ellátások a társadalmi szintű szolidaritáson alapulnak, amelyben az aktív korosztályok mindenkori járulékbefizetései teremtik meg a nyugdíjak fedezetét. A

rendszerbe befolyó pénzt azonnal felosztják azok között a nyugdíjasok között, akik jogosultságukat aktív korukban a korábbi járulékfizetésükkel teremtették meg.

Az Országgyűlés által elfogadott 2010. évi C. és CI. törvények nyomán jelentősen **átalakult a magán-nyugdíjpénztári rendszer**, és a Nyugdíjreformról és az Adósságcsökkentő Alapról, és a szabad nyugdíjpénztár-választás lebonyolításával összefüggő egyes törvénymódosításokról szóló 2010. évi CLIV. törvény, egy új, jogi személyiséggel rendelkező pénzügyi alapot hozott létre. Az intézkedések eredményeképpen a magán-nyugdíjpénztárak tagságának túlnyomó hányada átlépett a társadalombiztosítási nyugdíjrendszerbe, ezzel gyakorlatilag megszűnt a nyugdíjrendszer 2. pillére.

A társadalombiztosítási nyugdíjrendszer kiegészítésére továbbra is alapvetően változatlan feltételekkel működnek az **önkéntes kiegészítő nyugdíjpénztárak**, amelyek egyösszegű, vagy járadékszolgáltatást nyújthatnak.

A törvény háromfajta pénztár létrehozását teszi lehetővé:

- **nyugdíjpénztár**, amely meghatározott feltételek mellett nyugdíjszolgáltatást nyújthat
- **önsegélyező pénztár**, amely a munkanélküliek, keresőképtelenek segélyezését végzi, valamint kiegészítő, szociális, gyógyszer- és gyógyászati segédeszköz-, illetve hátramaradotti támogatást nyújt,
- **egészségpénztár**, mely egészségvédelmi programok szervezését és finanszírozását, valamint egészségügyi szolgáltatások vásárlását, továbbá pénzbeli ellátások nyújtását teszi lehetővé.

Az állami nyugdíjrendszer felosztó-kirovó elven működik. Az éppen aktív dolgozók adó jellegű járulékaiból finanszírozzák az éppen nyugdíjas korú lakosság nyugdíját. A Nyugdíjbiztosítási Alap bevételeinek 96%-át a munkáltató által, a munkavállaló bruttó bére után fizetett szociális hozzájárulási adóból, illetve a munkavállaló bruttó jövedelméből fizetett egyéni nyugdíjjárulékából biztosítja.

A 2018. évi adó- és járulékbévételi terv 10,4%-os bruttó keresetnövekedéssel számol, a szociális hozzájárulási adóból a Nyugdíjbiztosítási Alapot megillető része a bázisévi 71,6%-ról 79,5%-ra növekszik.

1. táblázat: A Nyugdíjbiztosítási Alap forrásai

	millió forint
Megnevezés	2018. évi előirányzat
Szociális hozzájárulási adó Nyugdíjbiztosítási Alapot megillető része és munkáltatói nyugdíjbiztosítási járulék	1.943.429,50
Biztosított által fizetett egyéni nyugdíjjárulék	1.285.035,00
Megállapodás alapján fizetők járulékai	826,10
Egyszerűsített foglalkoztatás utáni közteher	16.755,80
Késedelmi pótlék, bírság	8.492,40

Költségvetési hozzájárulás	100.921,50
Egyéb bevétel	5.006,50
Összesen	3.360.466,80

Forrás: www.parlament.hu/irom40/15381/adatok/fejezetek/71.pdf

2013-tól a járulékfizetésnek nincs felső határa, azaz minden bruttó jövedelemből levonásra kerül, így minden jövedelem figyelembevételre kerül a majdani nyugdíj összegének megállapítása során.

A korábbi, hárompilléres nyugdíjrendszer átalakult. Az aktív dolgozók bruttó keresetéből levont 10%-os egyéni nyugdíjjárulék 2010. november 1-jétől teljes egészében a Nyugdíjbiztosítási Alapba kerül befizetésre. A 2011.12.31-től hatályos jogszabály-módosítások következtében a magánnyugdíj-pénztári számlára a tagok önkéntesen vállalt mértékben fizethetnek tagdíjat. Ezzel a magánpénztári számla hasonlóan működik, mint egy önkéntes nyugdíjpénztári számla.

4.2 Az átalakítás tervezésének alapadatai és hatásai

Magyarországon az elmúlt évtizedekben a fejlődés gátja volt az adóterhelésnek a környező országokhoz viszonyított magas mértéke. Az adórendszer átalakítása során az ellátó rendszerek működtetése, a társadalom által megszokott és elvárt igények, a gazdasági lehetőségek, a vágyak és realitások eltérő szempontjai ambivalensen feszülnek egymásnak. A problémákkal történő valós szembenézés rendszerint elmaradt, pedig a versenyképesség növelése tekintetében jelentős fordulatot kellene végrehajtani; ez lehet a közepes fejlettségből való kitörés egyetlen útja.

A nyugdíjrendszer megfelelő működtetésének a jóléti rendszer közül több szempontból is megkülönböztetett szerepe, jelentősége van, közvetett és kimutathatóan közvetlen hatásai is vannak a foglalkoztatás és a GDP növekedési adatok tekintetében. A nyugdíjrendszer működtetése, átalakítása egyszerre finanszírozási, gazdasági, társadalmi, szociális és politikai kérdés.

A nyugdíjrendszer sok szálon kötődik a többi alrendszer működéséhez, befolyásolva egy ország gazdasági fejlődését, működését és stabilitását. A globalizáció, a társadalmi fejlődés Magyarországon is felerősítette a nyugdíjrendszer átalakításának igényét, a változásokra történő gyors reagálási képesség megteremtését, a finanszírozási és hatékonysági kérdések újragondolását. Az állami beavatkozás és újraelosztás mértéke szorosan kapcsolódik a politikához, amely a társadalmi felelősség, szolidaritás, méltányosság kérdéseinek mérlegelésével dönt a jóléti funkciókra szánt kiadások mértékéről, az elosztások szintjeiről. (Hegedűs 2015)

A nyugdíjrendszer átalakításának alapproblémája az eltérő társadalmi, tulajdonosi, gazdasági, környezeti, jövedelmi rendszer és szemléletbeli szerkezet, beidegződések, évtizedes megszokások, ezért a megoldások, az átalakítás nehézségei

többnyire az érdekek ütközéséből, eltérő szemléletmódból eredeztethetőek. (Hegedűs 2017)

Az UNFPA és a HelpAge International (2012) kutatása rámutat arra, hogy a népesség elöregedése a 21. század egyik legjelentősebb problémája. Következései a társadalom szinte valamennyi területén sürgetően megoldandó feladatot jelentenek.

2. táblázat: A születéskor várható élettartam a környező országokban

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Ausztria	80,30	80,60	80,40	80,70	81,10	81,00	81,20	81,60	81,30	80,91
Franciaország	81,20	81,30	81,50	81,80	82,20	82,10	82,30	82,80	82,40	81,96
Németország	80,10	80,20	80,30	80,50	80,80	81,00	80,60	81,20	80,70	80,60
Magyarország	73,60	74,20	74,40	74,70	75,00	75,20	75,70	75,90	75,70	74,93
Lengyelország	75,40	75,70	75,80	76,40	76,90	76,90	77,10	77,70	77,60	76,61
Szlovákia	74,50	75,00	75,30	75,60	76,10	76,20	76,50	76,90	76,70	75,87
Egyesült Királyság	79,70	79,80	80,40	80,60	81,00	81,00	81,10	81,40	81,00	80,67
Csehország	77,00	77,30	77,40	77,70	78,00	78,20	78,30	78,90	78,70	77,94

Forrás: <https://data.oecd.org/healthstat/life-expectancy-at-birth.htm>

A 2. táblázat szerint a környező országok adatait értékelve a születéskor várható élettartam Magyarország tekintetében a legkisebb. Az alacsony érték elsősorban a környezeti kockázatoknak, az egészségtelen táplálkozásnak, a mozgáshiánynak, az élvezeti cikkek nem megfelelő mértékű fogyasztásának, valamint a stressz által fokozottan terhelt életmódnak a következménye.

Az egészségügyi állapot, az oktatás, a hétköznapi tevékenység tehát közvetlen hatással vannak a nyugdíjrendszerre.

Magyarország lakossága többnyire stresszes munkahelyi és otthoni környezetben él, egészségtelenül, rendszertelenül táplálkozik, sok időt tölt a munkahelyén vagy másodállásban, ami miatt kevesebb idő és lehetőség marad a mozgásra. A hazai munkahelyi kultúrákban nem jellemző a kondicionáló termék építése, a közös kerekpározás, síelés, futás, úszás, szauna igénybevétele.

„Nincs időnk, mert dolgozom” – ez a gyakran elhangzó kifogás. A munkaerő gyorsan elhasználódik, a gyorsan változó, rohanó világban szükség lenne a heti feltöltődésre.

3. táblázat: A születéskor várható élettartam Magyarországon

Év	A népesség száma, jan. 1.	Élve születés		Halálozás		Természetes szaporodás, fogyás (-)		Teljes termékenységi arány	Születéskor várható átlagos élettartam	
		összesen	ezer lakosra	összesen	ezer lakosra	összesen	ezer lakosra		férfi	nő
2007	10 066	97 613	9,7	132 938	13,2	-35 325	-3,5	1,32	69,19	77,34
2008	10 045	99 149	9,9	130 027	13,0	-30 878	-3,1	1,35	69,79	77,76
2009	10 031	96 442	9,6	130 414	13,0	-33 972	-3,4	1,33	70,05	77,89
2010	10 014	90 335	9,0	130 456	13,0	-40 121	-4,0	1,26	70,50	78,11
2011	9 986	88 049	8,8	128 795	12,9	-40 746	-4,1	1,24	70,93	78,23
2012	9 932	90 269	9,1	129 440	13,0	-39 171	-3,9	1,34	71,45	78,38
2013	9 909	88 689	9,0	126 778	12,8	-38 089	-3,9	1,34	72,01	78,73
2014	9 877	91 510	9,3	126 308	12,8	-34 798	-3,5	1,41	72,13	78,91
2015	9 856	91 690	9,3	131 697	13,4	-40 007	-4,1	1,44	72,09	78,61
2016	9 830	93 063	9,5	127 053	12,9	-33 990	-3,5	1,49	72,43	79,21

Forrás: <https://data.oecd.org/healthstat/life-expectancy-at-birth.htm>

A 3. táblázat adatai szerint Magyarország lakosságának száma a népesség a születési és a halálozási arány következtében folyamatosan csökken, a rendszerváltást követő időszakban a természetes szaporodás és fogyás relációja minden évben nagyobb fogyást jelez, amelynek mértéke évente 17–48 ezer fő között mozgott. (Hegedűs 2015) A hazai társadalmat jellemző demográfiai adatokban különösen a halálozási ráta nagysága, a korai halandóság, valamint a lakosság elöregedését mutató korfa jelent kiemelt problémát.

Ádány (2010) tanulmányának előszavában kifejti: „Hazánk azon országok közé tartozik, ahol a lakosság egészségi állapotát globális indikátorként jellemző (a halálozási adatokból származtatott) születéskor várható élettartam mutató lényegesen elmarad még a szerény gazdasági teljesítmény alapján elvárható értékektől is.”

Magyarország a neonatális halálozás tekintetében javuló tendenciát ért el, ugyan elmaradt az európai átlagtól, de úgy tűnik, hogy a lemaradásunk csökken.

Hazánkban a nők és a férfiak várható élettartama között jelentős különbség figyelhető meg. 2007-ben ez a különbség még 8,15 év „többletet” jelentett a nők számára, 2016-re ez 6,78 évre redukálódott. A várható élettartam növekedése a vizsgált időszakban (2007-2016) a nők esetében 1,87 éves emelkedést, a férfiak esetében pedig 3,24 éves növekedést jelent.

A 2. és 3. táblázat között fennálló ellentmondás látszólagos, mert a 3. táblázat szerinti átlag azt jelenti, hogy a nők és férfiak aránya lényegében 2016. évben sem változott, a nők tovább élnek, 2016-ban a születéskor várható élettartam a férfiak tekintetében ugyan minimálisan növekedett, de a nők részaránya valamelyest csökkent. (Hegedűs 2017)

4. táblázat: Eltartottsági ráta, öregedési index, január 1. (2001–)

Területi egység	Az idős népesség eltartottsági rátája			Öregedési index		
	2001	2012	2017	2001	2012	2017
Közép-Magyarország	23,1	25,0	27,8	109,0	120,3	124,7
Közép-Dunántúl	20,0	23,6	27,5	81,3	115,1	128,5
Nyugat-Dunántúl	22,0	24,5	27,8	95,3	124,6	136,1
Dél-Dunántúl	22,2	25,4	29,9	91,5	124,7	144,9
Észak-Magyarország	22,6	25,2	28,4	84,7	110,8	125,1
Észak-Alföld	20,6	22,2	25,3	72,9	96,2	111,9
Dél-Alföld	23,4	26,3	30,0	95,1	128,4	145,8

Forrás: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_wnt002.html

A társadalom előregedése, az aktív korúak számának csökkenése az állami szerep átgondolására, a pénzügyi válság hatékony kezelésére ösztönzi a döntéshozókat. Problémaként jelentkezik, hogy az idős népesség eltartottsági rátája, az öregedési index területi egységként eltérő értékeket mutat, s eltérő mértékű a változás. A 4. táblázat rámutat arra, hogy az észak-alföldi régió (Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye) jelentős leszakadásban van a többi régióhoz képest, ezen régiók fejlesztésének prioritást kell képeznie az egyes koncepciók kidolgozása során.

Hazánkban 2007-től 2012-ig folyamatos volt a várható élettartam-növekedés, 2013 és 2016 között nem volt különbség, így a vizsgált hét évben összességében egy

1,33 éves növekedés volt tapasztalható. A 2. táblázat szerint vizsgált országok közül Magyarországon a legalacsonyabb a nők várható élettartama.

Az Európai Unió országaiban a születéskor várható életkor a nőknél átlagosan 6 évvel magasabb, mint a férfiaknál. Az egészséges életévek számát tekintve hazánkban azonban szinte alig tapasztalható különbség – átlagosan 1 év – a két nem között. E két megállapításból viszont az is következik, hogy a nők életük nagyobb részét töltik el rosszabb egészségi állapotban. (Karner – Kaproncai (2011))

„Valamennyi EU tagállamban nőtt az idősek aránya az elmúlt évtizedekben, amely az alacsony termékenység és a hosszabb várható élettartam kombinációjának a következménye. A csökkenő szív- és érrendszeri problémák eredményeként csökkent az idős emberek halálozási rátája, ami a jobb életmódnak, az eredményes megelőzésnek és kezelésnek tudható be.” (Rechel et al. (2013))

A KSH 2016. évi kimutatása szerint 2016 januárjában az ország népességének 26,9%-a, azaz 2.640.000 ember részesült nyugdíjban, ellátásban, járadékban vagy egyéb járandóságban, az előző év adatához viszonyítva az ellátottak száma 2,5%-kal csökkent. 2015-ben a nyugdíjakra és egyéb ellátásokra fordított kiadások 3.502,4 milliárd forintot tettek ki, amelynek a GDP-hez viszonyított 10,1%-os hányada 0,3% csökkenést jelent az egy évvel korábbi adatokhoz képest. (KSH 2016)

5. táblázat: Nyugdíjak, ellátások, járadékok és egyéb járandóságok, sajátjogú nyugdíjak (2007–)

Év	Nyugdíjak, ellátások, járadékok és egyéb járandóságok						Sajátjogú nyugdíjasok	
	az ellátásban részesülők		az ellátásokra fordított kiadás		egy ellátottra jutó			
	átlagos létszáma(ezer fő)	a népesség %-ában	milliárd Ft	a GDP %-ában	havi nominál összeg (Ft)	ellátmány a nettó nominális átlagkereset %-ában	létszáma(ezer fő)	egy főre jutó átlagos teljes ellátása (Ft/hó)
2007	3 025	30,1	2 769,3	10,8	76 293	66,8	2 523	81 919
2008	3 027	30,2	3 062,6	11,3	84 306	69,1	2 525	87 247
2009	2 989	29,8	2 991,1	11,4	83 393	67,2	2 496	92 422
2010	2 937	29,3	3 043,8	11,3	86 361	65,1	2 463	97 259
2011	2 901	29,1	3 177,7	11,3	91 292	64,7	1 985	104 253
2012	2 890	29,1	3 349,7	11,7	96 600	67,0	2 013	112 593

2013	2 829	28,6	3 469,3	11,5	102 198	67,6	2 041	115 727
2014	2 755	27,9	3 478,3	10,8	105 197	67,6	2 023	118 439
2015	2 690	27,3	3 502,4	10,4	108 518	66,9	2 015	121 041
2016	2 640	26,9	3 533,5	10,1	111 535	63,7	2 046	123 725

Forrás: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_fsp001.html

A nyugdíjak reálértéke egy év alatt 1,4%-kal emelkedett, az ellátások egy főre jutó átlagos összege 109.318 forint volt, amely az előző évi adathoz képest 2,7%-os növekedést jelent. Az öregségi nyugdíj átlagos havi összege kiegészítő ellátások (pl. özvegyi nyugdíj) nélkül 107.968 forint volt, ami a nettó átlagkereset 66,5%-ának felelt meg. A KSH 2016 adatai szerint a 2016 januárjában ellátottak 75%-a öregségi nyugdíjat kapott, míg a nők 40 éves korkedvezményes nyugdíjlehetőségét közel 140 ezren vették igénybe. Az öregségi nyugdíjasok aránya az összes ellátott között Budapesten és egyes dunántúli járásokban volt a legmagasabb, amely egyben a foglalkoztatási rátával is összefügghet. (KSH 2016) A korábbi évek (2000) adataihoz képest csökkent a megváltozott munkaképességűeknek járó ellátásban részesülők száma, 2016-ban az érintettek 14%-a, közel 375 ezer fő részesült ellátásban. (KSH 2016) Az ország keleti megyéiben az ellátottak között magasabb azok aránya, akiknek rövidebb szolgálati idővel állapították meg a járandóságát. 2016 januárjában a havi ráfordítások 83%-a öregségi nyugdíjként került kifizetésre, az öregségi nyugdíjak teljes összege átlagosan 121.041 forint volt, a férfiak átlagnyugdíja több mint 16 ezer forinttal haladta meg a nőkéét. (KSH 2016)

5. Összegzés

Az egészségbiztosítási és a nyugdíjrendszer strukturális átalakítására a különféle modellek, illetve gondolatok felhasználásával az elmúlt évtizedek alatt számos reformkísérlet történt. Az egyes országokban a szakmák és a politika színterén lezajlott egyeztetések számos vitát váltottak ki: lehet-e egységes rendszert kialakítani az Európai Unióban, lehet-e konszenzus a szakma, a politika, a társadalmi igények és a pénzügyi megvalósíthatóság érvei között.

A vizsgálatok rámutatnak arra, hogy jelenleg nincs olyan kidolgozott koncepció, amely finanszírozhatóvá tenné a jelenleg működő társadalombiztosítási rendszert, ezért csak rövid távú megoldást jelenthet az adórendszerekben meglévő pénzeszközök átcsoportosítása.

Tiszta modellrendszer lényegében nem működik, többnyire vegyes finanszírozást alkalmaznak, így a besorolás a „domináns finanszírozási forrás” alapján történt az egyes országok tekintetében. Egyetlen ország nyugdíjrendszerének finanszírozása sem épül kizárólag adóbevételekre, illetve hozzájárulásokra, noha úgy tűnik, egyre nagyobb teret nyer az adóbevételekből történő finanszírozás részaránya.

A vizsgálat rámutat arra, hogy a munkaerőpiacra és a foglalkoztatási szintre gyakorolt hatása tekintetében a Bismarck-modell tendenciálisan erősebb negatív hatással van a foglalkoztatásra. A Beveridge-országok átlagban alacsonyabb munkanélküliségi rátái az adott országok tendenciálisan liberális munkaerőpiac szerkezetével is összefüggésben állnak. A bruttó nyugdíjszint-elemzésének eredménye és az eltérések magyarázata tendenciálisan alátámasztják azt a feltételezést, hogy a Bismarck-országok a Beveridge-országokhoz képest magasabb ellátási színvonalat nyújtanak. A Beveridge-orientált országokban az átlagos bruttó nyugdíjszínvonal alacsony, többnyire a minimális szükségletet fedezi.

Az elemzést árnyalja, hogy a „bruttó nyugdíjszínvonal” csak az állami nyugellátást tükrözi. Az értékek nem tartalmazzák a magán- vagy üzemi kiegészítő ellátásokat, amelyek az állam által nem nyújtott életszínvonal-biztosítást garantálják, és amelyeket a Beveridge-államokban gyakran még törvény is előír.

A Bismarck-államokban a tendenciálisan magasabb bruttó nyugdíjszínvonal ellenére relatíven nagyok a különbségek a nyugdíjasok jövedelmi helyzetében. A bruttó nyugdíjszínvonal különböző jövedelmi szinten vizsgált értékei alátámasztják azt a feltevést, hogy a magas jövedelmek kiegyenlítő hatása a Bismarck-rendszerekben a Beveridge-rendszerekkel ellentétben alig fordul elő. A Beveridge-országokban a jövedelemhelyettesítési ráta alacsony jövedelem esetében magas, és magas jövedelem esetében alacsony, bár ez elsősorban az ellátások jövedelemtől független alakítására vezethetőek vissza. Bármilyen modellt is alkalmazunk, nem hagyhatjuk kívül a környezeti tényezőket.

Hazánkban a nyugdíjrendszerben átalakítása során nemcsak az alacsony születésszám jelent gondot, hanem az is, hogy nagyon számos munkavállaló (kb. 1.300.000 fő) csak a minimálbér után fizet járulékot.

Azt gondolom, hogy a fennálló helyzetet tovább rontja a nők 40 éves nyugdíjba vonulási lehetősége, a külföldön munkát vállalók száma, a nyugdíjak, ellátások, járadékok és egyéb járandóságok növekedése, a nyugdíjba vonulók számának emelkedése, a nyugdíjjárulék csökkenése, a nyugdíjmaximum-határ eltörlése, a magánnyugdíjpénztárak megszüntetése. A korhatár emelése ugyan javíthat a nyugdíjkassza további jelentős mértékű romlása tekintetében, de saját becsléseink azt mutatják, hogy mindez már nem elégséges.

Amennyiben nem történik rendszerszemléletű változás, akkor elszegényedés, nélkülözés vár a közeljövő nyugdíjasaira, mert a jelenlegi nyugdíjrendszer fenntarthatatlan. Megoldás lenne, ha adókedvezménnyel támogatni lehetne a nyugdíjmegtakarítási számlák bevezetését, az öngondoskodás megvalósulását.

További javaslat, hogy a jelenlegi munkaerőpiaci helyzetben lehetővé kellene tenni, hogy a nyugdíjasok járulékfizetés mellett tovább dolgozhassanak az állami szektorban is, egyúttal a nők 40 éves nyugdíjba vonulási lehetőségét el kellene törölni. Növelni kellene az egészségügyre fordítandó összeget, hogy a lakosság tovább maradhasson aktív munkavállalói státuszba.

A jelenlegi nyugdíjrendszert alapjaiban, rendszerszemléletben, az egészségügyi rendszerrel együtt meg kellene változtatni, mert a jelenlegi formájában

finanszírozhatatlan és ezáltal fenntarthatatlan, ezért szükséges a rendszer átalakításának megkezdése.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Ádány R. (2010): Előszó. In Bodrogi J. (szerk.): A magyar egészségügy. Társadalmi-gazdasági megfontolások és ágazati véleményterkép. Budapest. Semmelweis Kiadó.
- Bäcker, G. – Naegele G. – Bispinck R. – Hofemann K. – Neubauer J. (2008): Sozialpolitik und soziale Lage in Deutschland. Wiesbaden: VS-Verlag. Band 1+2, 4. Auflage.
- Döring, D. (2007): Sozialstaatsstrategie und Beschäftigung im europäischen Vergleich. Bonn: Friedrich-Ebert-Stiftung, 8-9., 11.
- Hegedűs M. (2015): Az egészségügy intézményi rendszerében végbement és folyamatban lévő integrációs folyamatok gazdasági hatásainak értékelő elemzése. Széchenyi István Egyetem: Gazdálkodás- és Szervezéstudományi Doktori Iskola. (PhD-értekezés)
- Hegedűs M. (2017): A nyugdíjrendszer átalakításának szükségessége. Sopron: Soproni Felsőoktatásért Alapítvány, 15-54.
- Karner C. – Kaproncai G. (2011): Meddig élünk, avagy kórházi halálozási statisztikák elemzése. *Egészségügyi gazdasági szemle*. 49. (1) 29-37. p.
- Központi Statisztikai Hivatal (2016): Nyugdíj és egyéb ellátások 2016
www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/orsz/nyugdij/nyugdij16.pdf Letöltve 2017.08.28-án.
- Lachmann, W. (2006): Volkswirtschaftslehre 1., Berlin/Heidelberg: Springer-Verlag, 272- 275.
- Peffekoven, R. (2005): Steuerfinanzierung der Sozialsysteme? *Wirtschaftsdienst* 5/2005, 279-294.
- Perrin, G. (1992): Der Beveridge-Plan: Die großen Prinzipien. *Internationale Revue für Soziale Sicherheit* (45), 47-48., 50.
- Rechel, R. et al. (2013): Ageing in the European Union. *Health in Europe* 6., 1312-22.
- Rürup, B. (2005): Das Verhältnis von Beitragsfinanzierung und Steuerfinanzierung in der Sozialen Sicherheit. Studie gefördert von der Hans-Böckler-Stiftung.
http://www.boeckler.de/pdf_fof/S-2005-745-4-1.pdf
- Schmid, J. (1996): Wohlfahrtsstaaten im Vergleich. Soziale Sicherungssysteme in Europa: Organisation, Finanzierung, Leistungen und Probleme. Opladen: Leske + Budrich, 186.
- United Nations Population Fund And Help Age International (2012): Ageing in the Twenty-First Century: A Celebration and A Challenge. New York/London: United Nations Population Fund – HelpAge International.
- World Economic Forum WEF (2017)
<https://www.weforum.org/press/2017/05/global-pension-timebomb-funding-gap-set-to-dwarf-world-gdp/>
Letöltve 2017.08.28-án.

EMBEREK A VÁLSÁG HÁLÓJÁBAN – AVAGY A VÁLSÁG HÁLÓJÁT SZÖVÖGETŐ EMBEREK SPEKULÁCIÓS TEVÉKENYSÉGE?

HOLMÁR Krisztina – GYULAFFY Béláné DR. BERÉNYI Mária

(főiskolai docens / főiskolai tanár, Tomori Pál Főiskola)

„Ki tudom számítani a mennyei testek mozgását,
de képtelen vagyok kiszámítani az emberi örültséget.”

Isaac Newton

A XX. század egésze szinte válságok sorozatán keresztül telt el, és napjainkban is gondot okoz, félelemben tart embereket, cégeket. Egyetlen válság sem véletlenszerű és nem is szükségszerű, kialakulásában és kiteljesedésében is tevőleges szerephez jutnak a döntési helyzetben lévő emberek. Klasszikusan a több pénz megszerzése érdekében hozott, ám nem jól előkészített döntések jelentenek gondot. Ezek a döntések lehetnek részei egy spekulációnak, de a különféle mentalitású és etikai hozzáállású spekulánsok alapvetően meghatározzák a változások mértékét (pl. André Kostolany, illetve Soros György spekulációs magatartása közötti eltérések). A XX. század válságai ezeket az emberi döntéseket helyezik előtérbe alapvetően a pénzügyi válságok értékelésével.

Kulcsszavak: pénzügyi és gazdasági válságok, ciklikusság, tőzsde, pénzügyi spekuláció, emberi tényező

1. A válságokról és az azok kialakulásában cselekvő, spekuláló emberek szerepéről általában

Válság! Krízis, amely a termelés-forgalom-fogyasztás rendszerében kialakuló zavarokat és az ebből fakadó nehézségeket jelenti, és amely súlyos esetben értékek megsemmisítését hozza. A szó, amely mindenki számára kedvezőtlen feltételek kialakulását, ezek sorozatának megélését jelenti, és – bár mindenki számára másként, de – nehezen megoldható problémák sorát hozza.

Hogyan alakul ki egy válság? Milyen tényezők egybeesése vagy hiánya hat a kialakulására? Mikor fog mindent maga alá temetve kirobbanni? – Ezek a kérdések jelentősek és megkerülhetetlenek, hiszen a folyamatban kimondatlanul megtalálható a cselekvő, spekuláló ember, aki a saját érdekében hozott döntéseivel hozzájárul a válság kialakulásához. Az ember a munkamegosztás különböző szintjén hoz döntéseket, ám minden gazdasági döntés minden más résztvevőre is hat. Jó gazdasági működéshez a különféle gazdasági tevékenységeknek egymással arányban kell lenniük, ellenkező esetben zavar keletkezik. A zavar okozhat termelési válságot (mezőgazdaság, ipar), de kialakulhat hitelválság (bizalom hiánya), pénz- és értékválság (spekuláció), forgalmi válság (kereskedelem és/vagy közlekedés) és üzérkedés (gazdasági válság) is.

A pénzügyi megközelítés szerint a pénzmennyiség növelése és csökkentése okozza a gazdasági fellendüléseket és a recessziókat. Amennyiben figyelmünket kifejezetten a **pénzügyi válságokra** összpontosítjuk, három főbb típust különböztethetünk meg:

- **valutaválság:** az árfolyam elleni spekulatív támadást jelenti, amely az adott valuta értékvesztéséhez vagy nagyarányú leértékeléséhez vezethet;
- **adósságválság:** az adós fizetéseképtelenné válását jelenti;
- **bankválság:** a magas működési kockázat miatti csődhelyzet bekövetkezését jelenti, melynek során a bankok felfüggesztik kötelezettségeik teljesítését.

A válságok keletkezhetnek és működhetnek helyi szinten vagy országos mértékben, de kiterjedhetnek a világ egészére is. Minden válság létrejöttéhez hosszú időszakra van szükség, amely alatt a gazdaságban különböző területeken halmozódik a feszültség. A gazdasági nehézségek nem mindig okoznak válságot, de sok esetben egy túlértékelt vagy egy alulértékelt cég megítélése és ennek pénzügyi következményei képesek létrehozni a kirobbanáshoz szükséges környezetet, és ebben kulcsszerephez jut az ember és tevékenysége.

A pénz megszerzése érdekében az emberek gyakran hoznak nem kellően megalapozott, nagy kockázatú befektetést jelentő döntéseket. Vásárolnak befektetéseket arra számítva, hogy magas hozadékhoz jutnak, és ezek a döntések a keresletet növelve a részvények árfolyamának emelkedését eredményezik. Azt sem ismerik, hogy mások – természetes vagy jogi személyek – döntöttek-e hasonlóan tovább növelve a keresletet? Lehet, hogy később felismerik – esetleg pótlólagos információ birtokában –, hogy a cég teljesítménye nem esik egybe az elvárásaikkal – emiatt új döntést hoznak –, eladják részvényeiket, átalakítva a piaci keresletet és kínálatot. Nagy cég és jelentős kínálatnövekedés esetén lehetséges pénzügyi összeomlás, amely más cégek és nagyobb mennyiségű részvényei kínálatnövekedése okán súlyos pénzügyi zavart, esetleg tőzsdekrachot is hozhat.

A pénz- és tőkepiac eszközzrendszere sokféle lehet: értékpapírok (részvény, kötvény), arany, devizák, derivatívák, amelyek felhasználásával sokféle azonnali és határidős ügylet köthető, ez utóbbi esetben jelentős szerephez juthat a **spekuláció** is. A pénz- és tőkepiac nemzetközi kapcsolatrendszeré miatt a döntések, a befektetések és a spekuláció is nemzetközi méretű, így igen kockázatos. A piaci szabályozás csak nemzeti keretek között történhet, míg a nemzetközi folyamatok súlyos változásokat hozhatnak, ám nem szabályozható formájúak.

Döntéseink vonatkozhatnak kockázatos és kevésbé kockázatos – esetleg kockázatmentes – ügyletekre, de lehet ezeket együttesen is alkalmazni. Nicholas Dunbar „A talált pénz” című munkájában ismertet egy ilyen típusú ügyletsorozatot: ún. arbitrázsháromszög alakulhat ki a határidős devizakereskedelemben a Nemzetközi Monetáris Piacon (IMM – *International Monetary Market*) kötött ügyletek során. Ezen határidős ügyletek lehetővé teszik, hogy a maihoz közeli devizaárfolyam

mellett lehessen egy későbbi időpontban devizát váltani. A következőkben nézzünk meg egy számszaki példát – „kicsiben” – erre a határidős deviza-/kamatarbitrázsra.

Az Egyesült Államokban legyen az egyéves kamatláb 12%, Svájcban pedig csak a fele, valamint 1 USD-t 2 CHF-ért lehessen megvásárolni. Amennyiben az egyéves határidős árfolyam pl. 2,1 CHF/USD, befektetőnk azonnal észreveszi a kockázatmentes nyereség lehetőségét, azaz hitelt vesz fel CHF-ben (pl. 2.000 CHF-et), melyet azonnal átvált dollárra (1.000 USD) és kölcsönadja a pénzt, valamint határidős ügylet keretében visszaváltja a dollárját (1 év múlva lesz 1.120 USD-je, melyért 2.352 CHF-et kap) és visszafizeti a hitelt (2.120 CHF-et). A maradék 232 svájci frank – csökkentve a kereskedés költségeivel – a befektető kockázatmentes nyeresége lesz. A határidős ügylet másik oldalán egy amerikai vállalat áll, aki az ez évi svájci frank bevételeit szeretné fedezni a dollárváltással. A fedezeti ügyletkötők és az arbitrázsörök partnerekké váltak a határidős devizaügyletek piacán.

Látni kell azonban azt is, hogy az arbitrázslehetőség nem sokáig áll fenn (megszünteti önmagát), hiszen mások is megpróbálják kihasználni ezt a lehetőséget, melynek következményei egyrészt, hogy a határidős dolláreladásokkal csökken a dollárkészlet a fedezeti ügyletkötők oldaláról, mely gyengíteni kezdi a dollárt a svájci frankkal szemben; másrészt pedig a kölcsönvétel a kötvények eladását jelentve csökkenti az árfolyamukat, növelve a svájci kamatlábakat, illetve a hitelnyújtás kötvények vásárlását jelenti, amely emeli az árfolyamukat és csökkenti az amerikai kamatlábakat. (Dunbar 2000: 97-98)

A valós ügyletekkel párhuzamosan kötött derivatívák, opciós utalványok vásárlása igen kockázatos tevékenység, mivel a piac szereplőinek magatartása nem kiszámítható. A pénzmozgás a döntések következtében megjelenő gazdasági változások tükörképe, így az áramlás jelzi a gondot a reálfolyamatokban. A reálfolyamatok azonban manipulálhatóak (taktikai eladások, vásárlások, spekulációk). Fontos továbbá az információk megszerzése és azok alapos elemzése, hogy döntéseink kedvező következménnyel járjanak.

Black, Scholes és Merton közgazdászok – az opcióárazás tudósai – alapos elemző számításokat követően például úgy döntöttek, hogy opciós utalványt vásárolnak befektetésként. Az elvégzett számítások azt jelezték, hogy a befektetés kellően jelentős hozadékat ad. Néhány hónap múlva azonban csalódnuk kellett a kedvezőtlen pénzügyi következmények okán. Nicholas Dunbar idézi a Black által megfogalmazott gondolatokat: „A piac tudott valamit, amit a képzetünk nem. Noha befektetésünk nem ért valami jó véget, ez az esemény segített igazolni formulánkat. A piacnak jó oka volt rá, hogy kiálljon a sorból.” (Dunbar 2000: 69)

A piac más szereplőinek információelőnye volt, amelyet a döntésnél felhasználtak, megkárosítva ezzel másokat, és – etikátlan módon – kockázat nélkül jutottak extraprofitokhoz. A pénzügyi műveleteket végző emberek egyéni gazdagodásuk érdekében gyakran átlépik a törvényes kereteket. A spekuláns azonban nemcsak a nehéz helyzeteket, az áruhiányt, mások szorultságát kihasználó kereskedő, hanem pénzügyi műveleteivel segíti a pénzáramlást és a hatékonyabb

szolgáltatáseloszlást is. Ha a spekuláció etikus – már-már művészi, mint amit André Kostolany valósított meg –, a gazdaság fejlődését tudja szolgálni.

Keynes is átgondolta a spekuláció jelentőségét és jellemzőit a gazdasági folyamatokban, és értékelte is a következőképpen: „A spekuláció, mint buborék a vállalkozás egyenletes folyamán, nem lehet ártalmas. De a helyzet komollyá válik, ha a vállalkozás lesz a buborék a spekuláció örvényében.” Megfogalmazása a modern közgazdasági gondolkodással szinkronban megjeleníti, hogy minden döntésünkben van valamilyen minimális szintű spekuláció is.

A válság kialakulása és működése, valamint a ciklikusság kérdése foglalkoztatta Nyikolaj Dmitrijevic Kondratyjev orosz közgazdászt is, az általa leírt jelenségek sorozatát Kondratyjev-ciklus jelzéssel ismeri a szakirodalom. Elemzését felhasználva öt (hat) válsághullámot lehet jól elkülöníteni (a 2008-as válság az 5. ciklus leszálló ága), hajtóerő az új találmányok (találmánycsaládok) bevezetése, elterjedése és kifutása

1. táblázat: Kondratyjev-ciklusok

Megnevezés	1. Ciklus	2. Ciklus	3. Ciklus	4. Ciklus	5. Ciklus	6. Ciklus
Kulcs-technológia	Gőzgép	Vasút	Elektromosság	Olaj Autó	Informatika Lézer	Úrkorszak?
Ciklus első éve	1770	1830	1870	1900	1970	2008?
Ciklus utolsó éve	1830	1870	1900	1970	2008?	?
Eltelt évek	60	40	30	70	38?	?

Forrás: <https://hu.wikipedia.org/wiki/Kondratyjev-ciklus>

– **1. ciklus:** A gőzgép feltalálása emberi munkaerőt váltott ki, és súlyos emberi szenvedések mellett új termékek, munkahelyek és új szakmák megjelenésével jelentős termelésnövekedést hozott összességében és ütemében is.

– **2. ciklus:** A vasútépítés hozott új fejlődést, új áruk és új területek bekapcsolásával, ám jelentős földspekulációval egybekapcsoltan.

– **3. ciklus:** A nehézipar és az elektromosság hozott új lendületet a világ számára. Fellendült a bányászat (nyersanyagigény), a vegyipar, az építőipar növekedése mellett megjelent az újítások szerepe.

– **4. ciklus:** Az autógyártás és olajkitermelés válik jelentőssé, ami a két világháború okán igen gyors fejlődést ért meg. Felerősödött a gazdasági verseny, a két világháború (szocialista – tőkés) erős gazdasági versenyben fejlődött, és a '60-as évektől a gyarmati sorból felszabadult országok próbálnak helyet keresni a fejlett országokkal való együttműködésben.

– **5. ciklus:** Az informatika korszaka és az ázsiai országok jelentős fejlődése alapjaiban rendezte át a világgazdasági folyamatokat.

– **6. ciklus:** Az úrkorszak időszaka, még csupa kérdőjelekkel.

Az eltelt évek alapján két nagy 130 éves ciklus is kibontakozni látszik: 1770-1900 és 1900-2030?

A ciklusok áttekintését követően célszerű említést tenni a válságok szakaszairól is, hiszen minden válság ugyanazt a folyamatot viszi végig a következőképpen:

- 1. szakasz: **hanyatlás – recession:** a legmagasabb kibocsátástól a csökkenésen át a mélypont elérése;
- 2. szakasz: **pangás/válság – depression:** a legalacsonyabb kibocsátás, a folyamat mélypontjának elérése;
- 3. szakasz: **felépülés/megélénkülés – improvement/recovery:** növekvő kibocsátás egyre gyorsuló ütemben;
- 4. szakasz: **fellendülés – prosperity:** a gazdaság teljesítménye meghaladja az előző ciklus legmagasabb pontját.

Ezek a szakaszok a globalizált világban igen gyorsan váltják egymást, mivel a külgazdasági együttműködés transzmisszióként működik.

2. Történelmi visszapillantás

2.1 Az első tőzsdei válság – a tulipán válság...

Annak ellenére, hogy ez az elemző munka a pénzügyi válságokra koncentrált, érdemes egy kis kitérőt tenni az első válság rövid áttekintésével, amely **tulipán válság** néven vált közismertté.

Az első tőzsdét Amszterdamban alapították 1602-ben. A földrajzi felfedezések a holland kereskedők számára a meggazdagodást hozták. A tulipán mint szép tavaszi virágú hagymás növény kereskedelem útján került az országba a Balkán területéről. A hagymákat üvegházakban nevelték és szaporították, majd kereskedtek velük. 1636-ban különleges tulipánokat vezettek be a tőzsdére. A tőzsdék mellett a kisebb városokban vendéglők, fogadók váltak kereskedési helyé, és a tulipán ára egyre csak emelkedett. A magas árak – jelentős pénzbefektetéseket eredményezve – a szomszédos országok és a távoli kereskedők érdeklődését is felkeltették, akik áttelepültek, hogy kereskedhessenek. A lakosság növekedésével az egyszerű emberek is bekapcsolódtak az üzletbe, megtakarításaik felhasználásával. Sokan teljes vagyonukat pénzzé tették a befektetés növelése érdekében, míg mások hiteleket vettek fel a kockázatos ügyletre. Az ember kapzsisága határtalan, még a józan kockázati érzékét is elveszíti! Döntéseit gyakorta csak a vágyai határozzák meg, alakítva a piac kereskedési jellemzőit, a magas árak és a lehetséges nyereség átgondolatlaná teszik tevékenységét.

A tulipánhagymák ára 1636-ban érte el a maximumot (Galbraith (1995: 34)), azaz a piac túlértékeltté vált, és ekkor a jó szimatú kereskedők kezdték eladni a tulipánhagymákat, realizálva a nagy nyereséget. A folyamatos eladás eredménye a

pánik lett, mindenki az eladásra koncentrált, árzuhanás jelent meg a piacon, amely hozzájárult a válság kialakulásához.

Erős nyomást jelentett egy másik feltétel is, mivel 1637. február 24-én rendelet született az opció bevezetéséről. (http://hvg.hu/gazdasag/20090608_tulipanmania_penzugyi_valsga_krach/3) Ez azért volt súlyos következményű, mert a magas áron kötött ügylet az opció lejártakor jelentősen megváltozott árat mutatott (alacsony piaci ár), így a vevő elállt az üzlettől, hagyta lejárni az opciót, ennek okán az eladók igen jelentős veszteséget voltak kénytelenek elkönyvelni. A válság a holland gazdaságot is súlyosan érintette, depresszióba taszítva az országot. (Galbraith (1995: 37)) Szükségszerűen megváltozott a piaci tevékenység, új kereskedési technika és új gondolkodási forma alakult ki. A pórul járt befektetők kényszerűen alkalmazkodtak a kialakult új feltételekhez.

2.2 ... és a XX. század válságsorozata...

2.2.1 Az első krach – a nagy válság, a világgazdasági válság (1929-33) és a további nehézségek – a recesszió

A válság előzményei az I. világháború és az azt követő békeszerződés voltak. A háborús gazdaság erőteljes nyersanyag- és élelmiszertermelésre rendezkedett be, amely kapacitások a háborút követően is megmaradtak. A túltermelés és az országok közötti bizalmatlanság segítette a válság kialakulását.

Az újjáalakult országok szinte mindegyikében tőkehiány volt jellemző, és emellett jelentős szerephez jutott a mezőgazdaság, ahol az alacsonyabb agrárárak és a magasabb ipari árak között árolló jött létre. Az agrárterület (ahol sok kistermelőnek voltak fizetési nehézségei), hogy teljesíteni tudja a fizetési kötelezettségeit, egyre jelentősebb tömegű árut termelt, ami fokozta a túltermelési gondokat (egyre lejjebb szorítva a mezőgazdasági árakat).

A békeszerződés részeként a vesztes országoknak jóvátétel-fizetést állapítottak meg, ami Németország esetében (1921-ben megállapítva) 132 Mrd aranymárkát jelentett, sőt termelési korlátok is érvényesültek, így csak nehezen lehetett működtetni a gazdaságot. Elkezdődött a gazdasági háttér nélküli pénzkibocsátás, amely inflációt eredményezett és áterjedt Franciaországra is. Az infláció megakadályozása érdekében az USA kölcsönöket nyújtott Németországnak a jóvátételek további fizetésére, amelynek eredményeként Németország 1924-ben visszatért az aranypénzrendszerhez (törvényes fizetési eszköz az arany és opcionális pénz a bankjegy). E területen is jól érzékelhető az ember tevékenysége, mivel a két ország vezetői a további nehézségek elkerülése érdekében inkább a megegyezést és a segítségnyújtást választották.

Az USA a világháborúból gazdaságilag, politikailag megerősödve került ki, hitelezőként működött, gyarmatokhoz jutott, népessége nőtt, a technikai fejlődés óriási volt, áttért a tömeggyártásra. A lakosság pénzügyi helyzete is javult, és a múlt

század '20-as éveiben Floridában ingatlanvásárlási hullám jelent meg – kiegészülve a spekulációval. Az eladások növekedésével párhuzamosan az árak is nőni kezdtek és építkezési hullám söpört végig az újonnan vásárolt telkeken. Az ember alakította környezetét, épített környezetet hozott létre.

Az eufória mellett megjelentek a nehézségek is. 1925-ben egy úszó hotel (Prinz Valdemar) balesete okán a kikötő használhatatlanná vált, és a szállítás kizárólag a vasútra hárult. Az óriási túlterheltség következtében a szállításokat csak az élelmiszerre korlátozták, az ottani telektulajdonosok költségeit erőteljesen megemelve. (Galbraith (1995: 65)) 1926-ban, majd 1928-ban hurrikánok pusztítottak, és az új tulajdonosok hajléktalanná váltak. (Pénzügyi lufik (2010: 8)) Az ember, a kedvezőnek tűnő lehetőség és a pénzügyi vágyalom együttes megjelenése képes mozgósítani a megtakarításokat, illetve hitelfelvételre ösztönözni a haszonra vágyó embert!

A pénzügyi lehetőség és a gyors meggazdagodás lehetőségének feltételezése sok – hozzá nem értő – befektetőt vonzott a tőzsdére. ... És megisméltődött az emberi kapzsiság okán a butaság – hitelből befektetni! A nem tudatos befektető döntései nem megalapozottak. Gyakran kedvezőnek tűnő befektetést választ, és ha elképzelése nem teljesül, gyorsan értékesíti a papírjait. A hitelből megvalósuló befektetés különösen kockázatos, mert a befektető a nyereség, a meggazdagodás helyett minden vagyonát elveszítheti, ám ismét a meggazdagodás lehetőségét látva, amely elfedi a kockázatot, csökken a félelme. 1924-26 között a New York-i tőzsdeindex folyamatos emelkedést mutat, majd rövid visszaesést követően 1929 tavaszáig tovább emelkedik.

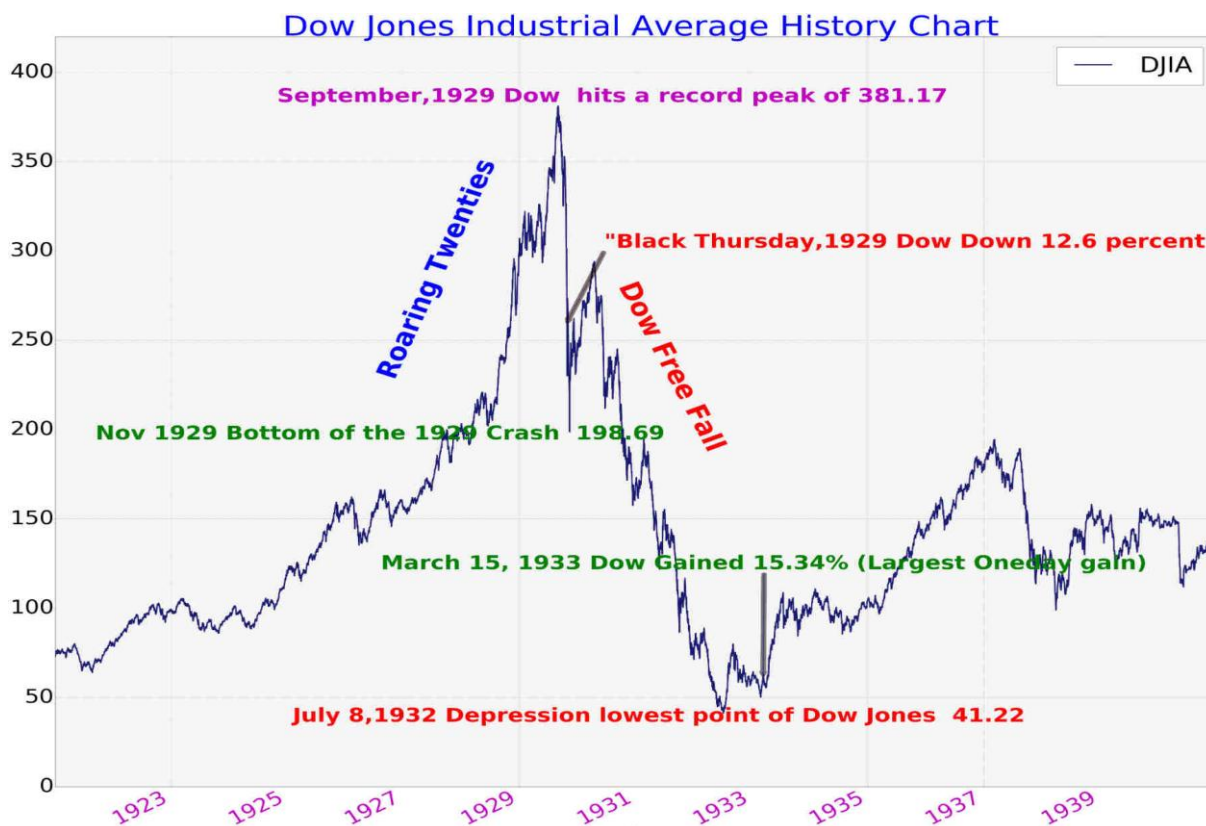
1929. október 21-én a New York-i tőzsdén nem volt élénk a kereskedés, csökkent a részvényvásárlási kedv. Az igazi, megállíthatatlan árzuhanásra azonban csak 24-én, a „fekete csütörtökön” került sor. Az eladási pánikot nem lehetett megállítani, a tőzsde összeomlott. Az árfolyamok után az árfolyamindexek is zuhantak.

A válság gyorsan terjedt, az 1931-32 években Anglia és még 23 ország tért le az aranyvaluta-rendszerről, súlyos bizalmi (pénzügyi) válságba sodródva. Az országok a saját gazdasági feltételeiket igyekeztek védeni, erősödött a protekcionizmus és óriásira nőtt a munkanélküliség. Több ország – köztük Magyarország is – bevezette a kötött devizagazdálkodást, nemzetközi megállapodásokat kötöttek a helyzet jobbítása érdekében (genfi nemzetközi váltó- és csekkegyezmény), de sor került új fizetési mód (akkreditív) kidolgozására és a nemzetközi kereskedelmi feltételek szabályozására (INCOTERMS) is. Az ember – a döntéseivel – igyekezett úrrá lenni a kialakult nehézségeken.

Az USA kialakította a New Deal programot és jogszabályokat alkotott, illetve a régiókat szigorúbb feltételűvé alakította. Ezek a változások is láttatják, hogy a piac nem megfelelő működése miatt fontossá válik az állam szerepvállalása, amely szabályaival, köztétsegeivel próbálja kordában tartani az egyedi döntések okozta – néhányszor meghökkentő – piaci mozgásokat, és amely a befektetők számára is megnyugtatóan hat.

Az I. világháború hatásai, valamint az 1929-33-as válság jól követhetőek a DJIA index alakulásából az alábbi ábra kapcsán:

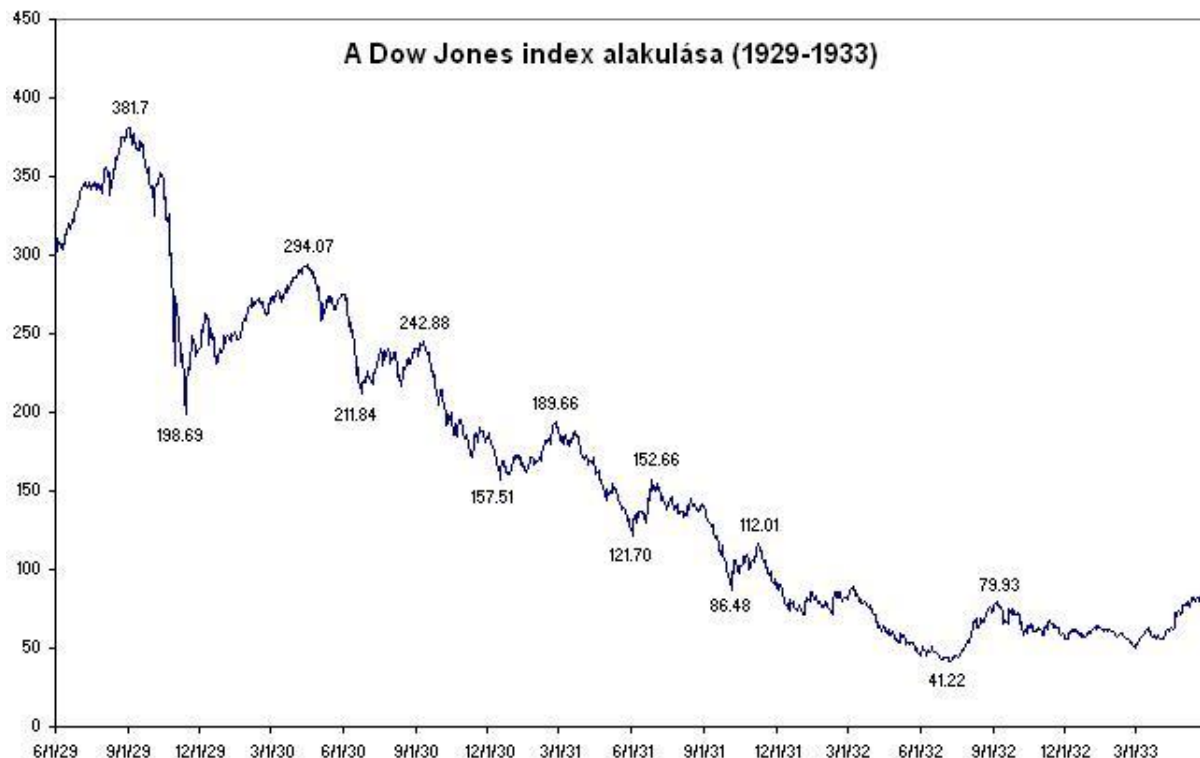
1. ábra: A DJIA index alakulása 1920-40 között

Forrás: <http://tradingninvestment.com/100-years-dow-jones-industrial-average-djia-events-history-chart/dow-jones-history-1920-to-1940-r43/>

Érdekes a DJIA alakulását a válság időtartama alatt egy olyan ábra segítségével is megismerni, ahol 3 hónap az egységnyi idő, és jól kirajzolódik a süllyedő trend. Az ábrán az állam beavatkozása (1932-től) a süllyedést megállítja és oldalirányú trendet generál.

2. ábra: A DJIA index alakulása 1929-33 között

Forrás: https://www.netfolio.hu/befektetesi_tipppek/valsagtortenelem

Még alig fejeződött be a válság, elkezdődött a felkészülés a II. világháborúra, ami Németországban óriási fejlődést eredményezett. Az állami megrendelések felpörgették a gazdaságot. Az országban a világháború első éveiben nem érződött a háborús nehézségek megléte, ám a háború vége felé megsokasodtak a problémák. A II. világháborús veszteségek óriásiak voltak, az ipari területek szinte megsemmisültek a bombázások következtében. Az amerikai cégek jelentős tőkebefektetéseket valósítottak meg Németországban, a legfejlettebb technológiát biztosítva az újonnan felépülő gyárak számára, amely ismét gyors fejlődést hozott. Az amerikai befektetők döntései tisztán gazdasági indíttatásúak voltak, jelentős hozadékot adva – hosszú időn keresztül – a pénzt biztosítók számára.

A II. világháború átalakította a világgazdaság pénzügyi feltételrendszerét. Nemzetközi szabályozás érvényesül a valutáris területen – IMF –, illetve a helyreállítás és új beruházások területén – IBRD, azaz Világbank. Gyors ipari fejlődés hoz új kockázati területet – ez a közlekedés, illetve ennek új formája, az autóközlekedés. Ennek működtetéséhez meg nem újuló energiaforrás – kőolaj – szükséges. Emellett egész iparágak épülnek az olajra. A kitermelés legjelentősebb mennyisége az Arab-öböl menti országokhoz kapcsolódik, amelyek 1960-ban létrehozzák a Kőolaj-exportáló Országok Szervezetét (OPEC). A szervezet célkitűzése, hogy koordinálja és egységesítse az olajpolitikát, illetve meghatározza az olaj árát.

2.2.2 A '70-es évek válságsorozata – olajárrobbanás, nyersanyagárrobbanás, infláció, fizetésimérleg-nehézségek, adósságválság

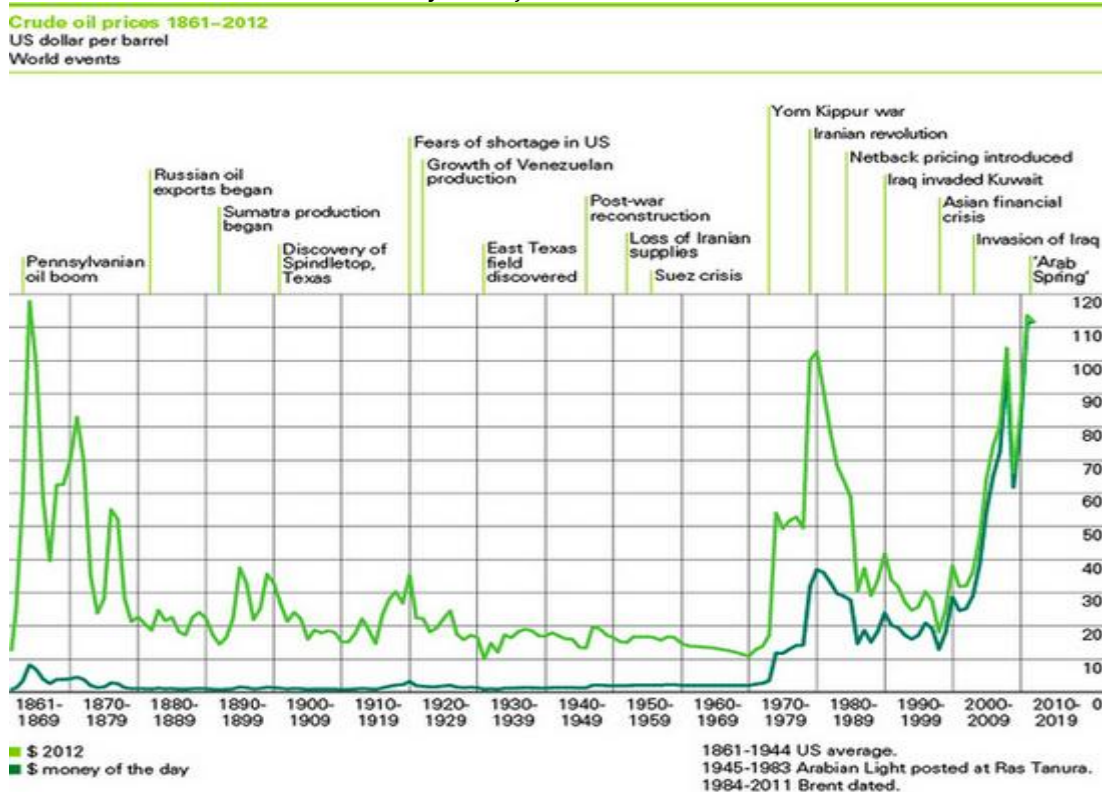
A kőolaj kitermelése, feldolgozása, forgalmazása sok ország és polgárai számára ad munkalehetőséget. Független az olajexportőr-ország, mert egyoldalú gazdasága miatt az exportbevételek teszik lehetővé az ország ellátásának importját. Független azonban az importőrország is, hiszen a kőolaj az egyik legfőbb energiaforrás, és a kutatások ellenére még nincs igazi alternatívája. Az állami vezetés együttműködése és döntései e területen meglehetősen fontos feltételként jelennek meg, mivel stratégiai jelentőségű termékről van szó!

Az 1970-es években az olajexportőr-országok állami tulajdonba vették az olajkitermelő kutakat – növelve az állami bevételeket. Az 1973-as arab-izraeli háború konfliktust eredményezett az OPEC-országok és az Izraelt támogató nyugati országok között, így csökkentették az olajkitermelést (havi 5%-kal), és 1973-ban négyszeresére emelték az olaj árát (első olajárrobbanás).

Újabb háború okozott olajárrobbanást, mert az iraki-iráni háború miatt Irak termelése kiesett, és az olajár az 1978-as árszint háromszorosára nőtt. Ez igen súlyos következményű az olajat importálók számára, mert mindenre rárakódik az emelkedés – termékár, szolgáltatás ára, szállítás stb.

Az olajárrobbanások és az OPEC kartell tevékenysége jól látszik a 3. ábrán:

3. ábra: A nyersolaj árának változása 1861-2012 között

Forrás: http://www.realclearenergy.org/charticles/2013/07/26/crude_oil_prices_-_1861-2013_107152.html

Az ábra azt mutatja, hogy a nyersolaj világpiaci ára az 1970-es évekig kiegyensúlyozott, és látszik az első és a második olajárrobbanás. A két óriási emelkedés között az olajár viszonylag alacsonyan mozgott (a 2001-es olajár növekedése konkrét dologhoz, a szeptember 11-ei terrortámadáshoz köthető következmény). Ez részben a takarékos felhasználás, részben a világgazdasági recesszió következménye, ám fontos arról is szólni, hogy közben egy adósságválság is nehezítette a világgazdasági együttműködéseket.

Adósságválságról akkor lehet beszélni, ha egy adott ország nettó hitelfelvevőként működik hosszabb időszakon keresztül. A múlt század '70-es évei kedveztek az eladósodásnak (és az adósságválság kialakulásának), mivel az évtized elején negatív reálkamatszint érvényesült (jellemzően a fix kamatozású hitelek hosszú távú hatásaként), ám a '80-as évek lebegő kamatozásával a tendencia megváltozott, és a kamatláb-emelkedés pozitív reálkamatszintet eredményezett. A korábban felvett hitelek kamatlábnövekedése növelte az adósságszolgálatot, ennek rendezése pedig rontotta a fizetési mérleg egyenlegét. Az adósság menedzselése érdekében az országok új hitelekkel finanszírozták a korábbi hitelek visszafizetését, így létrejött az adósságszpirál, azaz tartós nettó hitelfelvételi pozíció. Ez sok országot érintett, így a világgazdaságban adósságválság alakult ki. Az érintett országok vezetői hosszú tárgyalási folyamatokban sikerrel lettek úrrá a nehézségeken, azonban az emberi együttműködés nélkül világméretű pénzügyi válság alakulhatott volna ki.

Az eladósodás másik fontos szereplője a Világbank volt, amely nagy összegben, viszonylag kedvező feltételekkel nyújtott konkrét fejlesztési tervekre célhiteleket. A hitelnyújtás forrását a két olajárrobbanás óriási többletpénzei adták, újabb jelentős pénzbevételt eredményezve az olajexportőr-országok számára, ám voltak országok, amelyek a felhasználást követően nem tudták visszafizetni ezeket a nagy összegeket, így tovább mélyülhetett az adósságválság, amelyet végül tárgyalások eredményeként íróasztalok mellett oldottak meg az adott országok vezető gazdasági és politikai szakemberei. A hitelek azonban nem adnak olyan magas hozadékat, mint a spekulációval kombinált befektetési döntések, ezért érdemes ezeket röviden áttekinteni.

2.2.3 A '90-es évek hedge fund-jai

A modern közgazdaságtan nem húz éles határvonalat a befektetés és a spekuláció között azon megfontolásból, hogy minden befektetési döntés tartalmaz spekulációs elemet is. Ez a spekulációs rész lehet törvényes vagy törvénytelen, lehet etikus vagy etikátlan, de lehet művészi is, mint pl. André Kostolany spekulációi. Jellemzően kockázatos ügylet a spekuláció, ám gyorsan tud óriási eredményt biztosítani (kedvező esetben), mert magas a kockázati prémiuma.

A múlt század '90-es éveiben váltak ismertté és virágzóvá a **hedge fundok**, mint olyan befektetési alapok, amelyek kevésbé szabályozott, erősen spekulatív tevékenységet végeznek, igen magas hozadékkal. Pénzügyi spekulációt generálnak,

nem végeznek reáljavakhoz kapcsolódó tevékenységet. Az alapok pénzállománya nem ismert, jelentős hitelfelvétellel végzik ügyleteiket, óriási a tőkeáttétel, ami rendkívül kockázatosá teszi a tevékenységet. Portfóliójukban opciók és derivatívák egyaránt szerepelnek a minél magasabb hozam elérése érdekében, de a hedge ügyletet is kedvelik. Finanszírozási stratégiájuk agresszív.

Az egyik igen ismertté vált hedge fund Soros György nevéhez kapcsolt: a **Soros Quantum Fund**. Nagyméretű és alaposan átgondolt, kíméletlenül végrehajtott spekuláció volt, amely az angol fontot kiszorította az ERM-ből (európai árfolyam-mechanizmus), és a támadott valutát még le is kellett értékelni. Az Alap nyeresége 1 Mrd USD volt, ami 20%-os jövedelmezőséget jelentett. A művelethez felvett hiteleket alacsonyabb kamattal kellett visszafizetni, mert a font leértékelése okán a kamatlábak is csökkentek. 10 millió USD mellett angol font hiteleket vett fel, amit német márkába fektetett. (Ferguson (2016: 317))

A másik befektetési alap az **LTCM – Long-Term Capital Management**, amelynek Nobel-díjas közgazdász tagjai is voltak. A céget árfolyam-kockázati alap formájában alapították, matematikai modellezés és pénzügyi elméleti közelítések egyaránt szerepeltek tevékenységében, hogy a hozamrés megszerzésére mód legyen.

Roger Lowenstein a „Tőzsdeguruk tündöklése és bukása” című munkájában részletezi az államkötvény-vásárláshoz kapcsolódó ügyleteket, amely a kamatkülönbségeken alapul. Olcsóbb kötvény vásárlására kölcsönt vesz fel („off the run”), és az „on the run” kötvényt rövidre eladja. Ebben az esetben az eladó csak kölcsönvette az eladott eszközt, de az is előfordulhat, hogy csak egy ígéretet ad el megállapodás szerinti áron történő teljesítésre. Az intézményi befektetők biztonságosabb, de drágább befektetési lehetőséget kerestek, ezért kötvényekbe fektettek be, így látszik, hogy az LTCM is az árfolyameltérést használta ki.

A hedge fundok mellett a másik befektetési terület a **lakáscélú jelzáloghitel volt**. E területen azt lehetett kihasználni, hogy az ingatlanvásárlók különbözőképpen törlesztenek. A rendszeres törlesztőket tömörítő alap a PO (Principal Only), a másik az IO (Interest Only). Mivel a rendszeres törlesztők és előtörlesztők aránya folyamatosan változik, ezekre lehetett fogadni, és nyerni vagy veszíteni. Az opciók árazására a Black-Scholes formulát alkalmazták, ám a képlet precizitása a piac változásaihoz nem tudott alkalmazkodni, óriási veszteséget okozva. Az alap bukásának az 1997. évi ázsiai válság volt mégis a legerősebb oka, amelyet tovább erősített az orosz államkötvényekkel való kereskedés. Az alap helyzete olyan súlyossá vált, hogy Soros György segítséget adott a talpon maradásához. Az elméleti szakemberek és a gyakorlati területen kiemelkedően teljesítő Soros György együttműködése sikerrel mentette meg az alapot, de jól látszott a szabályozási hiányosságok hatása.

A válság okán megjelent nehézségek a gazdaság más területein is szigorításokat hoztak, amely tovább súlyosbította az alap helyzetét. A helyzet súlyosságára jellemző, hogy a FED is próbált segíteni és egy konzorcium útján 3,65 Mrd USD beruházást tett lehetővé, ami az alapot stabilizálta, elkerülvén a pénz- és tőkepiacokon lévő válság még erőteljesebbé válását.

([http://hvg.hu/gazdasag/20090713 LTCM csod bukas valsag](http://hvg.hu/gazdasag/20090713_LTCM_csod_bukas_valstag)) Az alap talponmaradásában sok ember együttműködő magatartására volt szükség, annak érdekében, hogy ne tudjon eszkalálódni egy jelentősebb pénzügyi válság.

A hedge fundok működése a joghézagokat használja ki, a valutákkal szembeni spekuláció így nem megakadályozható. Ezzel a tevékenységgel előmozdítják a válságok létrejöttét. Az üzleti döntéseket az alapokban dolgozó emberek hozzák, ám a jogszabályokat is emberek alkotják. A szabályozás és a befektetés döntései egymástól függetlenek, sőt a befektetők is érdekeiknek megfelelően hoznak befektetési döntéseket, amelyek sok esetben egymással szemben hatnak, máskor segítik a cél elérését. A hedge fundok alapvetően spekulációra és magas hozadékra alapulva a piaci információkhoz kapcsolatosan végzik a befektetői tevékenységet, sok esetben hozzájárulva válságok kialakulásához vagy kiteljesedéséhez.

2.3 ... és az ingatlanválság 2006, 2007 vagy 2008?

Erről a válságról jelent meg a legtöbb értékelő elemzés, ezért e tanulmány csak érintőlegesen szól róla, a teljesség megjelenítése okán. A válság kirobbanásának időpontját a különböző szempontokat mérlegelő kutatók eltérő időpontra teszik. Roubini 2006-ra, Blahó András 2007-re, Kovács Levente 2008-ra: „A gazdasági válság öt éve kezdődött, s hatásaival még évekig számolnunk kell.” (Kovács (2013: 71)), ám a válság ez utóbbi évben vált igen erőteljessé, amikor csődbe ment a Lehman Brothers cég. Így a válság kiinduló helye az USA volt, ahonnan a bankrendszerre és az egész világra áttért.

A piaci lehetőséget az adta, hogy a FED alacsonyan tartotta az irányadó jegybanki alapkamatot, így a banki hitelezés igen kedvező feltételűvé vált. Az ingatlanok értékesítése a jelzáloghitelek kedvező feltételei okán 2001 és 2007 között háromszorosra nőtt, az ingatlanárak emelkedtek, és megfelelő fedezetet biztosítottak egészen addig, amíg a nem megfelelő adósok is bekerültek a vásárlók körébe, és megjelentek a subprime hitelek.

Létrehoztak két új megoldást is annak érdekében, hogy minél jelentősebb összegben tudjanak a bankok hitelezni, ez volt a CDS (Credit Default Swap), amely a hitelkockázatokat átszármasztotta, és a CDO (Collateralized Debt Obligation), amelyben a vevő, azaz a befektető átvállalja a banktól adott csomag kockázatát, így a bank még nagyobb hitelösszeggel tud gazdálkodni. 2006-tól egyre több ingatlan került banki tulajdonba, mert a nemfizetés erőteljesebbé vált, így az ingatlanok árai csökkenni kezdtek.

A pénzügyi válság az értékpapírosítás miatt jött létre, mivel az ingatlanpiaci jelzáloghitelek kötvényesítése az értékpapírpiaci terítést tette lehetővé. A válság kirobbanását követően a tőzsdeindex erőteljes zuhanása következett be, jelezve a spekulációs lehetőségeket – óriási kockázatot hordozva. A jelzáloghitelek nyújtása, az értékpapírosítás, az értékpapírok terítése és a nagyobb nyereség elérése mind-mind emberhez köthető jellemzők.

3. Összegzés

A fentiek alapján (is) kijelenthető, hogy az ember kulcsszereppel bír egy-egy időszak pénzügyi folyamatainak alakításában. Nincs olyan pillanat, amikor a befektetők vagy a spekulánsok ne kötnének ügyleteket, egymástól elszigetelten döntve a saját érdekeiknek megfelelően. Óriási lehetőséget biztosít számukra a 24 órán keresztül működő nemzetközi piacrendszer, amelynek sajátos feltételrendszert ad az interneten történő üzletkötések lehetősége és gyorsasága. Amikor ezek az ügyletek és a kapcsolódó döntések a folyamat kedvezőtlen irányába hatnak, kialakulhat a válság létrejöttének feltételrendszere, és az elektronikus kereskedelem képes ezeket a hatásokat felerősíteni.

A fenti elemzésből (is) kitűnik, hogy számos azonosság fordul elő az egyes válságok során, melyek közel azonos szakaszokon mennek keresztül. Hyman Minsky amerikai közgazdász szerint (idézi Losoncz 2008) a pénzügyi válságokat hét szakaszra lehet bontani:

1. **szakasz:** a gazdaságban valamilyen változás következik be, mely módosíthatja az emberek hosszú távú terveit;
2. **szakasz:** megkezdődik az adott terület felértékelődése;
3. **szakasz:** kedvező kondíciójú hitelfelvételi lehetőségek jelennek meg állami és banki hozzájárulással;
4. **szakasz:** túlkereslet alakul ki a piacon;
5. **szakasz:** az eufória szakaszában az új belépők is magas hasznot szeretnének elérni;
6. **szakasz:** a megszerzett nyereség realizálása a piac elhagyásával;
7. **szakasz:** válság, illetve kijózanodás és vagyonvesztések...

E „szakaszolás” alapján a tanulmányban említett válságok főbb jellemzőit a következő táblázat foglalja össze:

2. táblázat: Az említett válságok hét szakasza

Válságszakaszok	Tulipánmánia	A világgazdasági válság (1929-33)	A '70-es évek válságsorozata	Az ingatlanválság
1. Változás	Európában megjelenik egy egzotikus növény, a tulipán	Az 1920-as években Floridában ingatlanvásárlási hullám kezdődik spekulációval kiegészülve	Az olajexportőr országok jelentős pénzbevitelre tesznek szert	A FED alacsonyan tartja az irányadó jegybanki alapkamatot
2. Adott terület felértékelődése	1630-tól a tulipánok értéke folyamatosan növekszik	Az eladott telkek száma nő és az ingatlanok értéke növekszik;	Az IMF, a Világbank és számos nemzetközi bank által megindul az országok hitelezése	Megindul az ingatlanok vásárlása jelzáloghitelek felvételével és a jelzáloghitelezés

		a részvénytőzsdén felértékelődik, az indexek emelkednek		áttérjed más országokba is
3. Kedvező hitelfelvételi lehetőségek	Nem jellemző a hitelezés	Bizalmi válság következtében a külföldi kötvényvásárlások csökkennek, az USA saját hazájában keres befektetési lehetőségeket	Az 1970-es évekre jellemző az alacsony mértékű fix kamatozású kölcsönök nyújtása	Igen kedvező feltételekkel lehet hozzájutni a hitelekhez és megindul az értékpapírosítás (CDS és CDU)
4. Túlkereslet kialakulása	A lakosság is bekapcsolódik a kereskedésbe	Az árak elrugaszkodnak a valóságtól	Sok ország nettó hitelfelvevővé válik ...	Az ingatlanárak emelkednek, az ingatlanok értékesítése növekszik
5. Eufória	1636-ban az árak eléri a maximumot és a piac túlértékeltté válik	Az eufória mellett megjelennek a nehézségek (kikötő megrongálódása, vasút túlterheltsége, hurrikánok)	... és súlyosan eladósodik	Subprime hitelezés és értékpapírosítás, természeti katasztrófák ...
6. Piac elhagyása a megszerzett nyereség realizálásával	1637-ben eladási hullám, az opciók bevezetése	1929. aug. 9. FED kamatemelése és állampapírok értékesítése (a gazdaságban lévő pénzmennyiség csökken) 1929. szept. 19. a részvénytőzsdé csúcspontja, majd esés	A '80-as évek lebegő kamatozásával és kamatláb-emelkedésével megnő az adósságszolgálat, amelynek rendezése rontja a fizetési mérleg egyenlegeket	... melynek következtében törlesztési problémák, egyre több ingatlan kerül banki tulajdonba
7. Válság	Folyamatos árzuhanás, tőzsdéösszeomlás	1929. október 24. „fekete csütörtök” eladási pánik és tőzsdéösszeomlás	Adósságválság létrejött: az adósság menedzselése érdekében az országok új hitelekkel finanszírozzák a korábbi hitelek visszafizetését, így létrejön az adósságszpirál (tartós nettó hitelfelvételi pozíció)	Hitelválság és bankválság (globális pénzügyi válság) – gazdasági válság létrejött: hitelek bedőlése, ingatlanpiaci túlkínálat következtében árak csökkenése, banki likviditási problémák, az értékpapírosítás következtében a tőzsdéindex erőteljes zuhanása ...

Forrás: saját szerkesztés

Fontos észrevenni, hogy a piacokat és az újdonságokat a befektetőknek folyamatosan figyelniük kell annak érdekében, hogy a spekulációs buborék időben kipukkadjon, és ne alakulhasson ki válság. Probléma akkor adódik, amikor a

spekuláció miatt az árak elrugaszkodnak a valóságtól, melyhez az emberi hiszékenységgel és kapzsisággal is hozzájárul.

Amennyiben a válság kialakul, nagyon komoly nehézségekkel kell szembenézni, ám azt is látni kell, hogy az emberi nyomorúságokat követően a gazdaság talpra állítható, de ez is emberi döntésekhez és tevékenységekhez kapcsolódik.

A válságok következtében átalakult piaci tevékenység (új kereskedési technika és újfajta gondolkodás) és tudatos pénzügyi döntéshozatal (takarékoskodás) mellett az utóbbi időszakban fontos szerephez jut a válságok elkerülésében az egyes országok állami vezetése, illetve az állami vezetők nemzetközi összefogása a súlyos helyzetek megoldása érdekében. Ez is emberi döntéseket jelent, ám nemzetközi együttműködés formájában, segítve a világgazdasági folyamatok nehézségeinek megoldását.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Dunbar, Nicholas (2000): A talált pénz – a pénzpiacok természetrajza, egy pénzügyár tündöklése és bukása. Budapest: Panem Kiadó. (Modern gazdasági ismeretek sorozat.)
- Ferguson, Niall (2016): A pénz felemelkedése – A világ pénzügyi történelme. Budapest: Scolar Kiadó.
- Gyulaffy Béláné dr. Berényi Mária (2004): Globalizáció és regionalizálódás – pénzügyi folyamatok és kockázatok. Doktori értekezés.
- Galbraith, John Kenneth (1995): A Pénzügyi spekulációk Rövid Története – Eufória és Csalódás. Budapest: AduPrint Kiadó.
- Kostolany André (1990): A pénz és a tőzsde csodavilága. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kostolany André (1992): Tőzsdepszichológia. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kovács Levente (2013): A bankszektor helyzete és kihívásai 2013-ban. In: Magyar Pénzügyi Almanach 2013–2014, XXIII. évfolyam, 71-76.
- Kulcsár Gábor (2013): Válságok és spekulációs technikák. Tomori Pál Főiskola. (szakdolgozat)
- Losoncz Miklós (2008): Az amerikai hitelválság és világgazdasági következményei Pénzügyi Szemle LIII. évf., 2008. 2. szám, 248-264.
- Lowenstein, Roger (2007): Tőzsdeguruk tündöklése és bukása. Budapest: Alinea Kiadó.
- Pénzügyi lufik. Cégértéklevél 5. évfolyam 42. szám, 2010. szeptember

TOVÁBBI FORRÁSOK

http://hvg.hu/gazdasag/20090608_tulipanmania_penzugyi_valsga_krach/3

http://hvg.hu/gazdasag/20090713_LTCM_csod_bukas_valsga

<https://hu.wikipedia.org/wiki/Kondratyjev-ciklus>

TRENDFORDULÓ A MAGYAR BANKSZÉKTORBAN ÉS GAZDASÁGBAN

DR. KOVÁCS Levente

(főtitkár, Magyar Bankszövetség / tanszékezet vezető egyetemi docens, Miskolci Egyetem)

A 2008-ban elkezdődött világgazdasági válság hatása országonként / földrészenként eltérő ideig, általában 3-4 évig volt határozottan érezhető. Néhány olyan országban, ahol a bankszektoral szembeni előítélet, ellenérzés erőteljesebben jelentkezett, az újrendeződés és a fellendülés éveket késett. Azaz a válságot egyfajta több évig tartó utóhatás/árnyékhatás követte, mely aztán a bizalmi viszonyok helyreállításáig tartott. A tanulmány ezt a magyarországi időszakot, azaz az árnyékhatás végét és a fellendülés kezdetét mutatja be a hitelintézeti szektor szemüvegén keresztül. Ezen belül külön figyelmet szentel a bankszabályozás kérdéseinek, valamint a bankszektor jelentős átalakulását magával hozó digitalizációs kihívásoknak.

Kulcsszavak: gazdasági válság, trendforduló, bankszektor

A pénz és a bankszektor szerepváltozása – történelmi pillanatképek

A jelen döntéseit a múltbeli tapasztalatok alapján hozzuk meg, ugyanis ezekkel rendelkezünk. Ez a döntések helyessége szempontjából nyilvánvaló kockázatot jelent. A tökéletes jelenbeli döntést ugyanis a jövőbeli eseményekből lehetne visszavezetni, melyhez azonban hiányzik a jövőbe látási képességünk.

Ahhoz, hogy ezeket a változásokat keretbe tudjuk foglalni, most, a Reformáció 500 éves évfordulóján, a mai modern bankszektor kialakulásának társadalmi mozgatórugójáról érdemes néhány szót szólnunk.

A pénzhez, a hitelhez és ezek által a pénzügyi közvetítőkhöz való viszonyulás a történelem folyamán sokat változott. Az Ószövetség korában a hitelekhez (kamatokhoz) való viszonyulásban kettősség volt megfigyelhető: A saját, a kiválasztott nép esetében, a kornak megfelelő (életmentő) fogyasztási hitelekre értelmezve, teljes kamatmentességet követeltek meg. Az idegen népektől való hitelvételtől pedig óvtak. Így látták elkerülhetőnek a szolgasorsba kerülést. Az idegen népnek nyújtott hitelek esetében viszont a kamatot a föléjük kerülés egyik (kívánatos) eszközének tartották az Ószövetségben.

Az Újszövetség az új egyetemleges felelősségi szemléletmódban már minden nép vonatkozásában a hitelek kamatmentessége mellett foglalt állást. Később az iszlám ezt a tilalmat meg is tartotta.

A keresztyén gondolkodók közül például Aquinói Szent Tamás pénzértelmezése szerint a pénz nem természetes áru, hiszen nem a munkán, hanem a törvényen alapszik, így ellenezte a pénz áruként történő adásvételét is.

Öt évszázada a kor meghatározó teológusa, Kálvin János, azonban túllépett ezen a kereten, hiszen a pénzt hozamtermelő képességgel rendelkező eszköznek tekintette. A hitelek pedig két csoportra osztotta: a kamatmentes fogyasztási

hitelekre és a méltányos kamatozású produktív hitelekre. Kálvin gazdaságértelmezése megnyitotta az utat, hogy keresztyén emberek is aktív részesei lehessenek a pénzügyi életnek. Ennek következményeként vált lehetővé a hitelintézeti szektorban az az elképesztő mértékű tőkekoncentráció, mely az ipari forradalom mindent átható gazdasági fejlődését lehetővé tette.

Azóta minden típusú piacgazdaságban a bankszektor a gazdasági fejlődés mozgatórugójaként és végső soron munkahelyteremtőként jelent meg. Ez a funkció – még akkor is, ha évszázadok óta elképesztő ütemű gazdasági fejlődést eredményezett – több nehéz, a kívülállók (laikusok) számára nehezen megérthető fejleményt is hozott. Ugyanis megjelentek benne a gazdasági és a társadalmi szisztémák belső ellentmondásai. A bankárokkal kapcsolatos mentális asszociáció így továbbra is inkább negatív színezetű.

A bankszektor helyzete a 2008–2011-es gazdasági válság árnyékában

A történelmi kitekintés után térjünk vissza a jelenre. A piacgazdaság évszázados jellemzője a ciklikusság, melynek amplitúdóját a hitelintézeti szektor növeli. Ugyanis a hitelintézeti szektor természetes működési sajátossága a prociklikusság, amelyet kizárólag szabályozási és felügyeleti eszközökkel lehet csillapítani (Patai 2015). Erről a 2008 előtti időszakban a felelős szervezetek, feltehetően a gazdasági prosperitás miatt, egyszerűen elfeledkeztek. Azóta viszont a kijelölt hatóságok és kormányzatok, a felelősségük teljes vagy részleges elismerése helyett sokszerű szabályozási dömpinget és utólagos, büntető jellegű döntéseket hoztak a bankszektorral szemben. Ennek eredményeképpen a hitelintézeti szektor működését nem az innováció és a piaci verseny hajtja előre, hanem a szabályozási korlátok által kijelölt kényszerpálya. A folytonosan változó szabályozások ugyanis nem csupán versenykorlátozó hatásúak, hanem lekötik azt a szellemi kapacitást és anyagi forrást is, amivel éppen az ügyfelek érdekében lehetne az információtechnika és egyéb technológiák ugrásszerű fejlődését a pénzügyi eszköztár költségtakarékos, fogyasztóbarát megújítására felhasználni.

A gazdaság és a hitelintézeti szektor kölcsönösen egymásra utalt szimbiózisban működik. Ezt a kölcsönös és egymásra visszaható függőséget több szemszögből is bemutatathatjuk. Így amikor jól megy a gazdaságnak, akkor jól megy a bankszektornak is. Vagy fordítva: amikor jól megy a bankszektornak, akkor jól megy a gazdaságnak is. Hasonlóan, amikor fejlődik a bankszektor, akkor fejlődik a gazdaság is; és viszont. S mindezek a másik, a negatív oldal szemszögéből is elmondhatóak és korrelációval bizonyíthatóak.

A kölcsönös egymásrautaltság és a mai helyzet megismeréséhez most a bankszektoron keresztül fogunk közelíteni. A hitelintézeti szektor mai helyzetét hagyományosan csak a szemüvegünk torzításain keresztül tudjuk bemutatni. Ezért a pontosabb képhez való eljutáshoz a leginkább a jövőbeli várható hatásokat felvillantva szeretnénk utalni. Nézzük a legfontosabb kérdéseket!

- Kik irányítják elsősorban az ügyfélkör szolgáltatási kör választását? Az új, innovatív, bizonytalan ideig fénylő informatikai cégek, ismert és népszerű internetes csatornák vagy a klasszikus pénzügyi szolgáltatók, a bankok vagy más (ma még nem is ismert) jövőbeli szolgáltatók?
 - Hogyan fog átalakulni a szolgáltatási és ezen belül a pénzügyi termékpaletta a digitális átállás és a pénzügyi infrastruktúra megváltozásának hatására?
 - Hogyan változnak a szolgáltatások kockázati, szabályozási, felelősségi kérdései a digitális átállás hatására?
 - Hogyan alakul át a különböző szektorok és ágazatok jelentősége és profitabilitása?
 - Végző soron milyen típusú és mértékű előnyöket fog tapasztalni az ügyfélkör a fentiek következményeként?

Ezekre a kérdésekre – ha eltekintünk az ágazati elkötelezettségektől – ma még csak a sejtések szintén, legfeljebb a becsült valószínűségek mértékéig tudunk válaszolni. Azonban az nem kétséges, hogy több ágazatban, így a bankszektorban is nagyobb változások fognak 20 éven belül lezajlani, mint az elmúlt évszázadokban, miközben azért a múltban is jelentős fejlődések és alkalmanként elképesztő visszaesések is történtek.

A magyar bankszektor helyzete a 2016-os trendforduló előszobájában

A magyarországi kétszintű bankszektor közel három évtizedes történetét hat szakaszra érdemes felosztani:

1. Az 1987–1993-as időszak a kétszintű bankrendszer létrejöttétől a konszolidációig tartott. Ekkor kerültek kialakításra a piacgazdaság működési szabályai, és ekkor jelentek meg a pénzügyi, a számviteli és a csődtörvények, valamint a BAF rendeletek. Majd a hangsúly a bank- és az adókonszolidációra helyeződött át.

2. A bankrendszer stabilizációja az 1994–2000-es időszakra tehető, mely időszakot a privatizáció, a vállalati hitelezés felfutása és a passzív banki üzletágak (pl. folyószámla-vezetés, elektronikus elszámolásforgalom, bankkártya) fejlődése jellemezte. A szabályozás tovább finomodott, így a pénzügyi törvényt a hitelintézeti törvény váltotta, és megjelentek az értékpapír-piaci, illetve a szakosított hitelintézetekről szóló törvények.

3. Harmadik időszaknak a 2000–2004-es éveket tekintjük, amikor is a bankrendszer felkészült az EU-csatlakozásra. Ennek a korszaknak a szabályozása a felkészüléssel függött össze, és a forint alapú jelzáloghitelezés felfutása is ekkor történt.

4. Az EU-csatlakozástól a 2008-as válság kitöréséig tartó időszakot a piaci verseny erősödése jellemezte. Ebben az időszakban a jelzáloghitelezésen belül a svájci frank alapú szinte kizárólagos szerepre tett szert.

5. Az ötödik időszakot 2008 végétől 2015-ig számítjuk. A válság következményeként a bankszektor vélt stabilitásának biztosítása érdekében EU-s és nemzeti szinten is túlszabályozásra került. Magyarországon a többbretű és nemzetközi összehasonlításban is kiugró mértékű különadók mellett a devizahitelezésben jelentős részt vállaló, továbbá tisztázatlan bróker, valamint hitelszövetkezeti háttérű/múltú intézmények konszolidációja jelentősen növelte a bankszektor terheit.

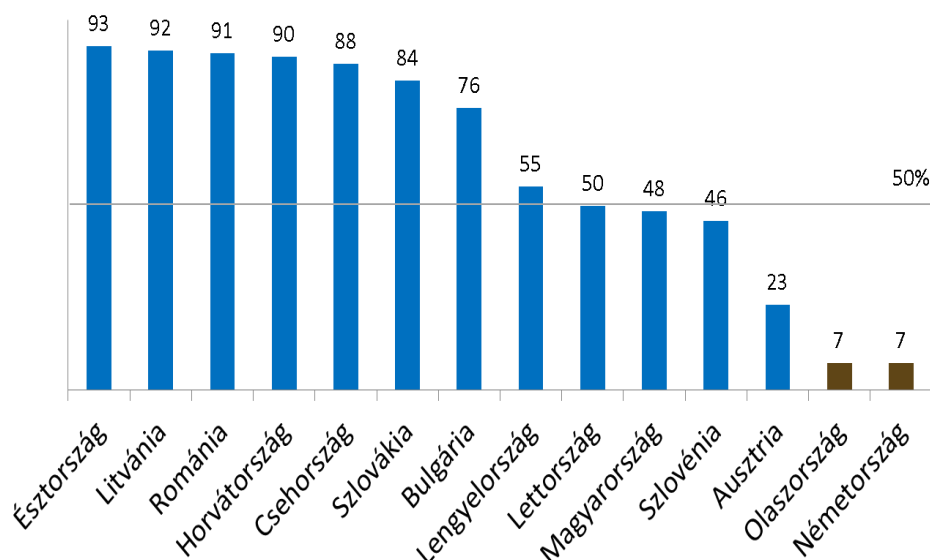
6. A hatodik korszak a 2015/16-os években kezdődött, és több területen trendfordulót hozott. A bankszektor hosszú veszteséges időszak után nyereségessé vált, a jelzáloghitel-állomány ismét növekedésnek indult, és egyes jelek alapján a politikai erők is felismerték, hogy egy túlterhelt/túladóztatott bankszektor nem képes a kiszámítható gazdasági fejlődést érdemben támogatni.

Az ötödik ciklusban a magyar bankszektor tulajdonosi háttere a megváltozott kormányzati szándék és intézkedések eredményeként átalakult; a magyar irányítású és tulajdonosi háttérű bankok piaci részesedése mindjobban meghaladta az 50%-ot. A saját versenytársainknak számító visegrádi országokban ugyanakkor a külföldi bankok piaci részesedése más képet mutat: Cseh Köztársaságban 88%, Szlovákiában 84%, Lengyelországban 55%.

A válság éveiben a külföldi, jellemzően nyugat-európai tulajdonú bankházak rendkívül nagymértékű tőke biztosításával álltak helyt kelet-közép-európai leánybankjaikért, így a bankszektor alapvetően stabil maradt. Tényként érdemes kiemelni, hogy a gazdasági válság kitörése utáni 12 évben a magyar bankszektor nyeresége több mint 3000 milliárd forinttal maradt el a bankrészvény-tulajdonosok nemzetközi szinten elvárt profitjától! (Csányi 2015) A bankszektorban való nagyobb nemzeti tulajdonlás természetes következménye az, hogy a jövőben a magyar tulajdonú bankok működéséért a felelősséget a végső, azaz a magyar tulajdonosnak kell vállalnia. Ezért a magyarországi bankok menedzselése vonatkozásában a jövőben is felelős, megfontolt és konzervatív magatartással számolhatunk. Továbbá ezt támogató kormányzati, szabályozói alapállásra is számíthatunk, hiszen – mint a 2015-ös szlovén példa is mutatja – a nemzeti tulajdonú hitelintézetek mögött végső soron a nemzeti költségvetés, a hazai adófizető áll.

1. ábra

A külföldi tulajdon aránya a bankszektorban a régiókban (2017. 1.n.év, %)

Forrás: EKB

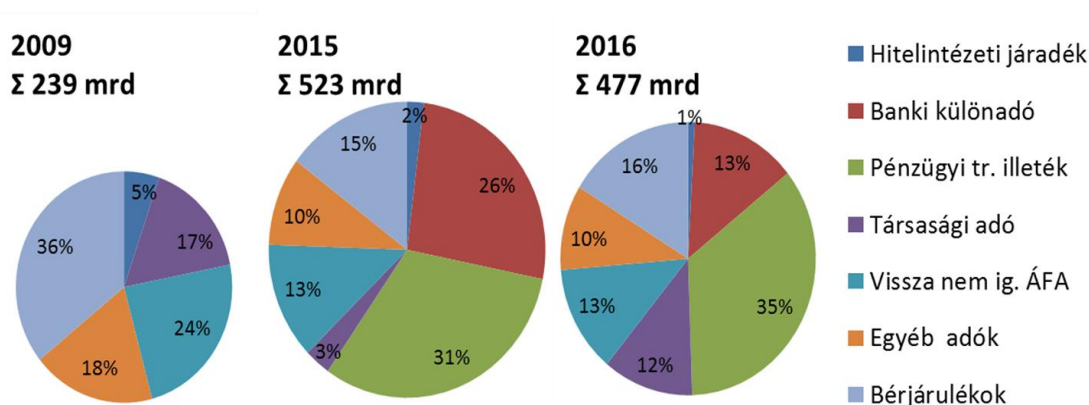
Versenytársainkkal, a visegrádi országokkal összevetésben Magyarországon a nem teljesítő hitelek (NPL) jelentettek komoly nehézséget. A másik három visegrádi országban az NPL ráta 5% alatt maradt és a hitelezés bővült. Magyarországon azonban a mutató a válság éveiben jóval 15% fölé került, miközben a hitelállomány csökkent.

Ez a mérték nyilvánvalóan szorosan összefüggött a devizahiteles kérdéssel. 2014-től ebben a kérdéskörben a lakossági hitelek elszámoltatása és a lakossági devizahitelek forintosítása történt meg. A vonatkozó jogszabályok 2014-ben jelentek meg, a végrehajtás 2015-ben indult útjára, és ennek a jegybank által becsült költsége 942 Mrd forint volt. A lakossági fogyasztási és gépkocsi devizahitelek forintosítása a 2015-ös év végén a hitelintézeti szektor 30 milliárd forintos tehervállalásával került sorra. A devizaváltás biztosításával ezekhez aktív segítséget nyújtott a Magyar Nemzeti Bank. A fogyasztói terhek jelentős mérséklésével azonban a régiókban is aránytalanul alacsony szintű magyar fizetési fegyelem érdemben nem javult, az NPL-ráta javulását elsősorban a banki portfólió-tisztítás eredményezte. A normális gazdasági működéshez szükséges kétoldalú bizalom csak vontatottan kezd helyreállni. A bankszektor a nem teljesítő portfólió értékesítését kezdte el.

A magyar bankszektor továbbra is túladóztatott. Árbevétel arányosan a magyar pénzügyi szektor 10,7%, a bányászat és nehézipar 4%, majd sorrendben a könnyűipar 3,6%, a szolgáltatási szektor pedig 3,2% adóterhelést fizet. (Csányi 2015) A hazai bankszektort sújtó terhek nemzetközi viszonylatban is példa nélküli módon magasak. A túladóztatás eredményeként a hitelintézeti szektor elvesztette régiós versenyképességét; az összesített mérlegfőösszege egyelőre nem emelkedik.

A magyar bankszektor adó- és egyéb terhelése nemzetközi szinten páratlan. A tervezett és elkezdődött adócsökkentés elé mindenki nagy várakozásokkal tekint, ugyanis ezen a nemzetgazdaság tartós, organikus fejlődése múlik. Szembe kell néznünk azonban azzal a ténnyel, hogy a banki különadók eddig bekövetkezett csökkentése ellenére még mindig a lista legelején maradtunk nemzetközi összehasonlításban. Sőt figyelembe kell még venni további terheket is, így például a betét- és befektetésbiztosítási alapok (igazságtalanul a bankszektorra terhelt) feltöltését és egyes (nem egyeztetett) devizahiteles kormányzati intézkedések hosszú távú hatásait is. Ahhoz, hogy a magyar kereskedelmi bankok az EU-s források csökkenését is figyelembe véve valóban új életet tudjanak lehelni a gazdaságba, az extra terheket gyorsított ütemben kellene kivezetni.

2. ábra: A magyar bankszektor adóterhelése

Forrás: MBSZ, szerkesztette: Vass Péter

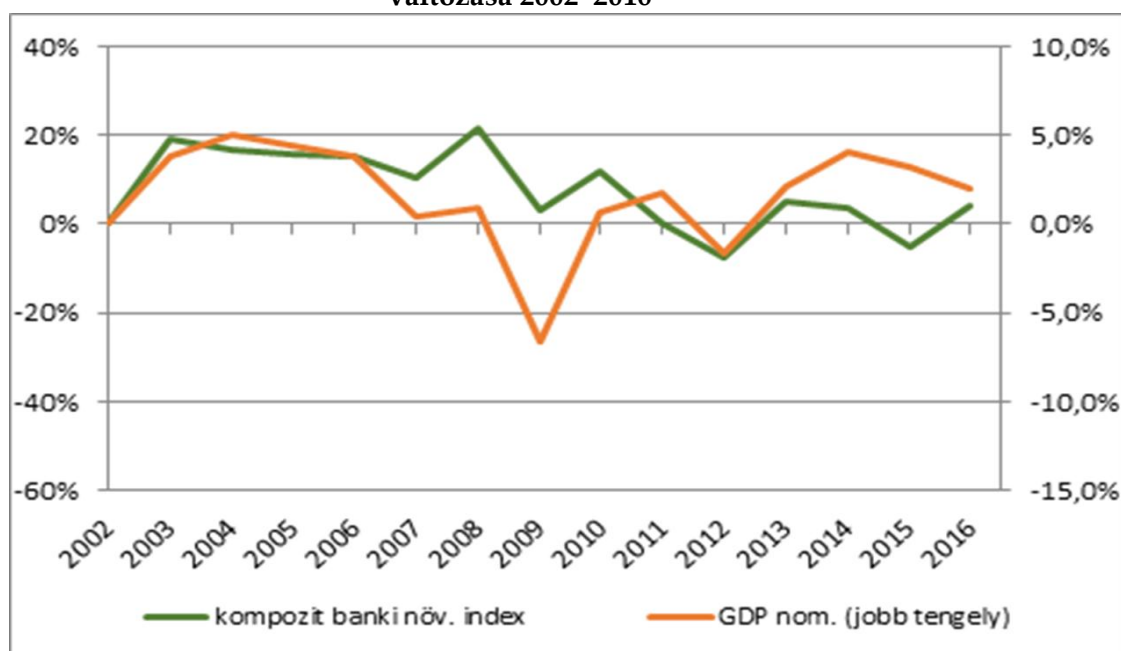
Ez nemcsak a bankszektorban, hanem az egész gazdaságnak is természetes érdeke, viszont ennek a szélesebb körű, társadalmi felismerése még várat magára. Tényszerű következmény, hogy részben a bankokra helyezett extra terhek miatt beszűkült a banki hitelezés. Az emiatt elmaradt GDP-növekedés pedig a 2015-ös évtől kezdődően minden évben túlmutat a bankszektorból származó extra költségvetési bevételeken. Ez pedig minden szereplő számára egyértelmű üzenetet kell hogy jelentsen.

A jelzáloghitelek iránti igény különösen a most önálló életet kezdő vagy családot alapító fiatalok körében örvendő népszerűségnek, tehát valós társadalmi igény húzódik meg mögötte. Az is általánosan vallott elképzelés, hogy a magyarországi lakásállomány minőségének és volumenének csak a fenntartásához évente 30-40 ezer darab új lakóingatlanoknak kellene épülnie. Ehhez viszont valóban aktív jelzáloghitelezésre lenne szükség! A rendszerváltozás óta átlagosan ennek csak a 60%-át, a válság kitörése óta pedig legfeljebb 40%-át sikerült felépíteni. A kormányzat 2015-ben átdolgozta a többgyermekes családok otthonteremtési kedvezményét (CSOK), amely voltaképpen vissza nem térítendő lakás célú támogatás. Emellett bekövetkezett az új lakásokat terhelő áfa csökkentése is. Ezen két

intézkedés következtében várható volt a hazai ingatlanpiac felporzúlése és – a lakáshoz jutás szempontjából ellenhatásként – a kelet-közép-európai összehasonlításban is alacsony ingatlanárak növekedése. A gazdaság fejlesztésének most is fontos eleme lehet a lakásépítések felfuttatása, és ehhez hagyományosan szükség van az állami támogatások mellett jelzáloghitelekre is. A kedvező kamatozású jelzáloghitelezési aktivitás viszont csak akkor várható el a hitelintézeti szektortól, ha a jelzálog hitelintézmény jogi keretrendszere megfelelően működik.

A másik kulcsterület a kis- és középvállalati hitelezés. Általánosan elfogadott szakmai megállapítás, hogy minden bankhitel közül a kkv-szektorban nyújtott hitelek és támogatások segítik leginkább a gazdaság és a foglalkoztatottság növekedését, ami természetesen egybeesik a bankszektor érdekével. Emellett a világ valamennyi kereskedelmi bankjának természetes célja a hitelállomány folyamatos növelése, hiszen a bankszektor önmaga és a gazdaság fejlesztését mindenekelőtt a hitelezés révén tudja elősegíteni. Elsősorban ezért gyűjt a bankszektor a reál, a termelő szféra számára pénzt még a legkedvezőtlenebb kamatkörnyezetben is.

3. **ábra: A bankszektor aktivitása ((mérlegfőösszeg + kamat és díjbevétel)/2) és a GDP változása 2002–2016**

Forrás: KSH, MNB

A bankszektor aktivitása és a GDP változása szoros korrelációt mutat – lásd 3. ábra. Tehát nem lehet versenyképes bankszektor nélkül versenyképes a magyar gazdaság. A bankszektor versenyképességének a visszaállításához pedig a következőkre van szükség:

- közös feladatként óvni és újra fejleszteni kell a hitelintézeti szektor megmaradt/létező presztízsét,

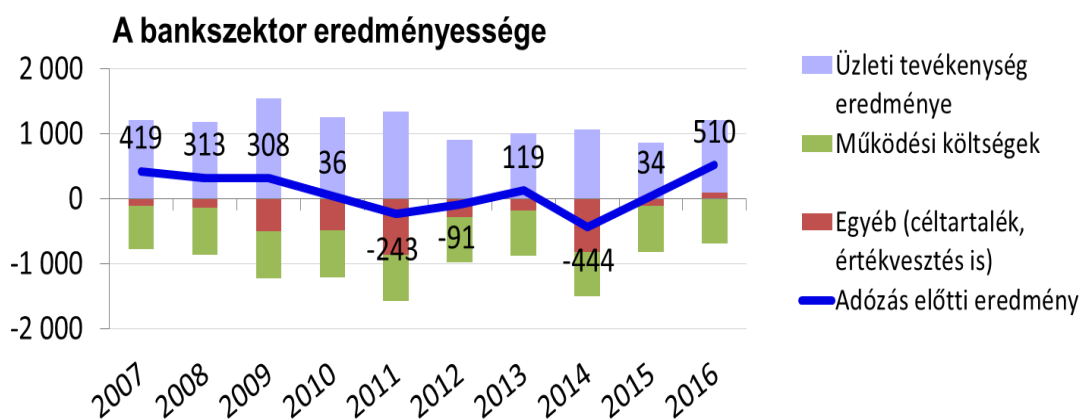
- újra kell építeni a kölcsönös bizalmi hálót a társadalom – bankszektor, a társadalom – bankfelügyelet/jogalkotás, a gazdaságpolitika – bankszektor viszonylatokban, (Lautenschläger 2015)
- a lehető legrövidebb időn belül ki kell vezetni az átmenetinek beharangozott, azonban a költségvetésbe mostanra beépült banki különadókat,
- a reálszféra számára is érzékelhetően vissza kell térni a kiszámíthatóság talajára,
- tartósan és egyértelműen kinyilvánítva vissza kell állítani a jelzáloghitelezés stabil keretrendszerét.

A trendfordulás mutatói

A trendfordulást biztosan majd néhány év távlatából visszatekintve állíthatjuk, azonban vannak olyan jelek, melyek ezt nagy valószínűséggel jelzik.

A trendfordulás kapcsán két ábrára szeretném felhívni a figyelmet. A bankszektor eredményességében az elmúlt 3 évben folyamatos növekedést tapasztalhattunk, mely az előrejelzések alapján 2017-ben is folytatódott. Ugyan az elmúlt évek eredményei kapcsán több egyszeri tétel (nemzetközi bankkártya részvények eladása, céltartalék felszabadítása, külföldi osztalék stb.) történt, azonban a trendváltási tendencia, a szigorúan monoton növekedés 2014-től kezdve a 4. ábrán egyértelműen látható:

4. ábra: A bankszektor eredményessége

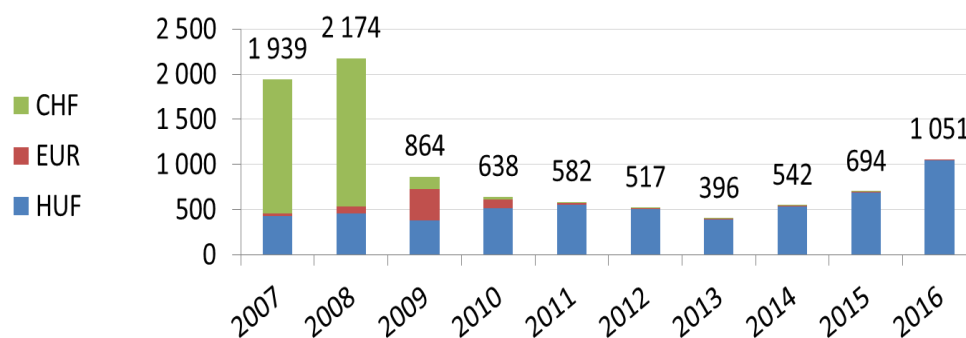

Forrás: MNB

A bankszektor nyereséges működése a bankszektor és a gazdaság kölcsönös egymásrautaltsága miatt (amit korábban részletesen kifejtettünk) igen jó hír. Így számunkra nem is okoz meglepetést, ha a magyar gazdaság is hasonlóan jól teljesít.

Az eredményesség mögött nagyon kemény munka és szigorú költséggazdálkodás áll. A gazdasági mutatószámok közül az építőipari az, ami leginkább indikátorként is használható. Így nyilvánvalóan adódik, hogy a lakossági, jellemzően lakásépítések finanszírozása az, ami előre jelzi a gazdaság (és a kölcsönös függőség miatt) a bankszektor növekvő pályára állását.

5. ábra: Új lakossági hitelfolyósítások

Forrás: MNB

A 2008-ban kezdődött gazdasági válság után a visszaesés 2013-ig tartott. Azóta folyamatos, 2016-ban pedig kiugró növekedést láthattunk.

Anélkül, hogy több területen is igazolnánk a trendfordulást, most elégedjen meg az olvasó azzal, hogy a gazdaság és a bankszektor szinte valamennyi területen olyan fejlődési tendenciát mutat, mely általánosan is igen nagy valószínűséggel trendfordulást, a magyar gazdaság új pályára állását mutatja.

Az új korszak a digitalizáció

A digitalizációs átállás a mostani évtized egyik legnagyobb kihívása lehet, hiszen ahogy már említettük, alapjaiban alakítja át a szolgáltatásokat. Ez a folyamat voltaképpen úgy indult el, hogy a digitalizációval kapcsolatos szabályozás a szolgáltatások átalakulásához képest lemaradt; sőt a jogszabályi környezet sokszor még az alapelveket sem foglalta/foglalja magába. Ebből adódóan a digitális korszak előtti szabályok kreatív értelmezéséből próbáljuk meg levezetni az új alapokon létrejövő, új szolgáltatások működési, felelősségi, kockázati stb. folyamatait, miközben a pénzpiac új szereplői ezeken gyakran egyszerűen átlépnek. Hosszabb távon ez így nyilvánvalóan nem fog működni, ugyanis az új alapokhoz új szabályozási és kontrollrendszernek kell társulnia. Tekintettel a gyors fejlődésre ez nem egy statikusan alkalmazható, hanem a legjobb szándék esetén is egy gyorsan változó, időben nézve követő jellegű szabályrendszer lesz. Nem mindegy azonban, hogy mennyi idő alatt lehet felszámolni a kezdeti késedelmet, és általában is mennyi lesz a követési sebesség.

Jól látható, hogy a digitalizációs folyamat mélyen át fogja hatni a bankrendszert, és három tényező segítségével (fogyasztói tapasztalat, technológiai oldal és gazdasági hasznok) alapjaiban változtatja meg annak fundamentumait (Puhle 2016). A bankszektor mai határai megváltoznak, és olyan cégek kínál(hat)nak majd bankszerű szolgáltatásokat, amelyek sohasem voltak igazából hitelintézetek, és nem vonatkoztak rájuk bankszerű, szigorú szabályozások és felügyelet.

A változások új helyzetbe hozzák magát a bankot mint intézményt is. Az alkalmazkodás pedig sok esetben nehézkes és költséges folyamat lesz majd, de

megfelelő szabályrendszer és szabályozott fejlődés esetén e területen is javul a – biztonságos szolgáltatási háttérrel jelentő – bankszektor versenyképessége, így zökkenőmentesebb lehet az átmenet a digitális korszakba. E folyamatban nemcsak a lemaradás, hanem a túlgyorsítás is veszélyes: „hagyni kell az ügyfelet, hogy a saját szokásainak, igényeinek megfelelő módon tudja igénybe venni a termékeket és a szolgáltatásokat, azaz mindenki a maga tempójában meheszen keresztül a digitalizálódás egyes fázisain”. (Csányi 2017)

E fejlődésnek a kereskedelmi bankok kultúrájában a fogyasztóközpontúság növekedése lesz az egyik fő szabályozója és iránytűje. Új értelmet fog nyerni a banki termék koncepciója is, átalakulhatnak az olyan hagyományos szolgáltatások, mint a személyi kölcsön, hitelkártya, folyószámla. A fogyasztók és a kereskedelmi bankok közé egy olyan applikációs felhő ékelődhet be, amely mögött egy szinte láthatatlan pénzügyi műveleti hálózat figyelhető majd meg. A jövő bankja része lehet/lesz a felhőalapú hálózatnak, így a digitális szolgáltatásokat erősödő versenyhelyzetben, alacsonyabb költségszinten tudják majd nyújtani.

Applikációk segítségével a hitelek számos fajtájának nyújtása várhatóan igen gyorsan történik majd, itt a kondíciók sztenderdizálódhatnak, és a szolgáltatás igénybevételekor az ár egyre nagyobb szerepet fog játszani. A vagyonkezelési termékeknél és a betéteknél is hasonló átalakulás várható. A fogyasztási hitelek és a sztenderd kkv-hitelek esetében a bankok – éppen a hatalmas adatmennyiség birtokában – egyre megalapozottabban nyújthatnak majd hitelt, és várhatóan újabb szegmenseket vonnak be a finanszírozásba. A cash management szoftverek pedig segíthetnek optimalizálni, hogy mely banknál és mennyi betétet helyezzenek el, vagy hol és mikor végezzenek likviditási műveleteket.

A bankszektor számára várhatóan mind nagyobb kihívást jelent majd azoknál a termékeknél folyamatosan fenntartani a működési/működtetési költségeket elérő marzsot, amelyeknél a lakosság csak az árak alapján vásárol. Nem véletlen, hogy már az elmúlt években is tetten érhető: a bevételi marzsok mellett a költségek is csökkentek. A bankok hagyományosan lépést tartanak a kiszámítható átalakulással, így folyamatosan alkalmazkodnak a mennyiség- vagy minőségfejlesztési kritériumokhoz is.

Hazánk bankszektorának egyre hangsúlyosabb digitalizációja mellett és a szigorodó tőkekövetelmények kapcsán – tükrözve az európai folyamatokat – a további konszolidáció még elképzelhető, melynek eredményeként a lakossági piacon elegendő lehet 5–6 nagybank. A digitalizációra nyitott, sőt az azt el is váró ügyfelek évről évre egyre többen lesznek, és leginkább az ő igényük az elsődleges motorja az innovációs folyamatnak. Mivel a kereskedelmi bankok a hitelintézeti termékek és szolgáltatások fejlesztésében egyre inkább az elektronikus termékekre helyezik a hangsúlyt, ezért a digitalizációnak itt is meghatározó a szerepe a szektor fejlődésében és jövőjében. A fiókbezárás ma már nem feltétlenül a visszavonulás és a szűkülés bizonyítéka, sokkal inkább egyfajta alkalmazkodás az ügyfélkör változó igényeihez. Az e-termékek kifejlesztése és bevezetése költséges, azonban az üzemeltetésük már

lehet takarékos, a termékárakban pedig régóta elvált a papír és az e-termékek árazása, ami a jövőben is folytatódik.

A digitalizációs versenyben a magyar bankszektornak nagy versenyelőnye lehet a mérete. Ugyanis ismert tény, hogy a kisebb országok bankjai könnyebben innoválnak és vezetnek be új innovatív megoldásokat, amennyiben ehhez tőke és kapacitás áll a rendelkezésükre, amihez nélkülözhetetlen a – korábban már említett – túlterhelések megszüntetése. Amennyiben ez időben és sikeresen történik meg, az a magyar gazdaságnak jelentős fejlődési lökést fog adni az egyre erősebb nemzetközi versenyben. Közös érdekünk, hogy így legyen!

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Bozsik Sándor (2017): Mérlegalkalmazkodás a közép-kelet-európai országokban a gazdasági válság előtt és után. In: Zéman Zoltán (szerk.) Évtizedek a számvitelben: Controller Info Tanulmánykötet. Budapest: Copy & Consulting Kft., 17-30.
- Csányi Sándor (2015): A magyar bankszektor kilátásai, előadás, MKT Vándorgyűlés, Miskolc, 2015. szeptember 3.
- Csányi Sándor (2017): A sikernek nem receptje van, hanem munkanaplója, Ciklusváltó évek, párhuzamos életrajzok, Budapest, 2017. május 12.
- Holmár Krisztina (2012): Mérlegen a valóság, avagy a hazai devizahitelezés nyertesei és/vagy vesztesei, Hitelintézeti Szemle különszám, 33-43.
- Kovács Levente (2012): Banki különadók az Európai Unióban. Pénzügyi szemle, 57. (3), 355–367. (A szerző saját anyaga, hivatkozás jelölése nélkül!)
- Kovács Levente (2014): Hitelintézeti konszolidáció és adókonszolidáció, Magyar Pénzügyi Almanach 2014-2015, (A szerző saját anyaga, ezért hivatkozás jelölése nélkül!)
- Kovács Levente (2015): Bankszektor a válság árnyékában, Magyar Pénzügyi Almanach 2015-2016, (A szerző saját anyaga, hivatkozás jelölése nélkül!)
- Kovács Levente (2017a): Pénzügyi szektor a bizalmatlanság árnyékában, Ciklusváltó évek, párhuzamos életrajzok (Arcképek a magyar pénzügyi szektorból 2014-2016). (A szerző saját anyaga, hivatkozás jelölése nélkül!)
- Kovács Levente (2017b): A magyar bankszektor helyzete régiós vetületben. In: Fata Ildikó – Kissné Budai Rita (szerk.): Oknyomozó tudomány. Tudományos Mozaik 13. , 129-141. (A szerző saját anyaga, hivatkozás jelölése nélkül!)
- Lautenschläger, Sabina (2015): Reintegrating the banking sector into society: earning and reestablishing trust, 7th International Banking Conference, Milan, letölthető: <https://www.ecb.europa.eu/press/key/date/2015/html/sp150928.en.html>
- Lentner Csaba (2015): A túlhitelezés globalizálódása a világban és Magyarországon. In: Lentner Csaba (szerk.): A devizahitelezés nagy kézikönyve. Budapest: Nemzeti Közszolgálati és Tankönyvkiadó, 23-62.
- Patai Mihály (2015): A magyar bankrendszer régiós vetületben, Miskolci Egyetem „Mérleg és Kihívások” konferencia, 2015. október 15.
- Pál Zsolt (2017): Contactless Card and Mobile Payment Adoption in Hungary, in: Selected Papers of the 4th International Conference on E-money, Cards and Payments, BACEE – IBE/Bratislava.
- Puhle, Michael (2016): A Fintech-forradalom: Mik azok a roboadvisorok? Gazdaság és Pénzügy, 3. (4), 256–272.

AZ EGÉSZSÉGÜGYI ELLÁTÁSHOZ VALÓ HOZZÁFÉRÉS EGYENLŐTLENSÉGEI MAGYARORSZÁGON

DR. UZZOLI Annamária – DR. BEKE Szilvia

*(tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Budapest /
főiskolai docens, Gál Ferenc Főiskola Egészség- és Szociális Tudományi Kar, Gyula)*

A tanulmány egy hároméves kutatási projekt előzetes eredményeit mutatja be és felvázolja a jövőbeli feladatokat. Ennek során cél a hazai egészségügy egyenlőtlenségei területi különbségeinek értelmezése az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés egyenlőtlenségein keresztül. Az első évben elvégzett statisztikai elemzések fókuszában az akut miokardiális infarktus megbetegedési és halálozási adatainak feldolgozása állt. A legfontosabb eredmények hozzájárulnak a kutatás második évében tervezett esettanulmányok mintaterületének kiválasztásához, valamint az elvégzendő kvalitatív vizsgálatok előkészítéséhez. A statisztikai elemzések bizonyították, hogy Békés megyében paradox helyzet alakult ki a kardiológiai ellátásban: az új ellátási központ létrehozásával egyre többen jutnak hozzá a modern ellátáshoz, de ez nem járt együtt jelentős javulással az infarktus okozta halálozásban.

Kulcsszavak: egészségügy egyenlőtlenség, hozzáférés, igénybevétel, akut miokardiális infarktus, területi különbségek

1. Bevezetés

Az egészségügy egyenlőtlenségei kiváltó okainak egy jelentős része az egészségügyi szolgáltatások igénybevételéhez, egyáltalán az azokhoz való hozzáférés esélyei alapján értelmezhetőek. Az egészségügyi ellátásokhoz köthető esélyegyenlőtlenségek nagyobb része tehát az egészségügyi rendszer működtetéséhez (is) hozzájáruló társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségekre vezethető vissza. Ebből következik, hogy az egészségügy egyenlőtlenségei csökkentése nemcsak az egészségügyi rendszerek finanszírozási és működtetési modelljétől függ, hanem az egészségügyön és egészségpolitikán kívüli egyéb ágazati szakpolitikák – pl. oktatáspolitikai, szociálpolitikai, gazdaságpolitikai stb. – hatékonyságától is.

Az ellátáshoz való hozzáférés lehetőségeit és akadályait a következő befolyásoló tényezők segítségével értelmeztük a kutatási projektben (<https://egeszsegugyihozzaferhetoseg.wordpress.com/>):

- egészségügyi szolgáltatások, kapacitások rendelkezésre állása (pl. egészségügyi intézmények térbeli elhelyezkedése)
- ellátási szükséglet (pl. morbiditás és mortalitás területi különbségei)
- társadalmi-gazdasági és szocio-kulturális helyzet (pl. egészségkultúra)
- igénybevételi hajlandóság (pl. egészségmagatartás)

Az ellátási szükséglet területi különbségei, valamint az egészségügyi ellátórendszer térbeli jellemzői kapcsán fontos hangsúlyozni egyrészt azt, hogy a

szükségletnek és a kapacitások elérhetőségének egyenlőtlenségei összefüggnek egymással, másrészt, hogy soha sem csak területi vagy csak társadalmi különbségekről, hanem társadalmi-területi különbségekről van szó (Uzzoli et al. 2017a). Ebből következik, hogy a hozzáférés akadályai nemcsak a társadalmi, hanem a területi egyenlőtlenségekhez is köthetők, vagyis a térbeliségnek van szerepe az hozzáférés esélytelenségeinek magyarázatában.

2. Módszer

A tanulmányban bemutatandó kutatás célkitűzése a hazai egészségügy egyenlőtlenségek térszerkezetének elemzése az ellátáshoz való hozzáférés területi különbségein keresztül. A kutatás kezdeti szakasza az ellátáshoz való hozzáférés esélyeit az akut miokardiális infarktus, vagyis a heveny szívizominfarktus (a továbbiakban: AMI) túlélési esélyeivel azonosította, és az AMI megbetegedési és halálozási viszonyok területi egyenlőtlenségeit elemezte a szakirodalmi előzmények feltárásával és a regionális elemzési módszerek alkalmazásával.

A statisztikai vizsgálatok során az akut szívizominfarktus megbetegedési és halálozási esetek definiálása a BNO I21-23 kódokhoz kapcsolódott, amelyek tartalma a következőket jelenti: I21 – heveny szívizomelhalás, I22 – ismétlődő heveny szívizomelhalás, I23 – heveny szívizomelhalás szövődményei. A megbetegedési adatbázis az Állami Egészségügyi Ellátóközpont (a továbbiakban: ÁEEK) fekvőbeteg-ellátási adataiból készült, amelyben az ellátásokat és a beavatkozásokat OENO-kódok (Orvosi Eljárások Nemzetközi Osztályozása) jelölték. A halálozási adatbázis a KSH-tól származik: a standardizált halálozási arányszám (a továbbiakban: SHA) 100.000 főre számítva, 2013-as európai népességre standardizálva.

A vizsgált időszak 2005-2015 között volt: a válság esetleges hatásainak kimutatása érdekében két időszak (2005-2008, 2012-2015) összehasonlítása történt meg. Az AMI okozta megbetegedés és halálozás elemzésében a legfőbb demográfiai szempont a nemek szerinti, részben az életkori megoszlás volt. A területi vizsgálati szintek a megyéket (NUTS-3), a 174 járást és Budapest kerületeit fedték le (LAU-1). Ezek közül a tanulmányban elsősorban a járási szintű különbségek bemutatására törekszünk.

Az AMI megbetegedési és halálozási adatok összevetése lehetőséget adott az ellátás feltételeinek vizsgálatára is: ennek során az AMI kezelésére szolgáló beavatkozások intézményi hátterének földrajzi elhelyezkedése információt nyújtott az ellátáshoz való hozzáférés területi mintázatáról.

A statisztikai számítások eredményei alapján – a kutatás folytatásában – olyan megyei mintaterület kerül kiválasztásra, ahol esettanulmányok formájában helyi szinten lehet vizsgálni az AMI ellátáshoz való hozzáférés esélyeit befolyásoló egyéni (pl. életmód) és intézményi (pl. ellátási protokoll) tényezőket. A tanulmány röviden kitér a kiválasztás szempontjaira és a további kvalitatív vizsgálatok előkészítésének bemutatására is.

3. Szakirodalmi háttér

A hazai szakirodalomban gazdag múltra tekint vissza egyrészt az egészségügy egyenlőtlenségek vizsgálata, másrészt azok területi különbségeinek értelmezése. Mindezek között markáns csoportot alkotnak azok az elemzések, amelyek az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés akadályait és esélytelenségeit definiálják.

Például Vitrai József és szerzőtársai több tanulmányon keresztül értelmezték és elemezték az egészségügyi ellátás igénybevételének jellemzőit. Kutatásuk első szakaszában az ellátási szükségletek térségi egyenlőtlenségeinek becslését végezték el a lakóhely, a halandósági eltérések, a földrajzi egyenlőtlenségek, a társadalmi-gazdasági és a demográfiai jellemzők alapján. Egyik legfontosabb eredményük, az egyéni tényezőknek az egészség-egyenlőtlenségekben betöltött szerepe, döntő mértékben meghatározó. A lakóhelyi környezet hatása – beleértve az egészségügyi ellátás színvonalát is – nagyrészt az egyéni tényezőkön keresztül jut érvényre (Vitrai et al. 2008). Kutatásuk folytatásában megállapították, hogy bizonyos ellátásfajták alapján (egynapos ellátás versus fekvőbeteg-ellátás) jellemző területi különbségek figyelhetők meg az országban mikroregionális szinten. Az egyenlőtlenségek nagy része a lakóhelyi környezet társadalmi-gazdasági tényezőivel, illetve az ellátási kapacitások elérhetőségével hozható összefüggésbe. A társadalmi-gazdasági tényezők hatása a daganatos betegek egynapos ellátásainak finanszírozási egyenlőtlenségeiben nagyobb szerepet játszik, mint a keringési betegeknél (Vitrai et al. 2010). A kutatási projekt utolsó szakaszában az ellátáshoz való hozzáférés területi különbségeit a szürkehályog-műtétek földrajzi jellemzőin keresztül vizsgálták. Következtetéseik közül kiemelendő az a megállapítás, hogy a lakóhelytől függ az esély a jobb ellátásra (pl. egynapos sebészet), illetve az egészségügyi intézmények elérhetőségét a betegek választási szabadsága, egyéni döntései és a szabálykövetés befolyásolja (Vitrai et al. 2011).

Az ellátáshoz való hozzáférés területi meghatározottságát Kiss János és Mattányi Zsolt szerzőpáros (2005) a stroke-ellátóközpontok elérhetősége és földrajzi különbségei alapján definiálta. Az ellátóközpontoktól mért távolság alapvető módon határozza meg az ellátáshoz való hozzáférés esélyeit: városok és vonzáskörzetük, a nyugati országrészben való elhelyezkedés, a településszerkezet vagy éppen a természeti adottságok (síkság versus hegyvidék) nagymértékben befolyásolják az intézmények földrajzi elhelyezkedését és az eljutási időt (Kiss – Mattányi 2005).

A bemutatott néhány szakirodalmi előzmény alapján is megfigyelhető, hogy a hazai kutatások konkrét betegségek és/vagy halálokok kapcsán főként az elérhetőségi viszonyok és az igénybevétel mértéke alapján értékelik a hozzáférés esélyeit vagy esélytelenségeit.

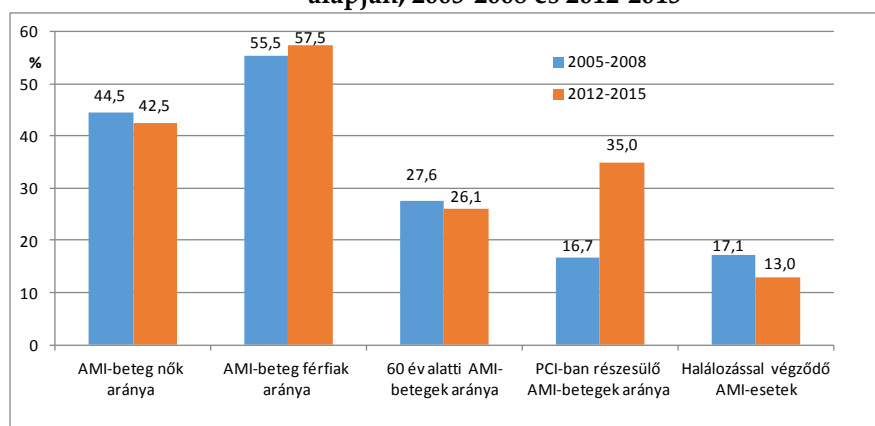
4. A statisztikai elemzések legfontosabb eredményei

A kvantitatív vizsgálatok során az AMI-megbetegedési (morbidity) és -halálzási (mortality) statisztikák kerültek feldolgozásra. A legfontosabb eredményeket az alábbiakban adjuk közre.

A keringési rendszeri halálzások között az AMI a vezető halálok az európai országok körében, így hazánkban is. Az elmúlt másfél évtizedben az EU tagországokban javult a keringési rendszeri, azon belül az infarktus okozta halálzások aránya, azonban legkisebb mértékben éppen Magyarországon. A 2000-es évek eleje óta tartó jelentős mértékben javuló tendencia ellenére – 15 év alatt felére csökkent az AMI-halálzás aránya Magyarországon – jelentős a lemaradásunk Európa legfejlettebb államaihoz képest. Ráadásul a paradox helyzet azzal párosul, hogy jelentős területi egyenlőtlenségek tapasztalhatók az infarktusos halálesetek előfordulásában az országon belül. A javulásban szerepe volt Magyarországon a szívkatóteres eljárást (PCI – perkután coronaria intervenció) alkalmazó haemodinamikai laborok (PCI-központok) megjelenésének és számuk növekedésének. Ráadásul ebben az időszakban a telekardiológiai szolgáltatások széleskörű elterjedése és elérhetőségük javulása szintén hozzájárult a kedvező feltételek kialakulásához (Bán 2017). Ugyan 2005 óta látványosan javult az infarktus okozta halálzás, ennek ellenére a területi egyenlőtlenségek növekedtek. Ez főleg a nők esetében figyelhető meg, a legutóbbi gazdasági válság utáni időszakban. Részben földrajzilag átalakultak azok a területek, ahol a legalacsonyabb vagy a legmagasabb halálzási arányszám miatt homogén klaszterek alakultak az országban, részben pedig néhány helyen térbeli kiterjedésük növekedése következett be. A járások környezetükhöz viszonyított fejlettsége – szomszédsági hatás – részben befolyásolja az AMI-halálzást. Azonban a PCI-központok megléte, az attól való távolság szintén részben befolyásoló tényező az AMI-halálzás területi különbségeiben (Uzzoli 2017).

Az AMI-megbetegedési statisztikák a fekvőbeteg-ellátás adataira épülnek. Az AMI-betegek előfordulási gyakoriságában az egyenlőtlenségek csökkentek a két vizsgált időszak között (1. ábra). Nők esetében kismértékben, de nagyobb volt az egyenlőtlenségek csökkenése a férfiakéhoz képest. Érdekes, hogy férfiak esetében mindkét időszakban a legtöbb AMI-beteg a Balatonfüredi járásban regisztrálták, ahol pedig az országosan ismert Szívkórház is van. Országosan az AMI-beteg férfiak aránya kismértékben nőtt 2005-2008 és 2012-2015 között. Országosan egyre inkább kismértékű a 60 év alatti korosztály megbetegedésének alakulása, vagyis a korai halálzás csökkenése tapasztalható. Több mint a duplájára nőtt a PCI-ellátásban részesülők aránya a két vizsgált időszak között, és ezzel párhuzamosan négy százalékponttal csökkent a halálzással végződő AMI-esetek aránya. Tehát, az AMI-halálzás számottevő javulásához a PCI-központok számának növekedése és földrajzi kiterjedése is hozzájárult.

1. ábra Az akut szívizominfarktus megbetegedés jellemzői a fekvőbeteg-ellátás adatai alapján, 2005-2008 és 2012-2015

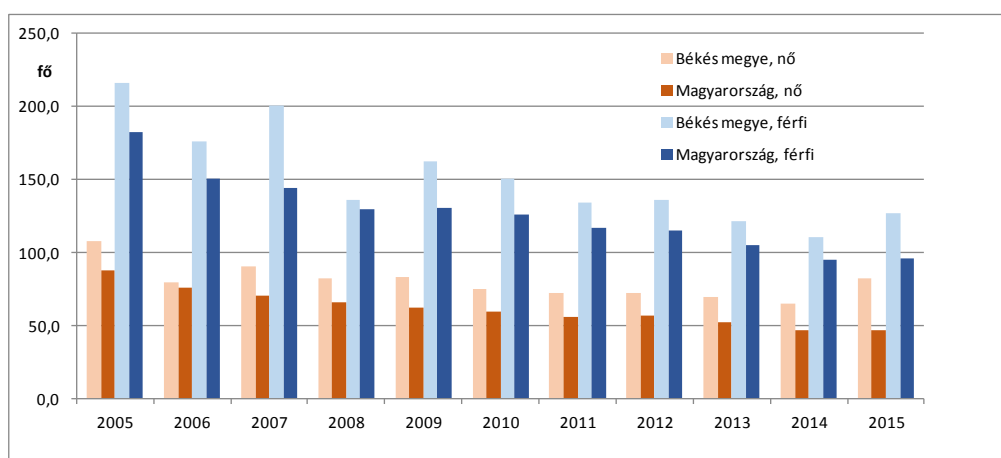
Forrás: http://www.mrtt.hu/vandorgyulesek/2017/10/uzzoli_vitrai_toth.pdf

5. Az esettanulmány mintaterületének kiválasztása

Az előzőekben bemutatott statisztikai elemzések többféle és többszintű területi összefüggésre hívták fel a figyelmet a szívizominfarktus ellátásának szakmai és területi jellemzői alapján. Az összes tapasztalat birtokában a helyi esettanulmány mintaterületeként Békés megye került kiválasztásra. Ennek főbb szempontjai és okai a következők voltak:

1. A megye lakosságának egészségi állapota egyike a legkedvezőtlenebbeknek Magyarországon annak ellenére, hogy számos pozitív folyamat (pl. összhalálozás csökkenése, életesélyek növekedése, ellátás javulása stb.) figyelhető meg a 2000-es évek közepe óta. A szívizominfarktus halálozása alapján látható, hogy a Békés megyei értékek mindkét nem esetében meghaladják az országos átlagokat (2. ábra).

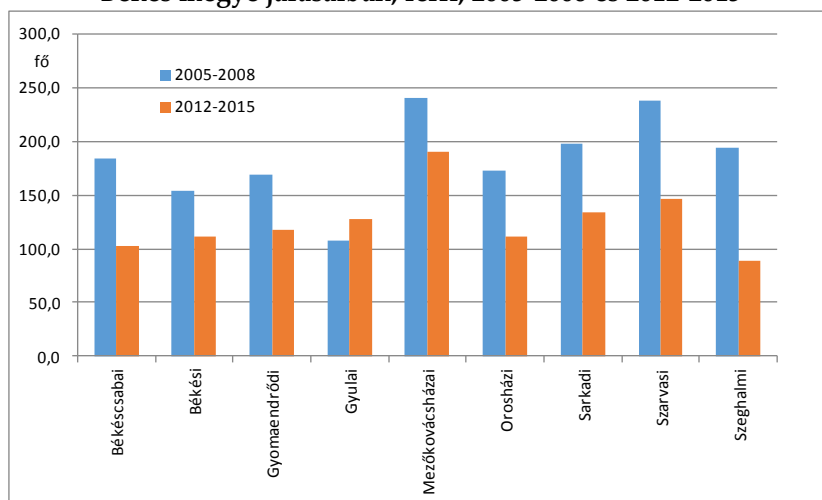
2. ábra Az akut szívizominfarktus standardizált halálozási arányszáma 100.000 főre Békés megyében és Magyarországon, férfi, nő, 2005-2015

Forrás: KSH

3. A megye az egészségfolyamatok alapján országosan kedvezőtlen helyzete a megyén belüli markáns területi különbségekkel párosul, amelyek a megbetegedési és halálozási statisztikákban is megfigyelhetők. Például a férfi AMI-halálozás alapján legjobb helyzetű a Szeghalmi és a Békéscsabai járás, míg legrosszabb helyzetű a Mezőkovácsházai és a Szarvasi járás (3. ábra).

3. ábra Az akut szívizominfarktus átlagos standardizált halálozási arányszama 100.000 főre Békés megye járásaiban, férfi, 2005-2008 és 2012-2015

Forrás: KSH

4. A társadalmi-gazdasági helyzet alapján hátrányos társadalmi csoportok térbeli megjelenése szintén hozzájárul a megyén belüli területi különbségek meglétéhez.
5. A megyén belül egyes periférikus területek földrajzi elhelyezkedése és az általánosan rossz elérhetőségi viszonyok nagymértékben befolyásolják az ellátáshoz való hozzáférést.
6. Az AMI-ellátás intézményi háttere javult a megyében (pl. PCI-központ létrehozásával 2013-ban Gyulán), így egyre több AMI-beteget látnak el, de az ellátási feltételek javulása az AMI-halálozásban még nem eredményezett számottevő csökkenést, annak átlagértéke elmarad az országos értékektől (1. táblázat).

1. táblázat Az akut szívizominfarktus (AMI) megbetegedés ellátási jellemzői Békés megyében, 2005-2008 és 2012-2015

	2005-2008	2012-2015
AMI-betegek átlagos száma	647	216
ebből férfi	356	119
ebből nő	290	97
60 év alatti AMI-betegek átlagos száma	59	20
PCI-ellátásban részesülő AMI-betegek átlagos száma	33	11
Halálozással végződő AMI-esetek átlagos száma	38	13
PCI-ellátásban részesülő, de halálozással végződő AMI-esetek	2	1

átlagos száma		
---------------	--	--

Forrás: ÁEEK

(Jelmagyarázat: AMI – akut szívizominfarktus;
PCI – perkután coronaria intervenció, szívkatéteres eljárás)

Békés megye egészségügyi ellátórendszere és annak minden szintje (alap-, szak- és fekvőbeteg-ellátás) jelentős kihívásokkal néz szembe a lakosság országosan is kedvezőtlen morbiditási és mortalitási helyzete miatt. A megye elérhetőségi viszonyaiból fakadóan egyes egészségügyi szolgáltatások nehezen hozzáférhetőek (Beke 2017). A tervezett esettanulmány során cél elsősorban a szívizominfarktus ellátásában megjelenő hozzáférési nehézségek helyi vizsgálata.

6. Helyi esettanulmányok tervezett módszertana

A kutatási projektben vállalt helyi szintű esettanulmányok elkészítésére a tervek szerint Békés megyében kerül sor 2018. első félévében. Ennek során – a kutatás célkitűzéseinek megfelelően – a hozzáférés és az elérhetőség helyi jellemzőinek feltárása az AMI-ellátás alapján történik meg, az alap-, szak- és fekvőbeteg-, ill. a mentőellátáshoz kötődően. Az előzetes fő vizsgálati kérdések a következők:

- Milyen egyéni (pl. megkésett riasztás), intézményi (pl. távolabbi kórház), szakmai (pl. pontos diagnózis) és elérhetőségi (pl. rosszabb útviszonyok) tényezők befolyásolják (elősegítik vagy hátráltatják) a prehospitalis idő szerepét az AMI-ellátásban?
- Az AMI-ellátás rehabilitációs (lábadozó) fázisa milyen mechanizmusokon keresztül teszi hatékonyvá a betegek ellátását és javítja a túlélési esélyeket?
- Milyen egyéni tényezők (pl. életmód, szocio-kulturális helyzet, orvosi utasítások betartása, gyógyszereszedési szokások stb.) és intézményi (pl. kapacitás, orvosi utasítások szakmai tartalma, interszektorális hatások stb.) tényezők játszanak szerepet az AMI-ellátás lábadozó és fenntartó (házi-orvosi ellátás) fázisának eredményességében?
- Melyek a legfőbb társadalmi és gazdasági akadályozó tényezők az AMI-ellátás elérhetőségében és hozzáférhetőségében Békés megyében? Ezekben megfigyelhetők-e megyén belüli területi különbségek?

Az esettanulmány elkészítése elsősorban a kvalitatív vizsgálati módszerek alkalmazására épül. Ezek egészítik ki az országos kvantitatív vizsgálatok eredményeit. A tervezett vizsgálati módszerek a következők:

- Dokumentum- és tartalomelemzés: egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés helyi szintű feltételeivel foglalkozó stratégiai fejlesztési szakdokumentumok értékelése, pl. járási/települési Egészségfejlesztési Tervek alapján stb.

- Sajtóelemzés: helyi (megyei, járási, települési) szintű egészségügyi problémák, ellátási kihívások és azok megoldási lehetőségeinek megjelenési formái a helyi sajtóban, pl. megyei hírlap, települési információs újságok feldolgozása stb.
- Félig strukturált és mélyinterjúk készítése: helyi szintű egészségügyi szereplőkkel a szakmai ajánlások lehetőségeiről, a betegekkel való együttműködésről, saját tapasztalatokról, motivációs tényezőkről stb.
- Kérdőíves felmérés: AMI-betegekkel az egyéni tényezők szerepéről (pl. együttműködési hajlandóság az orvosokkal, életmód-tanácsok alkalmazása, egészségmagatartás stb.)

Az esettanulmány során a következő egészségügyi intézmények felkeresése tervezett: Békés Megyei Központi Kórház tagkórháza – Békés Megyei Pándy Kálmán Kórház, Gyula; Békés Megyei Központi Kórház tagkórháza – Dr. Réthy Pál Kórház és Rendelőintézet, Békéscsaba; Békés Megyei Pándy Kálmán Kórház Szeghalmi Fekvő- és Járóbeteg Ellátó Egysége, Szeghalom. Ezek mellett az Országos Mentőszolgálat megyei kirendeltségei (Békéscsaba, Szeghalom, Sarkad, Gyula, Szarvas, Orosháza, Mezőkovácsháza) szintén a meglátogatandó intézmények között szerepelnek.

Az interjúkészítés során a következő egészségügyi szereplők lehetnek a potenciális interjúalanyok: pl. intézményvezetők (kórházigazgató, mentőállomás vezetője); szakorvosok: (belgyógyász, kardiológus, mentőorvos); szakdolgozók (szakápoló, nővér, dietetikus, életmód tanácsadó, gyógytornász, mentálhigiéné szakember); háziorvosi, otthoni szakápoló, szociális munkás stb.

7. Összefoglalás

Magyarországon gazdag múltra tekint vissza a hozzáféréssel összefüggő egészségügyenlétlenségek területi különbségeinek vizsgálata. Többek között Pál Viktor elemezte munkáiban a területiség/térbeliség szerepét a hazai egészségügyenlétlenségek kialakulásában. Kutatásaiban rávilágított például a periférikus térségek lakóinak rossz egészségi állapotára, és megállapította, hogy ennek lokális jellegzetessége összefügg a társadalmi-gazdasági-kulturális helyzettel, amelynek szerepe van a hozzáférés akadályainak létrejöttében is (Pál 2017).

A témában releváns kutatási előzmények feltárásán túl tanulmányunkban kísérletet tettünk egy olyan kutatási projekt előzetes eredményeinek bemutatására, amelynek célja a hazai egészségügyenlétlenségek területi különbségeinek értelmezése a hozzáférhetőség problematikáján keresztül, elsősorban a kvantitatív és kvalitatív vizsgálati módszerek együttes alkalmazásával. A tanulmány megírásában elsődlegesen szempontunk volt módszertani segédletet adni hasonló kutatások megszervezéséhez és megvalósításához. Mivel a 2016 őszén indult hároméves projekt főbb statisztikai vizsgálataira 2017 során került sor, ezért a helyi esettanulmány tapasztalatairól egyelőre még nem tudunk beszámolni. Ennek ellenére az esettanulmány statisztikai eredményekkel való megalapozása, a

terepmunkák előkészítése számos olyan hasznos információval szolgálhat, amelyek segíthetik a kutatókat az egészségügy egyenlőtlenségei helyi szintű kutatásában.

A 2017. év végéig elvégzett vizsgálatok legfontosabb következtetései a következők. Egyrészt a vizsgált AMI-adatbázisból hiányoznak a betegek társadalmi-gazdasági státusára vonatkozó adatok: azok hiányában korlátozott az egyenlőtlenségek értelmezésének lehetősége. Másrészt megállapítható, hogy az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés esélyeit befolyásoló tényezők csak kvantitatív úton nem feltárhatóak. Harmadrészt az esélyek és egyenlőtlenségek vizsgálatában fontosak a kvalitatív úton szerzett tapasztalatok, amelyek leginkább helyi esettanulmányokhoz köthetők.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) K119574 számú kutatási projekt támogatásával készült.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Bán Attila – Beke Szilvia – Kovai Cecília – Pál Viktor – Uzzoli Annamária – Vitrai József (2016): Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés szerepe az egészségügy egyenlőtlenségeiben Magyarországon. Kutatási projekt honlapja az egészségügy egyenlőtlenségeiről. (<https://egeszsegugyihozzaferhetoseg.wordpress.com/>)
- Bán Attila (2017): A telekardiológia és a TTEKG megjelenése és szerepe az alapellátásban – háziorvosi interjúk tapasztalatai. *Interdiszciplináris Magyar Egészségügy*. 2017/4. 41-44.
- Beke Szilvia (2017): Békés megye népessége az egészségi állapot tükrében. *Egészségtudomány*. 2017/3. 57-74.
- Kiss János Péter – Mattányi Zsolt (2005): Stroke-ellátó központok és körzeteik optimalizálása a legrövidebb eljutási idő alapján. (http://geogr.elte.hu/REF/REF_Cikkek/KJP_Kiss-Matt%C3%A1nyi%20Sopron%20-%20STROKE.pdf)
- Pál Viktor (2017): Egészségünk földrajza – területi különbségek a hazai egészségi állapotban. *Magyar Tudomány*. 2017/3. (<http://www.matud.iif.hu/2017/03/07.htm>)
- Uzzoli Annamária – Vitrai József – Tóth Gergely (2017a): Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés területi egyenlőtlenségeinek vizsgálata az akut miokardiális infarktus okozta halálozás adatainak felhasználásával. *Egészségfejlesztés*. 58:(3) 7-17.
- Uzzoli Annamária – Vitrai József – Tóth Gergely (2017b): Területi egyenlőtlenségi mutatók alkalmazása a fekvőbeteg-ellátási adatok elemzésében. *MRTT XV. Vándorgyűlés*. Mosonmagyaróvár, 2017. október 19-20. (http://www.mrtt.hu/vandorgyulesek/2017/10/uzzoli_vitrai_toth.pdf)
- Uzzoli Annamária (2017): Egészségügy egyenlőtlenségei és hozzáférés – esettanulmány a magyarországi keringési rendszeri halálozásokról. In: Torgyik Judit (szerk.): *Válogatott tanulmányok a társadalomtudományok köréből*. V. IRI Társadalomtudományi Konferencia. Komárno: International Research Institute. 201-209.
- Vitrai József – Hermann Dóra – Kabos Sándor – Kaposvári Csilla – Lőw András – Páthy Ádám – Várhalmi Zoltán (2008): *Egészség-egyenlőtlenségek Magyarországon* –

Adatok az ellátási szükségletek térségi egyenlőtlenségeinek becsléséhez. Budapest: Egészségmonitor Kft. 106 p.

Vitrai József – Bakacs Márta – Kaposvári Csilla – Németh Renáta (2010): Szükségletre korrigált egészségügyi ellátás igénybevételének egyenlőtlenségei Magyarországon. Budapest: Egészségmonitor Kft. 135 p.

Vitrai József – Bakacs Márta – Gémes Katalin – Kiss Norbert – Kövi Rita – Uzzoli Annamária (2011): Egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés egyenlőtlenségei Magyarországon – Javaslatok az ellátási kapacitások elérhetőségének javításához. Budapest: Egészségmonitor Kft. 95 p.

III. TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÉT HATÁR MENTI JÁRÁS ADOTTSÁGAINAK VIZSGÁLATA

DR. HEGEDŰS Szilárd¹ – DR. ENGELBERTH István² – MOLNÁR Petronella³ –
DR. habil. SÁGI Judit⁴

Tanulmányunkban két, a magyar-szlovák határ mellett fekvő Nógrád megyei térséget hasonlítunk össze területi és társadalmi jellemzőik alapján. A két vizsgált térség a Balassagyarmati, valamint a Szécsényi járás. A járások gazdasági helyzete nagymértékben romlott a válságot követő években, és bizonyos tekintetben a rendszerváltozás vesztesei az itt található települések.

Kulcsszavak: területi fejlődés, térségek, önkormányzat, gazdálkodás

1. Bevezetés

Tanulmányunkban két járás főbb adottságait hasonlítjuk össze, ez a két járás a Nógrád megye középső részein fekvő Balassagyarmati és Szécsényi járások. Tanulmányunk kulcskérdése: „Quo vadis?“, tehát merre visz a térségek útja, és mit mutat a múltbeli statisztikai adatsor. A tanulmányban több dimenzióban vizsgáljuk a térségek fejlettségét, így a demográfiai helyzetet, a gazdaságföldrajzi adottságokat, a munkaerőpiaci helyzetet, valamint a turizmus szerepét.

2. Szécsényi járás

A Nógrád megye nyugati felében található Ipoly-menti kistérség területe 278 km², népsűrűsége 69 fő/km² (KSH 2013). Lakónépessége tíz év alatt 6%-kal a 2003-as 20.261 fő után 2013-ra 19.096 főre csökkent.⁵ A térséghez egy város (Szécsény) és 12 község tartozik. A központnak számító város lakónépessége tíz év alatt 6392 főről (2003) 5983-re (2013) csökkent. A 12 községből hatnak a lakosság száma nem haladja meg az 1000 főt, a másik haté pedig a kétezret.⁶ A kistérség a kilencvenes évek

¹ egyetemi adjunktus, BGE PSZK

² főiskolai docens, BGE PSZK

³ PhD-hallgató, SZIE - kutató, NKE Közpénzügyi Kutatóintézet

⁴ egyetemi docens, BGE PSZK

⁵ A térség népessége 1980-ban még 22.273 fő volt.

⁶ A Szécsényi járás mint közigazgatási terület a járások 1983. évi megszüntetése előtt is létezett 1978-ig, és székhelye 1886 óta mindvégig Szécsény volt. A járás és a szécsényi kistérség – mint statisztikai és területfejlesztési egység – között, mindössze egy település a különbség: Szalmatercs. A KSH statisztikai mutatói többnyire mind kistérségi, mind járási szinten rendelkezésre állnak. (2011. évi népszámlálás, Területi adatok: Nógrád megye, 2013)

társadalmi-gazdasági átalakulásának vesztese. Ezt alapvetően határozta meg a múltból örökölt, nehezen modernizálódó gazdasági szerkezet és az ehhez illeszkedő társadalmi környezet. A fejlődést gátolja a kedvezőtlen gazdaságföldrajzi elhelyezkedés és a fejletlen közlekedési infrastruktúra. A gondokat fokozzák az országonál is kedvezőtlenebb népesedési mutatók. A tőke elkerüli a térséget, amit külső források – jellemzően uniós pályázatok – bevonásával igyekeznek pótolni. Ebben kiemelt súlyúvá váltak az önkormányzatok. Ez jelzi, hogy a helyi vállalkozások nem képesek külső források bevonásával sem a fejlődést segíteni. A térség alapvetően agrárjellegű, az alig vannak ipari termelésnek hagyományai. A lakosság jelentős része ingázik munkahelyére, vagy helyben a mezőgazdaságban próbál megélhetést találni, illetve munkanélküli, újabb közmunkás.

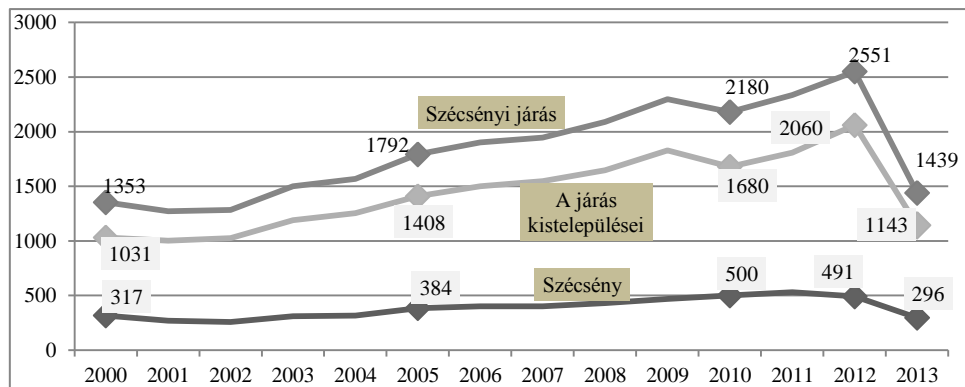
Jól mutatja a kistérség gazdasági súlyát, hogy a megyei export árbevételéből a részesedése az 1%-ot sem érte el 2012-ben. (Top 50 Nógrád Megye 2013: 20.)

2.1.Munkanélküliség a kistérségben

A térség fenntartható fejlődésének akadálya a jelentős munkanélküliség. Ezen a téren a központ helyzete valamivel kedvezőbb a falvakéhoz képest. 2013-ban a kistélepusúléseken élők közül minden 7-dik ember volt munkanélküli, még Szécsényben minden 12-dik. A növekvő tendencia folyamatos volt az elmúlt években, a 2010-es esztendő kivéve. Sajnos a térség alapvető társadalmi-gazdasági gondjának felszámolásában nem történt előrelépés. A leszakadás folyamatos, lokális és globális viszonylatban egyaránt. A munkanélküliségi adatok is megerősítik azt a következtetést, hogy Szécsényhez képest a járás kistélepusúléseinek lakosságát kevésbé jellemzi a fizikai mobilitás. A 2013-as adatokat célszerű külön értékelni. Bár a statisztika kedvező változást mutat a munkanélküliség terén, háttérben azonban egyértelműen a közfoglalkoztatási rendszer kiterjesztése áll. Szécsény térségében például 2014-ben 806 fő volt közfoglalkoztatási státuszban, magában a városban 211 fő.⁷ Ezek a számok azt mutatják, hogy a munkanélküliek tábora tulajdonképpen nem csökkent.

⁷ A közfoglalkoztatásban résztvevők havi átlagos létszáma (www.kozfoglalkoztatatas.kormany.hu)

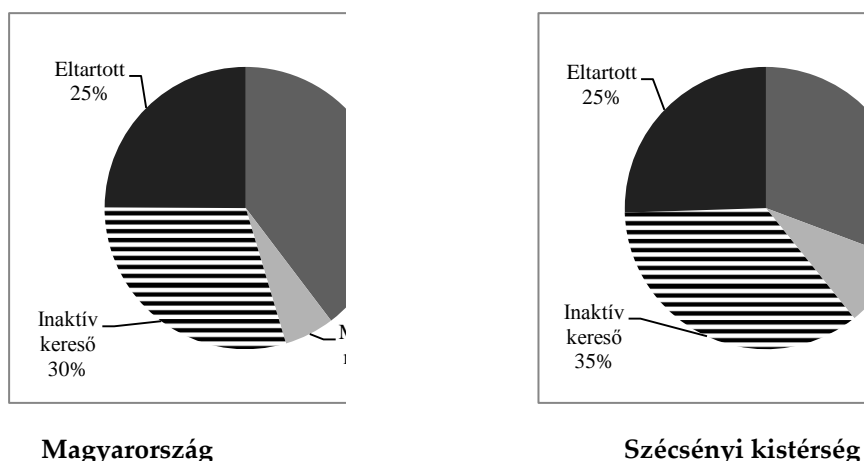
1. ábra: Nyilvántartott álláskeresők száma 2000-2013.
(Az adott év december 20-i állapota szerint)

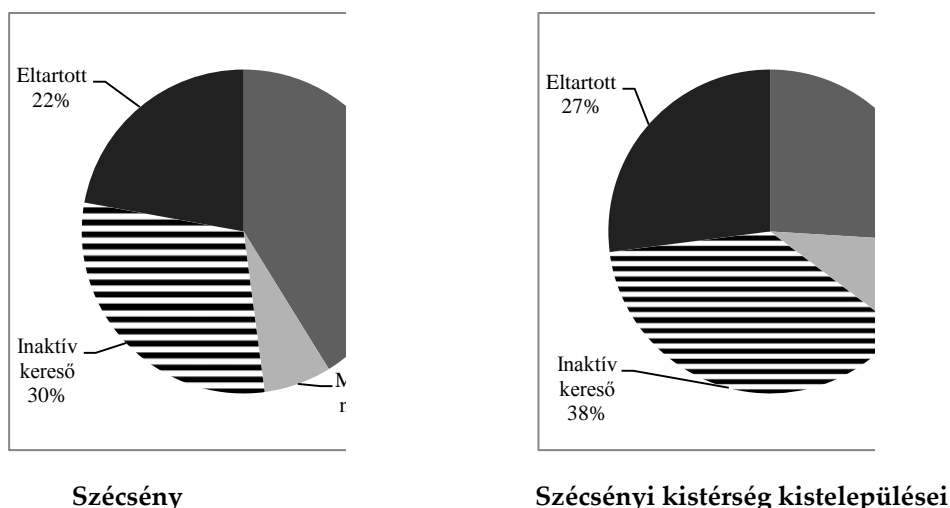

Forrás: KSH Tájékoztatási Adatbázis (2015)

A szécsényi kistérségben az országosnál jelentősen kisebb mértékű a foglalkoztatottak, és nagyobb mértékű az inaktív keresők (pl. nyugdíjasok) aránya. A kisváros mutatói hasonlóak az országos számokhoz, viszont ha a kistérség falvainak adatsorát önmagában vizsgáljuk, markáns különbségek rajzolódnak ki, melyek jól példázzák a régió demográfiai és munkaerőpiaci állapotát. Tízből négy lakos – országosan tízből három – inaktív kereső, a foglalkoztatottak részesedése csak 26% (szemben a szécsényi 41%-kal). A munkanélküliek aránya (9%) magasabb az országos (6%) és a térségi központi (7%) mutatóknál is. Ha a két népszámlálás között eltelt időszak folyamatait vizsgáljuk, az látható, hogy Szécsényben az eltartottak – főleg az iskoláskorú fiatalok – aránya látványosan csökkent (26%-ról 22%-ra.), miközben a kistérség más településén – bár csökkent az inaktív eltartottak aránya – a munkanélküliség emelkedett (6%-ról 9%-ra.) A kistérség településein a lakosság kétharmada eltartottnak vagy inaktív keresőnek számít. (KSH 2011. évi népszámlálás. Területi adatok: Nógrád megye (2013))

2. ábra: A népesség gazdasági aktivitása (2011)

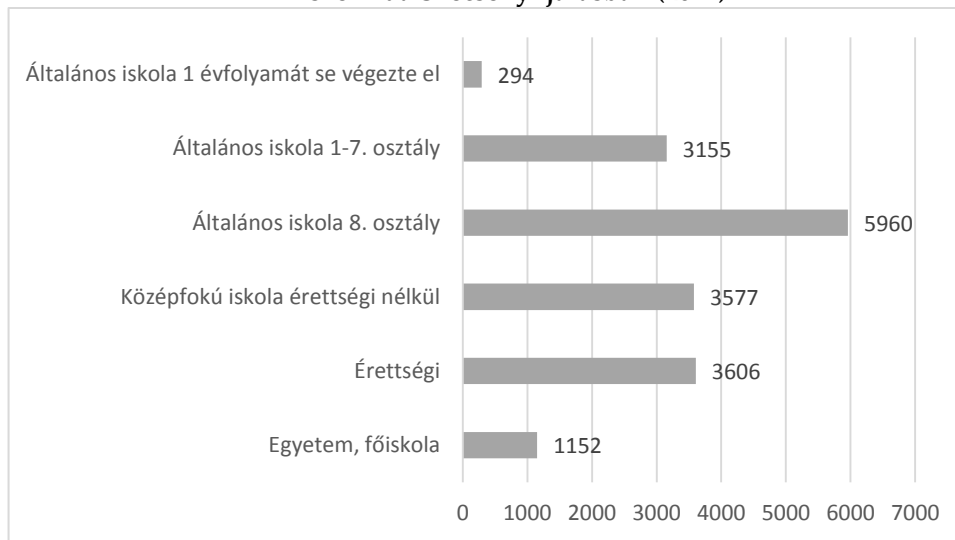

Forrás: 2011. évi népszámlálás. Területi adatok: Nógrád megye (2013)

A foglalkoztatók betanított, nem túl kvalifikált munkaerőt alkalmaznak, elsősorban az alacsony munkabérekből adódó előnyöket használják ki. Indokolja ezt a térségben élők képzettség szerinti megoszlása is. (3. ábra). Jellemző, hogy a térség legnagyobb foglalkoztatója – ideszámítva az önkormányzati tulajdonú vállalkozásokat is – a szécsényi önkormányzat. A területen egyetlen 100 főnél több főt foglalkoztató vállalat működik, és évekig a megye legnagyobb foglalkoztatójának számított. Mintegy 1000-1200 embert alkalmazott, és különböző műszaki-híradástechnikai alkatrészeket gyártott, elsősorban exportra. A technológiai megújulásra nehezen képes társaság 2002 után súlyos válságot élt át, és a felszámolási eljárás során tulajdonosváltás is történt. A legnagyobb veszteség a térség számára azonban az, hogy a munkavállalói létszám napjainkra 100 fő közelébe csökkent. A másik jelentős üzem az 1997-ben megtelepült dán tulajdonú vállalkozás, amely gyertyaöntő üzemet létesített, és évekig több mint 500 főt foglalkoztatott (2002-ben ez volt Európa harmadik legnagyobb ilyen profilú üzeme.). A jobbára kézi munkával készített termékek piacát a nyugat-európai országok jelentették. A vállalat az évtized közepén szintén válságba került, és létszáma 50 fő alá csökkent. Összességében e két helyi nagy foglalkoztatónál az elmúlt években 1000-1200 munkahely szűnt meg és ezeket semmi sem pótolta. Hatalmas vesztesége ez a járásnak és tágabb értelemben véve Nógrád megyének is. (Összehasonlításként: olyan ez, mintha a közel 2 milliós Budapesten kb. 100 ezer munkahely tűnt volna el a piacról.)

2013 januárjában a Magyar Kormány kijelölte az ország társadalmi-gazdasági leszakadással leginkább érintett 47 térségét, mint szabad vállalkozási zónákat. Köztük van – a salgótarjáni és a bányaterenyeyi térségekkel együtt – a szécsényi térség is. A beruházók jelentős adókedvezményeket kaphatnak, azonban ennek ellenére sem történt jelentős munkahelyteremtés 2015 őszéig.

3. **ábra: A 7 éves és idősebb népesség a legmagasabb befejezett iskolai végzettség szerint a Szécsényi járásban (2011)**

Forrás: 2011. évi népszámlálás. Területi adatok: Nógrád megye (2013)

2.2. A térség ingatlanpiacának helyzete

Nógrád megyében – a foglalkoztatási és a demográfiai problémákból eredően – nagy gond az ingatlanállomány leromlása, folyamatos előregedése, kiürülése. A 40 éves és idősebb lakások hányada ugyan a Bátorfyerényi járásban a legmagasabb (67%), de a Szécsényi járásban is jelentős (62%). (KSH A 2011. évi népszámlálás Területi adatok: Nógrád megye, 57.). A jövedelmi viszonyok, illetve az elvándorlás miatt minimális a kereslet, így az évek alatt felhalmozott – gyakran az egyetlen jelentős családi vagyonelem – leértékelődik. Ez az amúgy is többségben lévő szegény lakosság vagyoni helyzetét tovább rontja. A „befagyott” vagyonok csökkentik a helyi fogyasztást, és lehetetlenné teszik – hogy értékesítés után vagy hitelfedezetként – vállalkozások induló tőkái legyenek. A helyi és megyei fejlesztési tervekben nyoma sincs, hogy mit kellene kezdeni ezzel a helyzettel!

A 2008-as válság után jelentősen – az ország különböző területein eltérő mértékben – csökkentek a lakások árai. Több, eleve alacsony lakáspiaci árszínvonalú megyében – így például Békés, Jász-Nagykun-Szolnok, Nógrád – különösen nagymértékű, több mint 20%-os volt az árak esése. (KSH Lakáspiaci árak, lakásárindex, 2013., 3.) Az otthonterkep.hu oldal alapján a Nógrád megyei átlagos lakásár 68 ezer Ft/m² volt 2014-ben, ami kevesebb, mint egyharmada az átlagos budapesti árhoz képest (230 ezer Ft/ m². Ugyanakkor a szécsényi kistérségben csak 49 ezer Ft volt egy m² átlagos ára. (www. otthonterkep.hu)

Szemléletváltásra van szükség ezen a területen. Mivel a térség népessége hosszú távon csökkenni fog, az extenzív jellegű fejlesztések helyett (újakat építeni), inkább a meglévők felújítására szükséges koncentrálni. (Például célszerűbb lenne a lakásfelújításokat támogatni, az újak építésével szemben.) Hosszú távon egy kisebb,

de fenntartható gazdasági és társadalmi (szociális) infrastruktúra megteremtésére van szükség.

3. Balassagyarmati járás

A Balassagyarmati járás Nógrád megye közepén található, földrajzilag az Ipoly-folyó jelenti a határt, az országhatárral egyetemben. A térség jelentős része a Nógrád medencében, az Ipoly völgyében található, déli irányban a Cserhát, Nyugat felé a Börzsöny vonulatai határolják. A járásban 29 település található, területe lényegében megegyezik a Balassagyarmati kistérséggel. A járás területe 533 km², népsűrűsége viszonylag alacsony, 74,3 fő/km². 2011-ben a lakónépesség 39.623 fő volt, ez sajnálatosan 7,9%-kal csökkent az utolsó előtti népszámlálás, 2001 óta. A járásra az aprófalvas településszerkezet jellemző, hiszen a 29 település közül csupán 5 község lakossága haladja meg az 1000 fős lakónépességet, 2 település esetében a 2000 fős népességet, és egy kisváros, a székhely, Balassagyarmat található a járásban (KSH 2011).

A térség gazdasága meglehetősen „Janus-arcú”. Több településen megjelent a külföldi tőke, és a gyáriparban, alkatrészgyártásban, elektronikában történt létesítő beruházás a 90-es évek végén, 2000-es évek elején. Ilyen beruházások valósultak meg Balassagyarmaton és Szügyben, valamint Bercelen, kismértékben Drégelypalánkon és Magyarnándorban. A térség többi települése azonban nehezen viselte a tranzakciós krízist, és érdemben azóta sem talált magára. A mezőgazdasági termelészövetkezetek megszűnésének hiányát nem tudták pótolni a helyettük alakult egyéni és társas vállalkozások, ezáltal a korábbi dolgozók munkalehetőség nélkül maradtak. Ebből adódóan komoly elvándorlás figyelhető meg a térségben, amely a főváros közelsége miatt Budapest és agglomerációja, valamint újabban külföld irányába tendál.

Balassagyarmat és térsége, különösen Szügy és Balassagyarmat iparvállalatai biztosítják a megye exportjának 52,84%-át, így átvették a megye GDP termelésében a hangsúlyt, amelyben még a Nyugat-Nógrádban fekvő Rétság és térsége játszik erős szerepet, a megyeszékhely térségével egyetemben (Nógrád TOP 50, 2013).

Megfordult tehát a szocializmusban erőltetett helyzet, amelyben Salgótarjánt fejlesztették, és szívta el a megye fejlesztési forrásainak döntő hányadát.⁸ Mára ez a térség a szocialista ipari városok nehézségeit mutatja az nehézipar megszűntével, hasonlóan Komló, Ózd példájához.

A vidéket, különösen Balassagyarmatot Palócország fővárosaként aposztrofálják, ezen túlmenően a „Legbátrabb város”, latinul a „Civitas Fortissima” cím büszke birtokosa. Balassagyarmat egykoron Nógrád vármegye (1790-1945) és rövid ideig Nógrád megye (1946-1950) székhelye volt. A település lakosságának

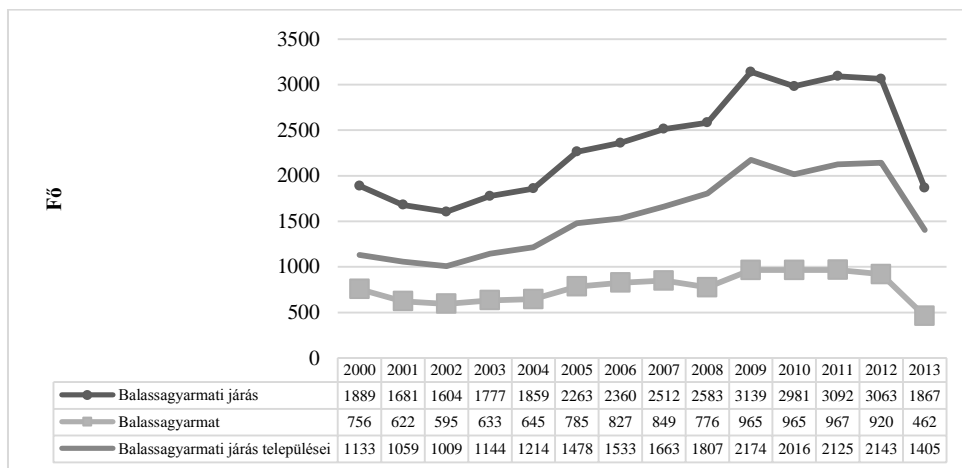
⁸ Emiatt Balassagyarmat város lakossága körében meglehetősen visszatetszést kelt a megyeszékhelyre allokált forrásmennyiség. Ennek oka, hogy 1950-1970-ig a város a megye fejlesztési forrásainak 0,1%-át kapta meg, második legnagyobb lakosságú városként, a „reakciós fészkek” megbélyegzés miatt.

1990-es maximuma 17.000 lakos volt, ez 2011-re 16.300 főre csökkent, a mikrocenzus adatai alapján már nem éri el a 15.500 főt.

3.1. Munkaerőpiac, munkanélküliség

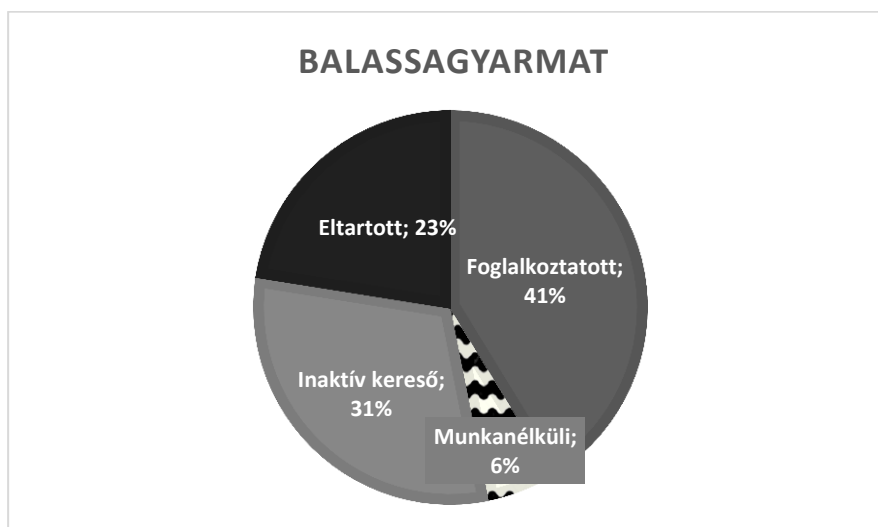
A balassagyarmati járásban megfigyelhető a 2002-ig tartó országosan is csökkenő tendencia, amikor aztán a konjunktúra megtörik, majd a subprime válság hazai begyűrűződése után éri el a csúcspontját. A 2013-as év töréspontot jelent a trendben, amely a közfoglalkoztatotti programnak köszönhető. A Szécsényi járással összehasonlítva a Balassagyarmati járásban némiképp kedvezőbb a helyzet, ez a több külföldi és hazai kkv-nak köszönhető, mivel arányait tekintve magasabb a vállalkozások száma.

4. ábra: Nyilvántartott álláskeresők száma 2000-2013 között a Balassagyarmati járásban

Forrás: KSH Tájékoztatási Adatbázis (2015)

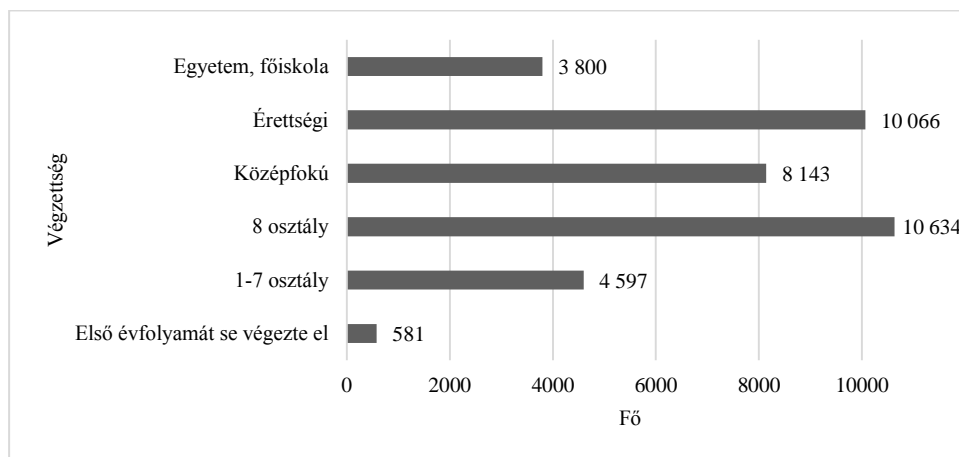
5. ábra: A népesség gazdasági aktivitása a Balassagyarmati járásban (2011)

Forrás: 2011. évi népszámlálás. Területi adatok: Nógrád megye (2013)

A Balassagyarmati járás aktivitási mutatói tekintetében az országos átlag alatt van a foglalkoztatottak száma, a munkanélküliség azzal megegyező mértékű, a nyugdíjas inaktív kereső pedig az országos átlagot meghaladó mértékű a járásban. A járás esetében az adatok nagyon konvergálnak az országos adatokkal, az eltartottak számában alacsonyabb, illetve a foglalkoztatotti létszámban magasabb ez az érték.

6. ábra: A 7 éves és annál idősebb népesség a legmagasabb befejezett iskolai végzettség szerint a Balassagyarmati járásban (2011)

Forrás: 2011. évi népszámlálás. Területi adatok: Nógrád megye (2013)

Sajnálatosan a Balassagyarmati járásra is igaz, hogy a tevékenységet végző nemzetközi vállalatok elsődlegesen betanított munkakörbe keresnek alkalmazottakat, igen alacsony mértékű a kutatás-fejlesztési tevékenység a járásban, amely a versenyképességet, illetve a helyben maradást lenne képes erősíteni. Sajnálatosan az alacsonyan kvalifikált lakosság adja a döntő hányadot, és arányát tekintve nem éri el a 10%-ot a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya, ugyanakkor pozitívum, hogy az írástudatlanság nem éri el a járásban az 1%-os értéket.

4. Összegzés

Az uniós csatlakozás óta számos fejlesztés történt a térségben. Ennek ellenére a kibontakozás esélye nem látszik. Következetes és reális központi (állami) szerepvállalás nélkül elképzelhetetlen a nógrádi határ menti térségek felzárkóztatása (pl: infrastruktúra fejlesztése, befektetések támogatása terén). A helyi szereplőknek gyakran nincsenek hosszú távú, fenntartható, egymásra épülő elképzeléseik a fejlesztésekről. A projektek esetenként a már meglévő kapacitások életképességét rontják. Sok ötlet megjelenik, és ehhez várják az éppen odailleszthető pályázati lehetőséget, és amelyikhez előbb találnak „forrást”, az az elképzelés valósul meg. Maga a központi kormányzat sem segít ebben. Számtalan pályázati lehetőséget kínált a múltban, gyakran ötletelésre kényszerítve ezzel a térségeket, akiknek vezetői (helyi elit) gyakran érdekeltek a viszonylag gyors és látványos, azonban a gazdasági, társadalmi szempontokból is megkérdőjelezhető fenntarthatóságú „megoldásokban”. A helyi fejlesztések sokszor nincsenek összhangban a nagyobb területi egységek, közösségek (pl. megye, régió) érdekeivel.

A megoldás része egy jól elkészített, a térség adottságait figyelembe vevő fejlesztési koncepció elkészítése lehet. A gazdaságpolitikának az elmaradott térségek fejlesztését erőteljesebben kellene irányítania, a forrásokat koncentrálni a munkahelyteremtésre és a megközelíthetőség, a közlekedési infrastruktúra fejlesztésére. Még akkor is, ha ez adott esetben – országos szinten – rövidtávon népszerűtlen, és érdeksérelmekkel jár.

A fejlesztési elképzelések nem akarják tudomásul venni, hogy a lakosságszám tartósan csökken. Mivel a tendencia mindenképpen tartós lesz, erre kell felkészülni. Így nem az extenzív fejlesztések (újak építése) támogatása a célszerű, sokkal inkább a meglévő infrastruktúra felújítása, racionalizálása. (Pl. nem az új lakások építését kell támogatni, hanem a meglévők felújítását.) Az ilyen településeken a belső területek fejlesztése lehet a célszerű a perifériális területekkel szemben, hogy ezáltal pezsgőbb, komfortosabb, élhetőbb belső maggal rendelkezzenek a települések. Egy kisebb, de fenntartható gazdasági és társadalmi (szociális) infrastruktúra megteremtésére van szükség.

Szécsény város 2015-ös fejlesztési koncepciója (Szécsény Város Területfejlesztési Stratégiája 2015.) például tanuszoa építését tervezi, ami a közeli – és kétszer nagyobb lakosságszámú – Bányaterenyre számára is ráfizetéses. (Helyette a közeli Balassagyarmattal kellene kooperálni egy fenntartható uszodaépítés és -üzemeltetés érdekében.) A tervek szerint egy 7 km-es kerékpárút is épül, miközben a közeli – amúgy már leromlott állapotú Hollókő – Rimóc kerékpárút összekapcsolása a várossal tudná a helyi turizmust élénkíteni. (Ez egy kb. 6 km-es szakaszt jelentene.) Ez segítené a Hollókő – Szécsény – Ipolytarnóc turisztikai tengely működését is. A tervezett bicikliút gyakorlatilag kikerüli a város központját (múzeum, sétálóutca, kolostor, étterem), tehát nem a turisták „becsalogatását” ösztönzi. Tervben van egy új iparterület kialakítása is. Ez sem feltétlenül célszerű, hiszen rengeteg üres ingatlan van a város határában, és az iparterületi tervek lassan évtizedek óta „nem működnek”.)

Az idegenforgalom területén célszerű lenne a kistérségi településeket szorosabban kapcsolni Hollókőhöz. A világörökségi helyszín önálló turisztikai desztináció, és bár vonzereje országosnak (korlátozottan nemzetközinek is) tekinthető, hatása alig terjed át a kistérség többi településére. A településhez kapcsolódó eseményturizmus alkalmanként több tízezer látogatót is a térségbe vonz, de megjelenésük más településeken esetleges.

A kistérség kiemelt problémája az erőforrások folyamatos kiáramlása a gazdagabb területek felé. Egyrészt a pénzügyi-anyagi forrásoké, másrészt a humán erőforrásé (elvándorlás). A térségfejlesztési programokban ezek megfogalmazása megtörténik, ám a konkrét tervek, intézkedések megfogalmazása hiányos, jobbra általánosságok jelennek meg. A gyakorlat pedig nem tudja megállítani a folyamatokat. A fiatal szakképzett munkaerő megtartására – pályázatok, ösztöndíjak, letelepedési támogatások – lenne szükség. (Például: a hátrányos helyzetű térségekben dolgozó tanárok és más szakemberek kiemelt bérezésére.)

Kitörési pont lehetne, ha a jellegzetesen helyi termékek tudnának a helyi piacra kerülni, nem szorítanák ki ezeket „importtermékek”. A foglalkoztatás bővítése, a helyben képződött jövedelmek térségben tartása miatt szükség lenne olyan szervezetre és programra (pl. helyi marketing, lakosság tájékoztatása stb.) amely a helyi termékek piacát, termelését segítené, ösztönözné és szervezné. Elsősorban az élelmiszertermelés területén lehetne eredményeket elérni, illetve ösztönözni az alacsony képzettséggel rendelkező lakosság munkához jutását. Erre lehetne felfűzni például a helyi termékek piacra jutásához szükséges infrastruktúra-fejlesztéseket (városi piacok, úthálózat, hűtőházak, helyi feldolgozóüzemek stb.)

Kiemelkedőnek tartjuk a mentalitás, a gondolkodás változását. Országos szinten fontos felismerni, hogy a vidék leszakadása a fejlettebb területek vállát nyomja, és a későbbiekben – a jelenlegi folyamatokat feltételezve – ez súlyosbodni fog. De a vidéki társadalom mentalitásában is változásra van szükség. Sajnos ezt a helyi értelmiség, középosztály lassú eltűnése akadályozza! A gyakran önös érdekeket szolgáló fejlesztések megszüntetése, az egymás – szomszéd település, térség – érdekeit figyelembe nem vevő beruházások átgondolására van szükség. Hiányzik az a szemlélet: „ha a szomszédos településeknek jól megy, akkor nekünk is jobban fog menni”. Ez a szemléletváltoztatás/-változás az, ami a legnehezebb feladat!

A térség fejlesztéséhez szorosan illeszkednie kellene egy, a fejlesztések valódi fenntarthatóságát, hasznosságát elemző rendszernek is

Tanulmányunk egyik célja éppen az volt, hogy kialakuljon egy olyan helyi tevékenység, mely során megvalósul a fejlesztések folyamatos megfigyelése, elősegítve ezzel a jövőbeni optimális területfejlesztési döntéseket.

Azonban az elmúlt évek, évtizedek gyakorlatát követve folytatódhat a leszakadás – közte az elnéptelenedés – nemcsak az ország más vidékeihez, hanem más európai – például a szomszédos határ menti dél-szlovákiai – térségekhez képest is.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A tanulmány a Budapesti Gazdasági Egyetem Kutatási Alapjának támogatásában készült, az „Elmaradottság dimenziói” projekt keretében.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Baráthi O. (2009): Adalékok Nógrád megye rendszerváltás utáni történetéhez. (kézirat)
- Engelberth I. (2012): Idegenforgalom Nógrád megyében a Hollókő – Szécsény – Ipolytarnóc turisztikai tengely mentén. In: Majoros P. (szerk.) Útkeresés és növekedés. Budapest: Budapesti Gazdasági Főiskola (Tudományos Évkönyv), 279-288.
- Beszámoló a Kubinyi Ferenc Múzeum és a Krúdy Gyula Könyvtár 2013. évi munkájáról. Szécsény Város Honlapja http://szecseny.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=1460&Itemid=136 (2014.02.28.)

- Eurostat – Regional GDP – GDP per capita in the EU in 2011: seven capital regions among the ten most prosperous – Eurostat, Eurostat Release 29/2014. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_PUBLIC/1-27022014-AP/EN/1-27022014-AP-EN.PDF (2014.02.27.)
- A gazdasági folyamatok regionális különbségei, 2012. – Központi Statisztikai Hivatal Debreceni Főosztály, 2013. december, 45. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/debrecengazdfejl/debrecengazdfejl12.pdf> (2014.01.12.)
- KSH Tájékoztatói Adatbázis (2015). – Központi Statisztikai Hivatal Honlapja, <http://statinfo.ksh.hu/Statinfo> (2015.07.07.)
- Lakáspiaci árak, lakásárindex, 2013. Harmadik negyedév – Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2013 <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/lakaspiacar/lakaspiacar133.pdf> (2014.02.05.) p.5.
- Nógrád Megye Statisztikai Évkönyve, 2013. – Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 2014.
- Nógrád Megye Területfejlesztési Programja 2014-2020. – Nógrád Megye Közgyűlése, Nógrádi Területfejlesztési Nonprofit Kft. http://megye.nograd.hu/index.php?option=com_content&task=view&id=392&Itemid=215 (2015.07.05.)
- Regional GDP – GDP per capita in the EU in 2013: seven capital regions among the ten most prosperous - Eurostat, Eurostat Release 29/2014. (2015.05.21.) <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/6839731/1-21052015-AP-EN.pdf> (2015.07.27.)
- Szécsény Város Területfejlesztési Stratégiája – Szécsény Város Honlapja, 2015., 54. http://szecsény.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=1832&Itemid=136 (2015.07.01)
- Top 50 Nógrád Megye 2013. – Nemzeti Adóhivatal Nógrád Megyei Igazgatósága, Nógrád Megyei Kereskedelmi és Iparkamara, Nógrád Megye Önkormányzata, Nógrád Megyei Hírlap 2013., 48.
2011. évi népszámlálás. Területi adatok: Nógrád megye – Központi Statisztikai Hivatal, Miskolc, 2013. http://www.ksh.hu/nepszamlalas/teruleti_adatok (2015.07.12.)
- www.otthonterkep.hu – [Central European Media & Publishing](http://www.otthonterkep.hu) (CEMP).

SZABADKERESKEDELEM VAGY GAZDASÁGI NACIONALIZMUS? – MI LESZ A CSENDES-ÓCEÁNI PARTNERSÉG (TRANS-PACIFIC PARTNERSHIP – TPP) SORSA AZ USA NÉLKÜL?

DR. KRUPPA ÉVA

(főiskolai tanár, Tomori Pál Főiskola)

A tanulmány a nemzetközi kereskedelem fejlesztését elősegítő regionális megállapodásokkal foglalkozik: egy konkrét megállapodás, a Csendes-óceáni Partnerség (Trans-Pacific Partnership, röviden TPP), történetét elemzi. Az USA kilépése egy, már aláírt nemzetközi szerződésből sok új kérdést vet fel nemcsak a TPP-vel, hanem a kereskedelem szabadságával, a globalizációval és a gazdasági nacionalizmussal kapcsolatban is.

Kulcsszavak: szabadkereskedelelem, gazdasági nacionalizmus, TPP, új regionalizmus, WTO

Bevezetés

A Csendes-óceáni Partnerség, a TPP, 12 országot foglalt magába a tárgyalásokat lezáró nemzetközi szerződés aláírásakor, 2015-ben. A TPP-12 a jelenleg létező szabadkereskedelmi (regionális) megállapodások között a legnagyobb lehetett volna. A 2016-os adatok alapján a világ GDP-nek 38%-át, a világ (áru)exportjának 24%-át, importjának 29%-át mondhatta volna magáénak (1. és 2. táblázatok). A szabadkereskedelmi megállapodások a liberális kereskedelem alternatív formáinak tekinthetők, különösen a WTO sikertelen, 2001 óta elhúzódó Doha-fejlesztési fordulója miatt, amelyek sajátosan és újszerűen alakítják a nemzetközi kapcsolatokat szabályozását.

A 12 ország megállapodásának folyamata részben megszakadt, mert az USA elnöke, D. Trump első rendeletével 2017-ben visszavonta az USA részvételét a TPP-ből, ahogy azt a választási kampányban megígérte. Ez az elnöki döntés nagyon sok kérdést vet fel. Tanulmányom fő kérdése, hogy a TPP amerikai esete vajon a bezárkózás, a gazdasági nacionalizmus esete-e? Ki nyer és veszít az USA távolmaradásával az ázsiai térségben, és melyik országnak lehet a vezető szerep a térségben? Témám a nemzetközi kereskedelemhez kapcsolható szekunder jellegű kutatás.

1.Szabadkereskedelelem vagy gazdasági nacionalizmus

A tanulmányban az USA kivonulását a Csendes-óceáni Partnerségből annak általánosítható következményeivel a szabadkereskedelelem és a gazdasági

nacionalizmus összefüggéseiben vizsgálom. Szabadkereskedelem alatt az országok azon törekvését értem, ami a nemzetközi kereskedelem akadályainak – tradicionális (vám) és nem vám-jellegű – felszámolására irányul. Ennek megvalósítását az országok kormányai háromféle módon a) egyoldalú liberális intézkedésekkel, b) kétoldalú (lehet többoldalú is) szabadkereskedelmi megállapodásokkal és c) a WTO által irányított multilaterális rendszerben próbálják megvalósítani. A gazdasági nacionalizmust abban az értelemben használom, amikor egy ország gazdasági céljainak megvalósítására olyan (kül)kereskedelmi intézkedéseket alkalmaz, amelyeket egyoldalúan, kereskedelmi partnerei érdekeinek figyelembevételére és kompromisszumok nélkül fogantat.

1.1 Szabadkereskedelem

A nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlesztésének egyik fő tendenciája a kereskedelem szabadságának növelése. A WTO jelenlegi és korábban a GATT szabályai is lehetővé tették, hogy az országok ún. szabadkereskedelmi megállapodásokat kössenek, és egymásnak nagyobb engedményeket adjanak, mint a WTO többi tagjának. A WTO 267 ilyen egyezményt jegyzett 2017-ben. A neoliberais tanok, a nemzetközi intézmények (pl. WTO, OECD, IMF és Világbank) a mai napig azt az összefüggést hangsúlyozzák, hogy a kereskedelem fejlődése minden érintett ország számára előnyökkel jár. Rá kell mutatni azonban arra is, hogy mind az elméletben, mind a gyakorlatban ismert volt a szabadkereskedelem egyenlőtlenségeket előidéző hatása az országok között és az egyes országokon belül is. A kereskedelem veszteséket is létrehoz, „no pain, no gain” – hangsúlyozza a globalizáció egyik kritikus (Rodrik (2017a)).

Napjainkban a szabadkereskedelem ellen ható események – pl. a Brexit, az USA TPP-döntése – okai ismertek voltak. A gazdasági globalizáció megállíthatatlannak tűnik, formálisan, „de jure” pl. szabadkereskedelmi megállapodásokkal, és/vagy „de facto”, pl. a tőke transznacionális hálózatain keresztül. Erősödik azonban azok hangja is, akik a globalizáció veszteségeinek tartják magukat. Ennek politikai erejét ismerte fel néhány országban olyan jobboldali vagy baloldali párt, amelyik a globalizáció veszteségeinek szószólója lett.

1.2 Gazdasági nacionalizmus

A globalizációval szembeni elégedetlenség sokszor a szabadkereskedelemmel való szembenállás formájában nyilvánul meg.

Mi lehet az oka, hogy a nemzetközi kereskedelemre ösztűz zúdult (Rodrik (2017a)), amikor a munkanélküliségnek nem csak a nemzetközi kereskedelem az okozója. A technológiai fejlődés vagy más ok miatt előálló verseny is átalakítja a munkaerőpiacot, nem beszélve a munkavállalókat érintő kedvezőtlen jogszabályokról, amelyek mind kiváltó okai a fájdalmas munkanélküliségnek. A globalizációval szembeni elégedetlenséget, annak populista megnyilvánulásait D.

Rodrik azzal magyarázza (2017a), hogy a szabadkereskedelem együtt jár olyan társadalmi normák megváltoztatásával, amelyet eddig saját országukban alkottak meg a törvényhozók, ideális esetben közmegegyezéssel, most pedig a szabályok más keretek között jönnek létre, pl. kétoldalú vagy többoldalú nemzetközi tárgyalásokon. Ezek mind érzékenyen érintik a nemzeti szuverenitást. Ráadásul ezen megállapodások „vesztesei” olyan szabályokkal és azok következményeivel találkoznak, amelyeket tisztességtelennek tartanak, pl. lazább környezetvédelmi vagy munkajogi normákat tételeznek fel az importárak alacsony árai mögött.

A globalizáció hozzájárult a nacionalista pártok erősödéséhez, amelyet a mára már több országban is elvégzett empirikus kutatások is bizonyítanak. Többek között a németországi felmérések (Dippel, C. et al. 2016). A kutatók az USA-ban azt vizsgálták, hogy a nemzetközi kereskedelem hogyan hatott az elnökválasztásra (Jensen et al. 2016, 2017). Következtetéseiket érdemes tanulmányozni.

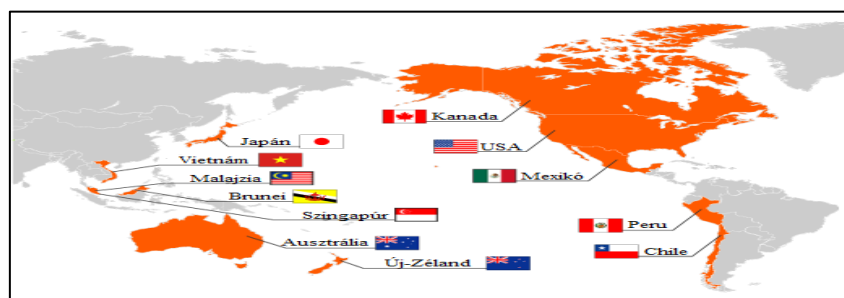
Általában a kereskedelemnek jövedelem-újraelosztó hatása van, egyenlőtlenségeket generál. A szabadkereskedelemből származó többletjövedelmet fel lehetne használni azok kompenzálására, akik vesztesei a változásnak. Ez a döntés azonban az uralkodó politikai erők szándékán múlik!

2. A Csendes-óceáni Partnerség (TPP)

2.1 Mi a TPP?

A TPP röviden úgy határozható meg, mint a Csendes-óceán két partján elterülő 11 országnak (7 ázsiai és 4 amerikai – ld. 1. ábra) egy nagy piacba való tömörülése, olyan közösen elfogadott szabályok alapján, amelyek már a digitális korszak jelenségeit is figyelembe veszik. E piacnak a TPP-11 esetében kb. 500 millió fő lakosa van. A TPP-11 az első olyan átfogó és magas szintű integrációs egyezmény lehet, amelyiket tárgyalások sorozatával, különböző gazdasági fejlettségű országoknak kompromisszumok árán sikerült megalkotniuk.

1. ábra: TPP 12 országa

Forrás: <http://www.harakenzo.com/en/tp> (Mák Dorka TDK közlése alapján)

A TPP-11 2016-ban a világ GDP-ből 13%-kal, a nemzetközi áruforgalomból 15-15%-kal (export és import) részesedik (1. és 2. táblázat). Megállapítható, hogy a TPP-

11 lényegesen kisebb gazdasági erőt képvisel, mint az USA-t is felölelő TPP-12 lett volna.

1. táblázat: A TPP-12 és a TPP-11 országainak gazdasági jellemzői 2016, milliárd USD (nominális értékek)

Sorrend	Ország	GDP	GDP/fő	Sorrend
1	USA	18 562	57 294	8
3	Japán	4 730	37 304	25
10	Kanada	1 532	42 319	19
13	Ausztrália	1 257	51 593	12
15	Mexikó	1 064	8 699	72
38	Malajzia	303	9 546	66
40	Szingapúr	297	53 053	10
45	Chile	235	12 910	57
48	Vietnam	200	2 164	134
53	Új-Zéland	179	38 066	23
133	Brunei	10	24 713	32
	Peru (2014)	202	6 458	
	TPP-11	10 009		
	World	75 213	10 313	
	TPP-11/ Világ összesen, %	13,31		
	TPP-12/ Világ összesen %	37,99		

Forrás: <http://statisticstimes.com/economy/projected-world-gdp-ranking.php> adatai alapján, saját szerkesztés

A 1. táblázat részletes elemzése nélkül is látható, hogy az országok különböző gazdasági potenciált képviselnek, amit a 2016-os GDP adatok tükröznek. Az országok fejlettségi szintjeinek különbségeit a GDP/fő adatok mutatják. (Az adatok az EU tagállamait egyenként tartalmazzák.) A TPP-t igen heterogén országok alkotják, gazdasági fejlettségük szerint a legfejlettebb, ill. fejlett országok mellett közepesen fejlett és alacsony jövedelmű országok is találhatóak, ahogy az az 1. táblázat sorrendjének számaiból is kitűnik.

2. táblázat: A TPP-12 és a TPP-11 országainak kereskedelmi jellemzői, 2016, milliárd USD

Sorrend	Ország	Export	Import	Sorrend
2	USA	1 455	2 251	1
4	Japán	645	607	5
12	Kanada	390	417	9
13	Mexikó	374	398	12
14	Szingapúr	330	283	16
23	Ausztrália	190	196	22
24	Malajzia	198	168	26
26	Vietnam	177	174	25
42	Chile	60	59	44
50	Peru	37	36	57
54	Új-Zéland	34	36	58
104	Brunei	5	3	138
	TPP-11 összesen	2 440	2 377	
	Világ összesen	15 955	16 225	
	TPP-11 összesen /Világ összesen, %	15	15	
	TPP-12 összesen/Világ összesen, %	24	29	

Forrás: WTO (2017): World Statistical Review: A. 6., 7., A58., A59. táblázatok adatai alapján szerkesztve. www.wto.org

A 2. táblázat a TPP-11, valamint a TPP-12 kereskedelmi adatait mutatja, kiemelve azok kereskedelmi részarányát a nemzetközi kereskedelemből. Itt is megállapítható, hogy a TPP-11 a maga 15%-os részarányával bár jelentős kereskedelmi pólusnak számít majd, de az USA nélkül lényegesen kisebb súlya lesz a nemzetközi kereskedelemben.

2.2 Hogyan jött létre a megállapodás?

A 12 országot átfogó szabadkereskedelmi megállapodás négy ország: Brunei, Chile, Új-Zéland és Szingapúr (az ún. „Csendes-óceáni 4” – P4) által 2005-ben aláírt, 2006-ban hatályba lépett piaci integrációjából fejlődött tovább. 2008-ban az USA, Ausztrália, Peru és Vietnam csatlakozott a tárgyalásokhoz. 2010-ben Malajzia, Kanada és Peru, majd 2013-ban Japán is a tárgyalások résztvevője lett.

A TPP tagjai a tárgyalásokat 2015. október 5-én Atlantában fejezték be, a megállapodást 2016. február 4-én Új-Zélandon írták alá, és elkezdődött a nemzetközi szerződés jogi ellenőrzése, majd ratifikációs folyamata. A jogilag elfogadott szöveg angol nyelven 2016 januárjában jelent meg, amelyet később francia és spanyol nyelven is közzétettek. (Text of the Trans-Pacific Partnership 2016). Az USA elnökének utasítására annak Kereskedelmi képviselője 2017. január 30-án értesítette a TPP letéteményesét, Új-Zélandot országa kilépéséről a TPP-ből és annak további tárgyalásaiból is. Az USA aláírásának visszavonása ellenére a TPP-11 országa kifejezte, hogy a megállapodás gazdasági és stratégiai fontosságú a résztvevők számára (Ministry of Foreign Affairs and Trade New-Zeland 2017a). Új-Zéland már 2017 májusában ratifikálta a megállapodást, és Japán is megerősítette azt. A TPP akkor léphet hatályba, ha további négy aláíró ország még ratifikálja azt.

2.3 A szabadkereskedelmi megállapodás jellemzői a TPP-ben

A TPP mint szabadkereskedelmi megállapodás új generációs szabályok alapján jött létre, amely bár tartalmazza a tarifák csökkentését is, de a kereskedelem és befektetések akadályainak felszámolását a tagországok szabályozásának közelítésében látja. A TPP – tartalma alapján – a szabadkereskedelmi megállapodások „aranystandard”-ja lehet, vagyis modellszerződésként szolgálhat más, több térséget is átfogó nemzetközi integráció számára.

A TPP teljes szövege elérhető mindenekelőtt az új-zélandi Külügyi- és Külkereskedelmi Minisztériumban, a Trans-Pacific Partnership website-on, de más hivatalos honlapokon is olvasható. Maga a szerződés terjedelmes dokumentum, ami a Preambulomot követően 30 fejezetből áll, és e helyen ezeknek csak főbb jellemzőit tudom kiemelni.

A TPP különleges vonása az átfogó szabályok elfogadása, amelyek a tagországok gazdaságát nyitottabbá teszik, ezáltal idézve elő a tagok külgazdasági és gazdasági fejlődését. Néhány esetben alapul veszik a WTO szabályrendszerét, de annak szigorúbb alkalmazását vállalják. Ilyen pl. a szolgáltatások kereskedelmével és a befektetésekkel kapcsolatos TPP szabályrendszer. Az élelmiszerekkel kapcsolatos sztetenderdek, a technikai akadályokra vonatkozó megállapodás azt célozza, hogy az országok eddigi, különböző megállapodásai helyébe egyetlen, egységes szabályozás lépjen, ami vonatkozik a származási szabályokra is. A TPP megerősíti a szellemi tulajdonjog védelmével kapcsolatos szabályokat, de betartására szigorú kötelezettségvállalást ír elő. Igen kiterjedt és átfogó szabályokban állapodtak meg mind a munkaügyi, mind a környezetvédelmi szabályozás területén, mint bármelyik korábban kötött nemzetközi szerződésben.

Új szabályokat alkottak a telekommunikációs hálózatokhoz való hozzáférésre, megtiltották az elektronikus kereskedelemben a vámok alkalmazását, korlátozták a határon átmenő adatforgalomra vonatkozó nemzeti kitételeket. Az állami vállalatokkal kapcsolatos (State owned enterprises SOE) szabályozás világosabb, mint bármelyik korábbi nemzetközi kötelezettség volt, amiben lefektették, hogy az állami vállalatok ügyletei is (beszerzés és értékesítés) csak kereskedelmi alapon történhetnek, beleértve azok szolgáltatás exportját és külföldi beruházásait is. Külön fejezet foglalkozik a kereskedelemfejlesztés infrastruktúrájával (Trade Facilitation Agreement) és a KKV-val, annak érdekében, hogy elősegítsék a kisvállalatok on-line platformokhoz való hozzáférését, és egyszerűbbé tegyék ezek szabályait. A fentiekben röviden ismertetett szabályok megvalósíthatók, amihez hozzájárul az új vitarendezési eljárás is, amiben a TPP tagjai megállapodtak.

A szakértők kiemelik a megállapodás újszerűségét és kitérnek arra is, hogy hatálybalépésének késedelme milyen veszteségekkel járna.

3. USA: szabadkereskedelem és a gazdasági nacionalizmus

3.1 Az USA kereskedelmének néhány fő vonása

Az USA a világkereskedelem egyik nagyhatalma, 320 millió főt kitevő belső piaccal rendelkezik. Az ország GDP-je 2016-ban 18 562 milliárd USD volt, az egy főre jutó GDP 57294 USD (1. táblázat).

3. táblázat: Az USA kereskedelme, 2016, mrd USD

Megnevezés	Export	Import
Áruforgalom	1455	2251
Szolgáltatások	733	482
Összesen	2188	2733
Kereskedelmi mérleg egyenlege	-545	

Forrás: <http://stat.wto.org/CountryProfile/WSDBCountryPFView.aspx?Country=US&>

A 3. táblázat az USA kereskedelmi adatait mutatja 2016-ban, amiből kitűnik a kereskedelmi mérleg jelentős hiánya. A kereskedelmi mérleg már az 1970-es évek közepe óta deficites (az áruforgalom hiányát a szolgáltatások többlete nem fedezi). A hiány nagysága a NAFTA megalakulása, majd Kína kereskedelmi expanziója hatására jelentős méreteket öltött, pl. 2000-től napjainkban évente átlagosan kb. 535 milliárd USD-t tesz ki. A kereskedelmi mérleg hiányának hatásáról még az USA közgazdaszai körében is megoszlanak a vélemények.

Az USA alapvetően támogatja a WTO multilaterális kereskedelmi rendszerét, de a Dohai tárgyalások miatt maga is a szabadkereskedelmi megállapodásokkal kívánta elérni kereskedelmi céljait.

3.2 Az USA és a szabadkereskedelmi megállapodások

Az USA a GATT, majd a WTO alapító tagállama, bár a szabadkereskedelmi megállapodások a NAFTA (North American Free Trade Agreement) létrehozása után váltak csak fontossá számára. Az USA-nak 2017-ben 14 hatályos megállapodása volt (WTO Regional Trade Agreements). Ezek a megállapodások a NAFTA kivételével nem az USA legfőbb partnereivel jöttek létre (pl. Chile, Kolumbia, Közép-Amerika néhány állama, Marokkó, Ausztrália, Szingapúr).

Az USA a TPP-hez 2008-ban, G. W. Bush elnöksége alatt csatlakozott, de az ázsiai térség mind geopolitikai, mind kereskedelmi szempontból B. Obama politikájában kapott kitüntetett szerepet. A TPP még az USA és az EU között folyó tárgyalásokhoz képest – Trans-Pacific Trade and Partnership, TTIP – is prioritással bírt. B. Obama elnök 2015 júniusában meggyőzte a Kongresszust, hogy biztosítsa számára a gyors döntés (fast track) lehetőségét, aminek kimenetele a Kongresszus

igen vagy nem válasza lett volna módosítás nélkül, ennek bekövetkezését 2016 elejére várták. Közben 2016 az elnökválasztási kampány éve lett, amiben a TPP politikai célponttá vált. Még a Demokrata Párt is kihátrált a várható megállapodás mögül, Bernie Sanders és Hillary Clinton is. 2016. november 21-én D. Trump, a Republikánus Párt elnökjelöltje megígérte, hogy az USA kivonul a TPP-ből.

3.3 Mi lett volna a TPP haszna?

Az USA kereskedelmében a TPP országokba irányul áruexportjának 44%-a, mezőgazdasági exportjának 85%-a. Jóllehet a TPP-ben több olyan ország is található, amelyekkel az USA-nak van szabadkereskedelmi megállapodása. A kereskedelmi tarifák világméretben alacsony mértékűek, de közülük több még most is a protekcionizmus eszköze, jelentős védelmet adva pl. a mezőgazdasági termékeknek. A TPP-ben ezek lebontása reformokat indíthatott volna el, valamint hozzájárulhatott volna olyan nemzetközi szabályozási környezet kialakításához, amelyik erősebben védené a szellemi tulajdonjogokat, a versenyt és az üzleti élet szabályainak betartását.

A TPP hatásait az USA-nak a tárgyalásokhoz való kapcsolódása óta elemzik, kvantitatív kereskedelmi modellek alkalmazásával is. Az elemzések közül kitűnik a Peterson Institute több tanulmánya, tanulmánykötete (ld. Irodalomjegyzék), amelyekre magam is támaszkodom, rövid összefoglalót adva a TPP feltételezett gazdasági hatásairól.

3.4 TPP a számok nyelvén

A Peterson Intézet modellje (Petri, A. és Plummer, G. (2016)) szerint a TPP az USA számára évi 131 milliárd USD (reál)jövedelmet eredményezne, ami a GDP 0,5%-a. Az export 2030-ra 357 milliárd USD-vel növekedne, ami a bázis export-érték 9%-a, ennek évi növekedése még GDP-hez képest is kisebb. A szerzők gazdasági modelljeik alapján az USA-t tekintették a megállapodás legfőbb nyertesének, de jelentős hatást mutattak ki Japán, Malajzia, Vietnam esetében is, míg a többi ország mérsékelt jövedelemnövekedéssel számolhatott.

A szerzők külön táblázata foglalkozik a TPP FDI-ra vonatkozó hatásaival. A tarifák megszüntetésének a tanulmányok szerint mérsékelt kereskedelemnövelő és kereskedelmi diverzifikációs hatása van. Itt is szeretném megjegyezni, hogy a modellszámítások nem mutattak olyan értékeket, amelyek az USA vagy más országok számára kiugró nyereséggel kecsegtettek volna. A Peterson Intézet tanulmányait a közvélemény felé azonban igen eltorzítva adták tovább, amivel Kessler, G. „Fact Checker” c. glosszájában szembesítette a kormányzati szerveket.

3.5 A TPP foglalkoztatási hatásai

A szerzők a foglalkoztatással kapcsolatban viszonylag optimista véleményt fogalmaznak meg, de felhívják a figyelmet a strukturális változásokra és azok foglalkoztatásra gyakorolt hatására is. Ezenfelül hivatkoznak olyan szakértőkre, akik ennek politikai kockázatait is kiemelik. A szerzők azzal számoltak, hogy a TPP évente több mint 53 ezer munkahelyet érint, amit az importverseny miatt munkájukat elvesztő (csökkentő tényező) és az export és más hatás miatt a munkahelyek számát növelő tényezők eredményeként kalkuláltak. A szerzők utalnak arra, hogy az USA-ban 2014-ben 55,5 millió amerikai munkás változtatott munkahelyet, így a TPP hatása a munkahelyek átalakulására alig 0,1%. A szerzők több forgatókönyvvel is számolnak és részletesen kitérnek a TPP különböző gazdasági szektorokat érintő hatásaira is. A szerzők optimista, de óvatos állásfoglalása nem válhatott meggyőző erővé.

3.6 Kereskedelempolitikai fordulat

Az USA-ban már a TPP tárgyalások idején is pro és kontra érvek feszültek egymásnak. A szabadkereskedelem híveként ismert Paul Krugman is ellenezte a megállapodást, már 2014. február 27-én „No big deal” címmel jelentette meg glosszáját a New York Times-ban. Meg kell jegyezni, hogy a nemzetközi hírű tudós a szabadkereskedelmi megállapodások hatását csak a vámok szempontjából értelmezte.

A Trump elnök által meghirdetett változás legfőbb dokumentuma: az „Egyesült Államok Elnökének 2017-es kereskedelempolitikai kérdései és a 2016. évi jelentés a kereskedelmi megállapodások programjáról” (US President 2017). Bár e dokumentum általában elismeri a szabadkereskedelem fontosságát, de határozott álláspontja, hogy a kereskedelempolitikának mindenekelőtt az USA érdekeit és szuverenitását kell szolgálnia. A dokumentumban az is megtalálható, hogy az USA felmondja, újratárgyalja és megváltoztatja kereskedelmi megállapodásait, mert azok számára csak veszteséget okoztak.

Az USA elnökének határozott szándéka, hogy megszünteti a kereskedelmi mérleg hiányát, amelyre megoldásként tanácsadói az alábbiakat ajánlják: szabadkereskedelmi megállapodások újratárgyalása, „Buy American” nemzeti érzelmű politika propagálása, nyílt konfrontáció felvállalása pl. Kínával, ha másként a célt nem lehet elérni.

Az elnök első döntései között az USA visszavonta a TPP-ben és annak tárgyalásain való részvételét. A kategorikus, erőt mutató elnöki vélemény és intézkedés azonban szokatlan volt a többi kereskedelmi partner számára.

Az már egy külön tanulmány lenne, hogy mit is jelent az USA elnökének gazdasági nacionalizmusa, amiről sokan írnak elég éles hangon, többek között Palley, T. is. A szakíró „trumponomics”-nak nevezi az elnök antiglobalista és neoliberalizmussal szemben megfogalmazott álláspontját. Palley, T. azonban

rávilágít arra, hogy a globalizáció az USA terméke – Made in the USA– az amerikai transznacionális vállalatok a Kongresszussal és a mindenkori kormányokkal együttműködve terjeszkednek szabadon az egész világban. A szerző az új elnököt hatékony bűvésznek tartja, aki színészkedésével megtévesztette munkásszavazóit. D. Trump sikerének igazi mércéje a pénz és a gazdagság, igazi érdeke a nagyvállatokhoz és a nagytőkéhez kapcsolódik, ami az elnök gazdaságpolitikai intézkedéseivel egyre világosabbá válik (adópolitika, költségvetési kiadások lefaragása). Palley, T szerint az elnök az anti-globalizációs cirkuszt fenntartja, de nem fogja azt zátonyra futtatni.

4. Mi lesz a TPP sorsa az USA nélkül?

Az USA fentiekben leírt, bár nem váratlan, de mégis sokkoló lépése miatt felvetődött a kérdés, hogy mi lesz a TPP sorsa. Főleg újságírók arról cikkeztek, hogy az USA nélkül nincs értelme a TPP-nek. Közvetlenül az USA visszalépése után Japán miniszterelnöke is úgy ítélte meg, hogy a kereskedelmi egyezménynek a legnagyobb és legfejlettebb partner nélkül nincs értelme. Pár hónappal később azonban már Japán is a tárgyalások folytatása mellett döntött, talán azért is, mivel az USA helyett ennek az országnak jósolnak vezető szerepet a TPP-ben (ld. 1. és 2. táblázat). Ezt az álláspontot képviseli Kim J. is az ázsiai integrációval kapcsolatos írásaiban. Rávilágít arra, hogy az ASEAN próbálta a térséget integrálni, de a szerző ezt nem tartja sikeresnek, mert a térség országai nemcsak gazdasági fejlettségük szempontjából, hanem politikailag is megosztottak. Az ASEAN tagállamai is nagyobb bizalommal támogatnák Japán vezető szerepét, feltéve, ha képes lesz az ázsiai érdekeket képviselni és a térség politikai stabilitását is biztosítani.

Az ázsiai térségben több integrációs keretben fejlődik az együttműködés. A TPP keresztezi Kína törekvéseit, amelyik ázsiai vezető szerepét a Regional Comprehensive Economic Partnership (RCEP) keretében erősíti, bár a két integrációs forma tartalmi elemeiben különbözik. A TPP átfogó gazdasági együttműködést alakít ki, ami magasabb szintű integráció, mint a RCEP megállapodás várhatóan lesz. Japán érdekeinek a TPP jobban megfelel (Japan-style integration). Ennek ellenére Kína térnyerése Ázsiában, sőt globálisan tagadhatatlan: megalakította az Asian Infrastructure Investment Bank-ot (AIIB), előállt a grandiózus tervével, a „One Belt , One Road” programmal.

A TPP keretében a megállapodás lezárása után azért kerül sor újabb tárgyalásokra, mivel az USA nélkül a tagállamok néhány pontot újraegyeztetnek. A TPP hatálybalépéséhez 2018. februárig legalább hat aláíró ország kell, amelyek az együttműködők gazdasági teljesítményének 85%-át teszik ki.

A TPP komplex és kiterjedt együttműködés különböző fejlettségű országok között, ami a nemzetközi kereskedelem WTO által irányított multilaterális szabályozásának tétlensége közepette jelentős eredménynek tekinthető. A kereskedelem növekedési üteme csökkent, az együttműködés korlátai növekedtek, a

TPP ezért is lehet jelentős hozzájárulás a szabályalapú globális gazdaság irányításához.

Összefoglalás

Tanulmányomban megpróbáltam a bevezetésben felvetett kérdéseket megválaszolni. Az USA kereskedelempolitikájában – látszatra – fordulat következett be. Az Elnök a 2017-ben közzétett kereskedelempolitikában olyan célokat és eljárásokat hirdetett meg, amelyek az eddigi nemzetközi gyakorlattal szemben egyoldalúan, csak az USA érdekeire építve, esetenként agresszív hangon, a gazdasági erő nyílt felhasználását sem kizárva tervezik megvalósítani azokat. Ezt bizonyítja a TPP-ből való kilépése is, amelynek kimenetele várhatóan nem hoz nyereséget az USA számára. A fordulatot látszólagosnak gondolom, és egyetértek azzal az éles kritikával, amit Palley fogalmazott meg.

Ki nyer és veszít az USA távolmaradásával az ázsiai térségben? A felvetett kérdésre válaszolva a gazdasági tömböket is figyelembe kell venni, amelyeket nem lehet a politikától függetlenül vizsgálni. Az USA a TPP-ből való kimaradással geopolitikai szempontból vesztesnek tekinthető. Ázsia a 21. század gazdasági erőközpontja. A térség vezető szerepéért – Kína és az USA között – már korábban megindult a harc, amit különböző integrációs formációkkal is próbáltak erősíteni. Az USA szerepét Japán átveheti a TPP-ben, de az ázsiai térségben, sőt globálisan Kína térnyerése megállíthatatlan. A TPP-ben az országok az együttműködés új szabályozási keretét alakíthatják ki úgy, hogy pl. elsőként fogalmazzanak meg szabályokat a digitális kereskedelemre. Kanada és Mexikó számára a kereskedelem áttelérését is lehetővé teszi, csökkentve ezzel függésüket az USA-tól. Azon országoknak, amelyek a TPP-n kívül vannak, mindenképp szembesülniük kell bizonyos kereskedelmi hátrányokkal.

A gazdasági nacionalizmus nem valószínű, hogy megoldja azok problémáját, akik a globalizáció vesztesei, és semmilyen kompenzációt nem kaptak annak káráért. A világnak sokkal inkább olyan globalizációra lenne szüksége, amelyik szembenéz annak társadalmi hatásaival is, és az elosztásban is figyelembe veszi ezt a lényeges emberi tényezőt.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Dippel, Ch., Gold, R. Heblich, S. (2016): Globalisation and anti-globalisation voter: Evidence from Germany. 07 October 2016 <http://voxeu.org/print/61162>
- Kessler, Glenn 2015: The Obama administration's illusionary job gains from the Trans-Pacific Partnership. Washington Post, 30th January
- Kim, Jemma (2017): "Japanese-style TPP" should be promoted to build an "East Asia Community". http://www.meiji.ac.jp/cip/english/research/opinion/KIM_Jemma.html
- Krugman, Paul (2014): No Big Deal. New York Times, 27 February. <https://www.nytimes.com/2014/02/28/opinion/krugman-no-big-deal.html>

- Text of the Trans-Pacific Partnership (2016): Trans-Pacific Partnership website (2016) <http://www.tpp.mfat.govt.nz/>
- Mák D. (2017): Japán integrációs szerepe az ázsiai térségben. Budapest: BGE Külkereskedelmi Kar. (TDK dolgozat)
- Ministry of Foreign Affairs and Trade New-Zeland (2017a): Trans-Pacific Partnership Agreement. <https://www.mfat.govt.nz/en/trade/free-trade-agreements/free-trade-agreements-concluded-but-not-in-force/trans-pacific-partnership-agreement-tpp/>
- Palley, T. I (2017): The real reasons for Trump' s anti globalisation circus. Trumponomics: How Trum skillfully used anti-globalisation as bait to cover up his extremely neoliberal switch. May 24. <https://www.theglobalist.com>
- Petri, A. Peter – Plummer, G. Michael (2016): The Economic Effects of the Trans-Pacific Partnership: New Estimates. <https://piie.com/publications/working-papers/economic-effects-trans-pacific-partnership-new-estimates>
- Rodrik, Dani (2017a): Populism and the economics of globalisation. https://drodrik.scholar.harvard.edu/files/dani-rodrik/files/populism_and_the_economics_of_globalization.pdf
- US President (2017): 2017 Trade Policy Agenda and 2016 Annual Report of the President of the United States on the Trade Agreements programme. <https://ustr.gov/.../policy.../2017/2017-trade-policy-agenda-and-2016>
- WTO (adatbázis): Regional trade agreements – Facts and figures. https://www.wto.org/english/tratop_e/region_e/regfac_e.htm
- WTO (2017): WTO country profile: USA. http://stat.wto.org/CountryProfiles/US_e.htm

TOVÁBBI FORRÁSOK

- Chiffelle, Cristián Rodríguez (2016): As Trump ditches the TPP, what's next for the world's biggest trade deal? <https://www.weforum.org/agenda/2016/11/trump-tpp-trade-deal-what-next-explainer>
- Colantone, Italo – Staning, Piero (2017): Globalisation and economic nationalism. Vox, CEPR's Policy Portal. <http://voxeu.org>
- Hufbauer, Gary – Cimino, Cathleen (2014): „No Big Deal” says Krugman. <http://voxeu.org/article/trans-pacific-partnership-economic-impact>
- Jensen, B. – Quinn, D. – Weymouth, S. (2017): Winners and Losers in International Trade: The Effects on US Presidential voting. Vol. 71, Issue 3., Summer 2017, pp 423-457 <https://www.cambridge.org/core/journals/international-organization/article/winners-and-losers>
- McBride, J. (2017a): The Transpacific partnership and U.S. Trade policy January 31. <https://www.cfr.org/backgrounder/trans-pacific-partnership-and-us-trade-policy>
- McBride, J. (2017b): The US Trade Deficit: How much does it matter? <https://www.cfr.org/.../us-trade-deficit-how-much-does-it-matter>
- Petri, A. Peter – Plummer, G. Michael – Fan Zhai (2012): *The Trans-Pacific Partnership and Asia-Pacific Integration*: <https://piie.com/bookstore/trans-pacific-partnership-and-asia-pacific-integration-quantitative-assessment>
- Petri, A. Peter – Plummer, G. Michael – Shujiro Urata – Fan Zhai (2017): Going it alone in the Asia-Pacific: Regional Trade Agreements Without the United States. Peterson

Institute. <https://piie.com/publications/working-papers/going-it-alone-asia-pacific-regional-trade-agreements-without-united>

Rodrik, Dani (2017b): Economics of the populist backlash. <http://voxeu.org/print/61915>

BREXIT AND ITS REGIONAL REPERCUSSIONS IN THE UK: THE CASE OF NORTHERN IRELAND

Dr. Monika Pál

(College Associate Professor, Tomori Pál College)

The European Union has faced various challenges and crises in recent years. Brexit, the likely farewell of the United Kingdom to the European Union is one of them. In the following paper, the author focuses on one specific aspect of the divorce between the partners in the UK and the EU. It is the regional impact of Brexit on Northern Ireland's status and the alteration of its position with regard to the British state. The author looks at the European embeddedness of this historically problematic part of the UK, discusses questions of sovereignty, devolution, repatriation of competencies from Brussels as well as the impact of Brexit on the internal dynamics within Northern Ireland, namely, on the peace that has been in effect since the 1998 Good Friday Agreement.¹

Keywords: Brexit, Northern Ireland, Northern Ireland politics repatriation, border.

Introduction

Brexit. A term widely and improperly used to describe the departure of the UK from the European Union. The term is a misnomer, as it is explained by Brendan O'Leary, an academic guru on Northern Ireland, since it is not only Britain that is most likely to leave the EU. The terminology is most crucial, as it is all the constituent parts of the UK that would leave: England, Scotland, Wales and Northern Ireland. The latter three would also leave even though the majority of these territories voted for Remain on 23 June 2016.

Prime Minister David Cameron, in order to bring around his Eurosceptics within the Conservative Party and to attract UKIP supporters, promised to have a referendum on the membership of the European Union before the general election in 2013. The PM negotiated a good deal, major concessions for the UK before the referendum and argued for remaining rather leaving the EU, however, after lots of hesitation. A main argument behind the Cameron government's campaign for a special treatment and a rewriting of the UK-EU relationship had been the repatriation of certain decision-making competencies from Brussels, some guarantee that national governments have a bigger say in decision making. Among them, top on the list was immigration, that is the sole right to determine the rules of immigration. Apart from that, the UK team wished to gain a major alteration of the Treaties by the inclusion of the sentence that would have stated that the euro was not the sole currency of the EU. This means that the opt-out that the UK gained from the

¹ The manuscript was closed in January 2018.

monetary union would have been a generalised and long-term rule. (Currently, the candidate countries that have to subscribe to the whole *acquis* – but can get derogations – have to meet the Copenhagen criteria and do everything to try to attain membership of the Eurozone, join the third phase of the ERM.) During the December 2015 summit, the UK got extensive concessions, however, the "No" vote could not be prevented on the 23 June 2016 referendum due to lacklustre support and mixed messages from the Tories and a successful, populist campaign by the Leave campaigners.

Brexit and devolution

Sovereignty has become a focal question of debate in the referendum campaign: how much sovereignty is handed over to Brussels, how far deepening, federalisation is tolerable. The London-Brussels nexus was widely discussed, but less attention was spared to another axis: what happens if the connection between Brussels and London is terminated, what problems Brexit causes in terms of the relationship between and centre (London) and territorial governments and regions.

In the Maastricht Treaty, the idea of subsidiarity was offered as a compensating tool for deeper integration, a giant step towards federalism in the creation of the Economic and Monetary Union. Strengthening the supranational integration has been going hand in hand with the alteration of the nation states. Due to various factors – the complexity of government, rational administration, democratisation, pressure from below, to name a few – central government have given subnational actors a say in how a country is governed. Federalisation, decentralisation and devolution are all part of this process.

The British case is unique since Britain is not a typical nation state, rather a state of its constituting nations that have retained or regained a differing degree of self-government or self-rule. From the complex cobweb of problems, it is the repatriation of competencies that deserves special attention. We are still in the dark as to how and what will happen. The departure from the EU means that the sovereignty of the UK is strengthened in areas that have been divided between the EU and the UK. Since the 1990s governments have guaranteed devolution with extensive competencies to subnational actors in the UK. The division of labour between the Westminster parliament and devolved administrations and legislatures in Edinburgh, Cardiff and Belfast might change as a result of Brexit.

Northern Ireland legislation	Excepted matters are those in which the British government retains responsibility:	Reserved matters: Westminster competency but the N.I. Assembly),
<ul style="list-style-type: none"> • health and social services • education 	<ul style="list-style-type: none"> • the constitution, • royal succession, • international relations, 	<ul style="list-style-type: none"> • firearms and explosives, • financial services

<ul style="list-style-type: none"> • employment and skills • agriculture • social security • pensions and child support • housing • economic development • local government • environmental issues, including planning • transport • culture and sport • the Northern Ireland Civil Service • equal opportunities 	<ul style="list-style-type: none"> • defence and armed forces, nationality, • immigration and asylum, elections, • national security, • nuclear energy, • UK-wide taxation, currency, • conferring of honours, • international treaties. 	<ul style="list-style-type: none"> and pensions • regulation, • broadcasting • import and export controls, • navigation and civil aviation, • international trade and financial markets, • telecommunications and postage, • the foreshore and seabed, disqualification from Assembly membership, consumer safety, • intellectual property
---	---	--

In general, the limitations posed by the *acquis communautaire* will be lifted, but it is unclear how power will be redistributed. The competencies to be repatriated covers control over such huge agendas such as agricultural policy, energy, environmental affairs and so on. It is not clear at this stage however, how these competencies are returned. It is most likely that the central government will have to get them back and then redistribute them. However, the repatriation of competencies does not automatically or necessarily translate into increased federalism. London could use ‘a common framework’ to allow for some harmonisation of policy in all territories that could run counter to the heterogeneous treatment of the three devolved territories.

Apart from governance and devolution, it is the money that comes with competencies that can also be a bone of contention. The UK got EUR 16.42 billion from ESI Funds over the period 2014-2020. The national contribution is EUR 10.87 billion, while the UK has a total budget of EUR 27.29 billion to be invested in various areas, from SME support, sustainable employment, the low-carbon economy, sustainable land management in agriculture and forestry, energy efficiency, active inclusion and education and training. Moreover, it is not yet specified what kind of financial sources would be at hand and how they would be allocated for the increased competencies. The PEACE IV and INTERREG VA Programmes target eight

areas of intervention, which are Shared Education; Children & Young People; Shared Spaces and Services; Building Positive Relations at a Local Level; Research and Innovation; Environment; Sustainable Transport; and Health & Social Care for the 2014-2020 funding period.²

Although the UK is a net contributor to the EU budget, still, Northern Ireland is a recipient of huge amount of money via the Structural and Cohesion Funds. The territory receives 800 billion pounds per year from the EU. Northern Ireland's position is unique as a special financial tool, the PEACE Programme is devoted to helping the stabilisation of the peace process and the whole region. Due to its economic position, the territory is beneficiary of a double amount of financial support than the rest of the UK. It is an open question how the territory will be compensated for after Brexit.

The devolved institutions – referring to their special needs and situation – have pushed for their inclusion in the formulation of the UK's position and participation in the talks from the outset. The UK government and the Joint Ministerial Council have had numerous meetings, but the devolved partners could not show any real result in the formulation of UK policy in the talks. The Supreme Court decision of January 2017 stated that the vote of devolved governments was not necessary for triggering Article 50, the article of the Lisbon Treaty that regulates how a member state can leave the EU and specifies that the given government has to inform the European Council of its intention of the departure. The decision reaffirmed the UK governments position and maintained that consultation was the maximum the devolved governments could hope for. Generally, foreign affairs that traditionally been the exclusive terrain of the central governments, however, the EU conferred rights on UK citizens that they lose as a consequence of departure and therefore – as some devolved institution and remain supporters argued.

Looking at the competences in the Lisbon Treaty shows the extent repatriation will have on internal politics:

<p>Art. 3 TEU defines as exclusive competences: competition rules within the internal market, the customs union, common commercial policy, monetary policy for Euro countries, the conservation of marine biological resources under the common fishing policy and – under certain circumstances – the conclusion of international agreements. In these areas the member states have no right to legislate on their own.</p>
<p>Shared competencies (TEU Art 4.): the internal market, agriculture and fisheries, transport, trans-European networks, energy, certain areas of</p>

² Special EU Programmes Body: The impact of EU Funding on the Region, Part B 2014 to 2020., https://www.seupb.eu/sites/default/files/styles/file_entity_browser_thumbnail/public/PEACE%20Content%20Type/The_Impact_of_EU_Funding_in_The_Region.sflb.pdf

<p>social policy, economic, social and territorial cohesion, environment, certain areas of public health, consumer protection and the area of freedom, security and justice. (For research, technological development, and space, both the EU and the member states may decide on programmes and take action. For development co-operation and humanitarian aid the Union will have the competence to take action and conduct a common policy without preventing the member states from exercising their competence.</p>
<p>Art. 6 TEU defines industry, education, vocational training and youth, culture, sport, civil protection and improvement of human health as “areas for supporting, coordinating and complementary action”.</p>
<p>Art. 10-12 TEU empower the EU to act in the field of foreign and security policy. Paragraph 2 obliges the member states to give active and unreserved support to the the Union's common foreign and security policy" in a spirit of loyalty and mutual solidarity"</p>

Northern Ireland occupies an eminent position in the Brexit talks as the territory has the only land border with the EU after Brexit and has a legacy of nationalist/unionist politics, a political landscape with deeply entrenched identity politics. Therefore, it is not only the internal reconfiguration of rights, but the external dimension and the special identity question of Northern Ireland that make the picture more convoluted. Likewise, the EU's negotiating positions lists the Northern Irish border as a sensitive and crucial issue. Clearly the issue of the border was a paramount issue that needed separate treatment from the start. The main dilemma was squaring the circle on a soft border, a border that separates an EU member state from a non-member of the customs. The 2016 February White Paper stated that: “we aim to have a seamless and frictionless border possible between Northern Ireland and Ireland, so that we can continue to see the trade and everyday movements we have seen up to now.” The Irish and British governments pledged their support for maintaining the Common Travel Area, which guarantees the free, unhindered flow of people across the Irish and British border. The freedom of movement of British and Irish nationals is special as they form the Common Travel Area, an agreement that had been reached before entry into the EEC, already in 1952.

In order to prevent the establishment of a hard border – the interest of all parties at the table – innovation and creativity should be at hand. It all can be translated to the buzz word: technology. As reported by the BBC Technology section in August 2017, the HMRC's customs processing, called Customs Handling of Import and Export Freight (Chief), will be upgraded, modernised and transformed into a new system called Customs Declaration Service (CDS) by March 2019. The plate number recognition system would be part of the system, which is used in other countries.

Even if the Common Travel Area remains, there are questions of how to select Irish and British nationals from other third country citizens, for instance EU citizens. As to trade, if the UK is outside the customs union after 2019 – if the interim period

proposal of the British government is accepted – it has to be treated as a third country. Therefore, border checks, tariffs, quotas and all other restrictions would apply.

There was a fear in EU circles that Northern Ireland could even be used as a test case, a kind of bargaining chip. The EU feared that letting a non-conventional and unorthodox border to happen would create a dangerous precedent. However, it seems that an unseen solution to this convoluted problem has to be found in which the close link between the inhabitants of the Republic of Ireland and the UK (Northern Ireland) and the *acquis* concerning free travel and trade of the EU are all respected.

The August 2017 UK position paper clearly shows the UK point of view in terms of borders.³ It states that it does not want a kind of hard border, in other words, a “physical infrastructure”. The position paper envisaged a creative approach by allowing for wide – ranging exemptions for SME in Northern Ireland by stating that these would be exempt from new tariffs and customs procedures.

The idea of a temporary customs union after March 2019 would also be a novel construction. As a kind of mirror image of derogation applicable for candidate countries that cannot fully comply with accession criteria, this method takes the partners to a kind of no man’s land. This is clear public policy example of differentiated integration. The UK could ask Brussels to establish a “temporary customs union” after it leaves the EU in March 2019. It would allow the UK to negotiate international trade deals freely as she would not be under the obligations of the full customs union.

The power relations and the balancing act

There is one more aspect that is crucial to the understanding the cobweb of relations that makes negotiations complex. It is the intra-UK balance of power of government. The May government miscalculated her support and called an early election in 2017. The official reason was to gather more support at home in order to have more leverage, a better negotiating position, but unexpectedly, the final result left the Conservatives weakened, not strengthened and forced May to search for an external ally in order to secure majority in the legislature. Politically, this development might have a potentially negative impact on Northern Ireland as the domestic political situation is even more complicated. The early election resulted in a surprise weakening of the May administration. It lost its 15 member majority and chose not to form a minority government or enter into a full coalition, but the PM decided to ally herself with the Democratic Unionist Party, a major Unionist force in Northern Ireland. Therefore, the DUP has a strong blackmailing potential. The party

³ Northern Ireland and Ireland, Position Paper. by UK Government https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/638135/6.3703_DEXEU_Northern_Ireland_and_Ireland_INTERACTIVE.pdf

is not supportive of a special status for Northern Ireland and has been the only party in Northern Ireland that backed Brexit. If the government is not seen as impartial, it not only alienates the nationalist community and at the same time the Remain voters, but goes against the letter of the Good Friday Agreement that sees the Irish It is interested in the success of the government in the negotiations and has a special vested interest in securing a favour deal for the people of Northern Ireland. However, its espousal of hard Brexit, May's opposition to what the majority has preferred may stir emotions in Northern Ireland. Likewise, it is the Republic of Ireland, an EU member state that is interested in unhindered access and trade. The Catholic Republic thus could be seen as a promoter of anti-Brexit attitude, which can further complicate the political matrix.

The strong position of the DUP in London gives the party a leverage that may antagonise the nationalist community further, especially in a situation in which the devolution institutions are suspended due to a domestic political impasse. The British government has made great strides since the 1998 agreement to present itself an honest broker who is willing and can act an a neutral "outsider", a real guarantor, together with successive Irish governments, of the peace process. One can argue that the presence of the DUP, the need for the party in crucial votes in the coming years on Brexit, may antagonise the equilibrium of this relationship. Now, it is not only the "deafness" or inattentive attitude the British government is blamed for, but more. The May government may be accused of bias or be seen as acting at the mercy of the DUP.

Sinn Féin's "intransigence" in wanting a language act in order to achieve equal status for the Irish language as a precondition of rejoining, resuscitating the failed devolved institutions again puts the identity question into politics. All parties in Northern Ireland and the British and Irish governments are interested in restoring devolution, otherwise direct rule from London remains the sole option, which is near to political suicide and would alienate the territory even more from the centre. As considerable research shows the Good Friday Agreement took out the issue of the border from politics for unionists and at the same time took out the border within the island for nationalist. (Moreover the reimposition of a border is a double issue: it is important in terms of identities and in terms of a harsh reality. The material imposition of border is detrimental to the free flow of goods one the UK is out of the customs union and the single market.) Moreover, EU membership undoubtedly has had a consolidating impact on the territory, attachment to the EU has had a positive impact on creating an overarching feeling of community. It is not only the intra-Northern Irish political balance and peace which is at stake, but equally, the London-Belfast relationship is in the limbo. The issue might also open a Pandora's box of the West Lothian question as the UK operates under asymmetrical devolution. the devolved governments of Scotland, Northern Ireland and Wales are represented in Westminster, however, the English are not given representation in the devolved institutions of these territories. This context makes it all the more important to arrive at a deal that is mutually beneficial for the whole population.

Conclusion

The myth of the disappearance and dissolution of borders has had a severe blow in view of Brexit. Borders still matter, which is a conclusion we could draw from the refugee crisis emanating from outside the EU and from the focus on immigration to the UK from within the EU. The eminent place of the issue of Northern Ireland and its border reaffirms the centrality of the border question. Likewise, 'the land of the Troubles' still leaves constitutional questions open and calls attention to the survival of identity politics.

Bibliography

- Article 50 European Council (Article 50) guidelines on Brexit negotiations, 29 April 2017
https://ec.europa.eu/commission/publications/european-council-article-50-guidelines-brexit-negotiations_en
- Economics and the EU, Brexit Symposium Discussion Paper, June 2017, Ulster University
https://www.ulster.ac.uk/__data/assets/pdf_file/0005/179420/Economics-and-the-EU.pdf
- European Cofunded Programmes in Northern Ireland 2007-2013 and 2014-2020
https://ec.europa.eu/unitedkingdom/sites/unitedkingdom/files/eu_funding_in_ni_2007-2013_and_2014-2020_1.pdf, July
- EU ABC: <http://en.euabc.com/word/208>
- Implications of Brexit for peacebuilding, reconciliation, identity and political stability in Northern Ireland and on the island of Ireland. Brexit Symposium Discussion Paper, June 2017, Ulster University
https://www.ulster.ac.uk/__data/assets/pdf_file/0009/179424/Implications-of-Brexit-for-peacebuilding-reconciliation-identity-and-political-stability-in-NI-and-island-of-Ireland.pdf
- Northern Ireland and Ireland, Position Paper. by UK Government
https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/638135/6.3703_DEXEU_Northern_Ireland_and_Ireland_INTERACTIVE.pdf
- Special EU Programmes Body: The impact of EU Funding on the Region, Part B 2014 to 2020.,
https://www.seupb.eu/sites/default/files/styles/file_entity_browser_thumbnail/public/PEACE%20Content%20Type/The_Impact_of_EU_Funding_in_The_Region.sflb.pdf
- Tonge, Jonathan: The Impact and Consequences of Brexit for Northern Ireland European Parliament Citizens' Rights and Constitutional Affairs, PE 583 116
<https://www.gov.uk/guidance/devolution-settlement-northern-ireland>
- What's next for Northern Ireland and the EU? Brexit Symposium Discussion Paper, June 2017, Ulster University,
https://www.ulster.ac.uk/__data/assets/pdf_file/0010/179425/Local-Government-in-NI-and-Brexit.pdf

ÉRTÉKSORREND-BECSLÉS HASONLÓSÁGELEMZÉSEL – AVAGY AZ EMBERKÖZPONTÚ TUDOMÁNY FOGALMA A MESTERSÉGES INTELLIGENCIÁK ÉS AZ ÉRTÉKKUTATÁS SZEMPONTJÁBÓL

DR. PITLIK László – DR. BALOGH Anikó – SZANI Ferenc

(Apertus Nonprofit Kft.)

Adott objektumok (fogalmak, érték kategóriák) esetén a szubjektív emberi értékelések pár-összehasonlítások formájában előálló rész-erőterei a rendelkezésre álló adatmennyiségtől függően több-kevesebb kockázattal, de kirajzolják az objektumok „fontossági” sorrendjét. Folyamatos adat-felvételezéssel a sorrend változása dinamikus jelenséggé is vizsgálható. Az értéksorrend-becslés olyan context free kihívás, mely automatizálható, s így a general problem solving, ill. a mesterséges intelligencia kutatás jelenségekörének egy lehetséges eleme. Ezáltal nyelv-független, innovatív tudásként startup-vállalkozások know-how potenciáljává válhat. A hasonlóságelemzés képes sok-dimenziós értékelési problémák kapcsán egyetlen egy anti-diszkriminatív indexet megalkotni elemi értékelési szabályok komplex és konzisztenciára törekvő rendszereként.

Kulcsszavak: összehasonlítás, következtelenség-vizsgálat, profilírozás, játékosítás, érték kutatás

Előzmények

Ez a cikk egy sorozat 4. eleme. Az első cikk az EDEN 2017-es konferenciáján jelent meg angolul. (Balogh et al, 2017) A második cikk magyarul íródott és egy intuitív döntési helyzet kibernetikus párhuzamait mutatja be (megjelentetés alatt: „Tanulók tevékenységének nyomon követése e-learning keretrendszerben” címmel). A harmadik cikk a HASSACC online konferenciára kerül leadásra angol nyelven (Dashboards and OLAP services in LLL and distance learning processes - or experiences about log-based learning- and education-management címmel).

A cikksorozat célja a tanulási és tanítási folyamatok kibernetikus rendszerként való értelmezési rétegeinek elméleti és eset-alapú kifejtése.

Bevezetés

In medias res: a GPS, azaz general problem solver megoldások kialakítása társadalmi cél (vö. Ipar 4.0). A hasonlóságelemzés önmagában is egyfajta GPS-jellegű gondolatvilág. A hasonlóságelemzés (vö. MY-X FREE: <http://miau.gau.hu/myx-free/>) kronológiai alapja Dobó Andor hasonlóságok hasonlósága tétele (vö. JOKER szoftver – pl. <http://miau.gau.hu/miau2009/index.php3?x=e0&string=joker>). Ennek a matematikai megközelítésnek a kulcsproblémája: miként lehet egy részlegesen lyukas OAM-ot (objektum-attribútum-mátrixot) regenerálni, ha legalább egy sora és legalább egy oszlopa hiánytalanul ki van töltve? Hasonlóképpen univerzális jellegű

kérdés a statisztikai adatvagyonok kapcsán az adatjelentések elmaradása nyomán előálló lyukas riportok teljessé tétele, ahol nem feltétel már az sem, hogy a teljes riportra nézve bármely objektum (pl. ország) minden attribútuma (pl. időSOR) teljes legyen (vö. http://miau.gau.hu/miau/225/multikulti_3_pitlik_2017.pdf – egy UNESCO-riport esete). További GPS-karakterű feladat lehet egy-egy időSOR azon „vágópontjainak” fellelése, melytől jobbra és balra az időSOR két szakasza a leginkább különbözik egymástól (vö. <http://miau.gau.hu/miau/200/szakaszolas.doc>).

A GPS fogalmához köthetőség egyik fontos elvárása: a context free jelleg, vagyis az elemzési lépések lefutásának adattartalomtól való függetlensége. A másik az automatizálhatóság, vagyis az ember szerepének minimalizálása. Ezen karakterisztikák mentén megfogalmazott „online szolgáltatások (engines)” a hazai startup-kultúra részeként bejutottak a Groupama/Quantum Space (<https://quantumspace.hu/groupama-startup-program/>) támogatási programjába.

Ebben a cikkben az érték kategóriák (objektumok) rangsorolása kerül nagyító alá mint potenciális GPS-probléma.

Az érték fogalma elvileg az emberi agy terméke, de a felismert szükségyszerűség = boldogság elv (vö. http://miau.gau.hu/miau2009/index_tki.php3?filterText0=*rousseau) és Kazohinia „utópiája” az értékek matematikai (azaz objektivizálható) értelmezését sem zárja ki. Értéksorrendről bármilyen jelenségkör elemei kapcsán beszélhetünk. Például: termékmárkák sorrendje, világranglisták a sportban, ill. egyetemeken esetén, vagy éppen az év dolgozója/terméke/szolgáltatása stb. Az érték fogalmának ezen területeken való alkalmazása az eddig ismert megoldások kapcsán sajnos nem törekszik objektivitásra, sőt – kifejezetten az emberi értékítéletek aggregálását várja el (vö. a „ki a legjobb tanár” kérdésre lehet egyfajta elégedettségi kérdőíves/szavazásos vizsgálatokkal választ adni akarni és lehetne kazohin módon: vagyis a tanárokról (objektumok) ismert összes jelenség (attribútum – n db) kapcsán rendelkezésre álló pl. log-adatok alapján lehetne vizsgálni, mely tanár(ok) esetén lesz igaz, hogy ott a legkisebb az eltérés az egyes OAM-adatok becslése és tényleges értéke között, ha magyarázó tényezőként mindenkor az éppen nem becsült attribútumon túli összes többi (n-1 db) használjuk fel (egy vizsgálati körben – vagy éppen az adott attribútum adatait mindenkor a becsléssel helyettesítve tetszőlegesen sok körben – vö. http://miau.gau.hu/miau/206/Full_text_template_synergy2015_pl.doc).

Ez utóbbi megközelítés azt sem várja el, hogy az értékelő (közösség) egyetértsen abban, hogy adott attribútum (pl. az órakezdés pontossága) kapcsán lehet-e irányról beszélni (vö. annál jobb a tanár, minél kevesebbet késik?!). A kazohin értékelés lényege az adekvátság maximalizálása, mert az a tanár, aki formálisan (a blokkoló óra szerint) késik, de a diákjai még ehhez képest is később érkeznek, az relatíve nem késett. A deklaratív szabályok szubjektivitását a „minden-mindennel-összefügg” elv képes tehát felváltani. S így az univerzális (context free) Jó-fogalom nem más, mint a helyzetnek való megfelelés képességének maximalizálása (vö. [https://www.google.hu/search?q="coco+mcm"+site%3Amiau.gau.hu](https://www.google.hu/search?q=)).

Szakirodalmi háttér

Az értékutatásról Csepeli (2001) nyomán az alábbi gondolatok kapcsolhatók a fenti, kényszerűen filozofikus nyitáshoz: *„Az értékekről való tudás paradoxona, hogy a nekik tulajdonított bizonyosság fordítottan aránylik a bizonyíthatósághoz. Az értékek arra vonatkoznak, hogy mi a jó vagy rossz, mi a szép és a rút, mi a felemelő és a lealacsonyító, mi a kívánatos, előnyben részesítendő és mi a nemkívánatos, hátránnyal sújtható. Ezek a kérdések és a nyomukban megfogalmazott válaszok létfontosságúak mind az ember saját életében, mind az emberek egymás közti viszonyaiban. Max Weber megkülönbözteti a célértékeket és az eszközértékeket. A célértékek jelölik ki a társadalom és az egyén számára a követendő cselekvéseket, melyek eredményeképpen a valóság irreverzibilisen átalakul. Az eszközértékek a cselekvések mikéntjét minősítik.”* (Csepeli 2001)

Csepeli szerint: *„Az értékek ugyan bizonyíthatatlanok és verifikálhatatlanok, ugyanakkor poláris szerkezetük és a beljük vetett hit folytán adódó motivációs erejük révén jelentésekkel teli cselekvési teret képesek teremteni a társadalom tagjai számára.”*

A kazohin közelítés szerint az értékelés felfogható azonban matematikai problémaként, még akkor is, ha az értékelés inputjai emberi, parciális értékítéletek egy komplex értéklánc részleteire vonatkozóan.

A kazohin megközelítés nem idegen Csepelitől sem: *„Az érték az egyén és a társadalom közötti szociálpszichológiai közvetítések láncában a legerősebb szem. Értékké bármi lehet a társadalomban, de nem tekinthető bármi értéknek. E paradoxonnal arra kívánunk rámutatni, hogy az értékek körét egyfelől behatárolják az emberi élet szükségletei, ám ezek a szükségletek a mindenkori társadalmi viszonyokban konkretizálódnak, alakulnak át pszichológiailag hathatós hiányérzéssé, s a hiányérzetekből eredő motivációkká.”* A Rousseau-i gondolat-parafrazis is a felismert szükségszerűségről szól.

S végül: *„A kulturális antropológia az értékek készletében jelöli meg a kultúra lényegi magvát, melynek segítségével az adott kultúra hordozói az élet értelmére vonatkozó végső kérdésekre kapnak választ. Eduard Sapir a kulturálisan meghatározott jelentések egész rendszerét érti értékrendszer alatt, míg Clyde Kluckhohn a jelentések centrumához rendeli az értékeket.”*

A Csepeli-féle interpretációk alapján is rá lehet mutatni arra, hogy a szómágia, vagyis az értékészletként felmerülő fogalmak halmaza operacionalizálendő, mert anélkül, hogy a család, haza, szeretet stb. fogalmak matematizálása megtörténne, nem lehet ezek viszonyrendszeréről sem érdemben beszélni...

Az értékutatás klasszikus megközelítését a kiválasztott forrás megfelelően példázza, a mesterséges intelligencia alapú érték-definíciók, a mesterséges intelligencia alapú fogalomalkotás még nem szerves része a tudományos gondolkodásnak: vö. http://miau.gau.hu/miau/197/robot_deity.doc

Az értékutatás operacionalizálása

A szubjektív objektum-rangsorolás elemi építőköve a pár-összehasonlítás. Minél nagyobb a rangsorolandó objektumok száma, annál nagyobb az esélye az

emberi következetlenségnek. A sportban hasonló jelenség az ún. körbeverés ($A > B$, $B > C$, $A ? C$, ahol is részeredmények alapján a fennmaradó objektumpár esetén elvileg kényszerű kellene, hogy legyen az $A > C$ eredmény, de a valóságban ez nem mindig pontosan így érhető tetten). Az emberi értékelésekre alapozó pár-összehasonlítások (pl. fogalmak, attitűdök, szokások, népek, nemek stb. értékelése) esetén a körbeverés jelenségét inkább következetlenségi potenciálként illik értelmezni, hiszen a következetlenség forrása szubjektív, az értékelő ember maga, míg a sportban a körbeverés forrása objektív, pl. a formaidőzítés ingadozása...

A pár-összehasonlítások esetén illik megengedni az $A = B$ és a „nem tudom” („nem-akarom-megmondani”) válaszopció lehetőségét is. Ebben az értelmezési térben sok ember által két objektumot összehasonlítani úgy, hogy mindenki csak egyszer szavazhat, formális aggregációs feladat, ahol a kérdés, melyik objektum fontossága kapott több szavazatot? Amennyiben egy ember többször is szavazhat (ugyanazon objektumokat használó kérdés kapcsán), akkor már azonnal megjelenik egy újabb értékelési szempont: a többszörösen szavazók következetességi mértékének átlaga, maximuma, minimuma, szórása. Sőt: ha egy egyed nagyon sokszor szavazhat, ami kényszerűen szavazat-idősorokat eredményez, akkor az értékítéleteknek egyfajta trendje is értelmezhető (objektumonként és/vagy mindösszesen). Minél többen gondolják tehát, hogy $A > B$, illetve minél monotonabb ezen vélelem idősorosan, valamint minél nagyobb ezen vélelem bekövetkezésének esélye (darabszáma – vö. Simpson-paradoxon) az idő múlásával stb. – annál inkább igaz, hogy $A > B$.

Amennyiben már 3 objektumunk (fogalmunk, értékelendő kategóriánk) van, akkor a következetlenség (vö. körbeverés) akkor is értelmet nyer, ha egy szavazó egyelőre még csak egyetlen szavazatot adott le, de minden objektum-párról szavazott (n alatt a k , ahol $n = \text{objektumok száma}$, $k = 2$ a pár-összehasonlítás esetén kényszerűen). A lehetséges objektum-párok kapcsán elsődlegesen nem tűnik fontosnak, melyik áll elől, de azt is tesztelni lehet és kell, hogy az $A > B$ gyakoribb-e, mint a $B < A$ döntés, mely két értékítélet matematikailag itt és most azonosnak minősül – s mégis lehetséges, hogy pl. az „olvasási irány” befolyásolja a döntések kimenetelét (különösen akkor, ha a jobbról balra író közösségek esetén ez ugyanazon jelenségkörben meg is fordul).

Eddig csak az egyértelmű jobb/rosszabb szavazatok kerültek értelmezésre, de igaznak tűnik az az elemi szabály is: minél kevesebb egy jelenség kapcsán az azonosságot ($A = B$) kifejező értékítéletek száma, illetve minél kisebb a „nem tudom”-opció mögé bújás (vagyis a dönteni nem tudás, nem akarás, a vélemény elrejtésének szándéka), annál inkább értékes egy-egy jelenség.

Ha az alapkérdés a „Melyik objektum a fontosabb itt és most Önnek személy szerint?” kérdésben a „fontosabb” kifejezés helyett az „értékesebb”, „jobb”, „preferálhatóbb”, „preferálandóbb” stb. alternatívák szerepelnek (nagy minta esetén véletlenszerűen változtatva ezeket szavazóról szavazóra), akkor az egyes hermeneutikai keretfeltételi zavarok is feltárhatók: minél kisebb az egyes szóhasználatok mentén előálló (fentebb már felsorolt és még később kiegészítésre

kerülő minél-annál) szabályok száma, annál robosztusabb az adott fogalom/objektum értékbecslése.

Értelemszerűen (vö. Simpson-paradoxon), minél nagyobb egy parciális szavazási térben az egyes objektumokról rendelkezésre álló, azonos értékítéletet kifejező szavazatok száma, annál erősebb az egyéb elemi szabályok anti-diszkriminatív aggregálásával előálló vélelem. A parciális szavazási tér azt jelenti ez esetben, hogy véletlenszerű mennyiségű szavazó véletlenszerű mennyiségű objektum-párról alkot csak értékítéletet. Vagyis senkit nem kényszerítünk arra, hogy minden objektum-párról, sőt ezek fordított sorrendű megkérdezéséről is döntsön – s főleg nem teszünk fel senkinek redundáns (legalább egyszer már szerepelt) kérdést a válaszadó következetességének legegyszerűbb ellenőrzésére.

A kérdőíves felmérések minőségbiztosítása kapcsán már ismert, hogy a záró kérdésekre érkező válaszok konzisztenciája kisebb, mint a korábban feltett kérdések esetén tetten érhető következetességmérték (vö. <http://miau.gau.hu/miau/158/la158.doc>), vagyis az sem mindegy, hogy a válaszadó tudja-e, milyen hosszú egy kérdőív, vagyis tudja-e, hogy adott kérdés (összehasonlítási feladat) az utolsó-e, ahol pl. „na-írjunk-ide-is-még-gyorsan-valamit” elven a „legyünk-túl-rajta”-mechanizmus szétzilálja a válaszok egymáshoz mérendő következetességét. Egy több kérdéskörös rendszerben nemcsak a kérdéssor legvége, de az egyes körök vége is hasonló degresszív hatás alatt állhat, mely léte és mértéke feltárandó, a végső értékelésben kompenzálendő...

A válaszadás kapcsán fontos, hogy legyen azonos-értékűség és „nem tudom”-válaszopció, mert a kikényszerített poláris válaszok egyre nagyobb frusztrációt eredményezve, egyre kevésbé engedik meg, hogy a válaszadó valóban a jelenségpárokra koncentráljon intuitívan. A kényszeres és kényszer nélküli adat-felvételzés különbségétől is az várható el, mint a kérdés-szövegvariánsok esetében: legyen minél kisebb az eltérés a variánsok átlagai között.

A kényszer speciális alakzata az anonimitás megléte vagy hiánya: egy tanulási keretrendszerben a tanuló azonosítása triviális és ez tény a tanulók által is tudott. Így bármilyen gamification-köntösbe is öltöztetődik egy szavazás, az nem anonim, ráadásul naplózott – még akkor is, ha később maga a kiértékelés már nem használja fel sehol a személy attribútumait. Az anonim és nem anonim válaszadási keretfeltételek között kapott átlagok közötti távolságtól is azt várjuk el, legyen adott fogalom (objektum) esetén minél kisebb.

A személyes vélemény mellett létezik az „Ön szerint mások/többiek számára melyik a fontosabb” megközelítés is, mely az egyén és a közösség kapcsolatrendszerének repedéseit méri fel. Itt is elvárás, hogy egy értékelendő objektum fontossága annál kifejezettebb, minél kisebb a repedések száma és mértéke.

Ha a fenti kombinatorikai térben (vö. objektumok sorrendje, szóhasználati variánsok, anonimitás, kényszer, saját vélemény vs. többiek véleménye stb.) a kérdések véletlenszerűen formálódnak, s egy-egy személy korlátozott számban ad(hat) csak válaszokat, akkor nagy létszám esetén a populáció profilja értelmezhetővé válik, de az egyéni profil alapvetően még nem (vö. ez is egyfajta

anonimitás – hiszen ha alapvetően belátható, hogy egy óriási véleményterben egy morzsányi személyes vélemény semmiképpen nem állhat össze konzisztens személyiségképpé, akkor nincs ok az aggodalomra (vö. Pygmalion-effektus, megfelelési kényszer stb.).

Az egyéni profil – pl. a következetességi index – azt jelenti, hogy adott személy esetén őt a többiekhez képest a válaszok minősége kapcsán értelmezni lehet. A válaszok minősége itt és most a következetességi index, mely kifejezi, hogy a válaszadó által adott válaszokban milyen fajtából mennyi logikátlanosság érhető tetten (vö. „Összefoglalás” című fejezet a cikk végén). Amíg egy válasz következetessége (minősége) alacsony, addig a válaszok tartalma elemzésre alkalmatlan, mert pl. véletlenszerű. Így a következetesség egyik fajtája a véletlenszerű mintázatoktól való eltérés mértékének kifejezése. Ezt úgy lehet elérni, hogy pl. egy ténylegesen nagyszámú véletlen szavazatot generálunk nagyszámú fiktív felhasználó nevében és ebben a mintában elkeverjük az adott személy válaszait, majd egy anti-diszkriminatív elemzés keretében feltesszük a kérdést: lehet-e minden válaszadó másként egyformán következetes? Ha ebben a vizsgálatban az adott válaszadó nem különbözik a véletlen felhasználók véletlen mintáitól (normájától), akkor ő vélelmezhetően tippelgetett, quasi a kérdések tartalmi értelmezése, értelmezni akarása, értelmezési képessége nélkül. A komplex anti-diszkriminatív (nem-deklaratív) vizsgálat deklaratív esete lenne, ha valaki mindenkor pl. a bal oldali objektum jobb, mint a jobb oldali objektum választ adja, mert a véletlenszerű kérdés-generálásra ez egy egyszerű véletlen válaszokat biztosító megoldás. Hasonlóképpen deklaratív szabály lehet az is, hogy az ismétlődő pár-összehasonlítások preferenciaránya közel azonos, stb.

A véletlentől való megkülönböztetés után felmerülhet a kérdés, mi van akkor, ha a véletlentől különböző egyedeket egyetlen egy nagy, egyelőre a véletlent is tartalmazó mintában elemezzük, ill. mi lesz akkor, ha a véletlen adatmintát el is hagyjuk? Vagyis ha a válaszadókat egymáshoz képest értékeljük? A válaszadók egymáshoz képesti értékelése feltételezi, hogy a populációnak valóban van valamiféle kulturális kohéziója, hiszen a véletlen minta éppen ezt zárja ki. Amennyiben minden egyes válaszadó minden egyes válasza a többi attribútum és válaszadó minden adata alapján azonos konzisztenciával becsülhető, akkor a populáció homogén. Amennyiben egyes válaszadók válaszainak ellenőrző modellezés során kapott ellenbecslései nagyon eltérnek a ténylegesen betárolt szavazatoktól, akkor ezek a válaszadók a közösség szempontjából outsider-ként értelmezhetők. (Ugyanez a vizsgálat azt is megadja, melyek azok az elemi szabályok, melyek mentén a leginkább inkonzisztens a populáció, ill. más megközelítésben innen tudható meg: mely kérdés megítélése a leginkább zavaros populáció szinten – a zavarok okainak ismerete nélkül.)

Amennyiben egy-egy személytől sok-sok szavazat érkezett, úgy egyre nagyobb biztonsággal lehet őt megkülönböztetni a véletlentől és/vagy a többiektől. Így személyes profilok alakulhatnak ki deklaratív és/vagy nem-deklaratív (anti-diszkriminatív) szabályok mentén. Ezek a személyes eredmények egy fajta

dashboard-ra is felvetíthetők, s ezek ismeretében az egyes szavazók számos szempontból játékként is megélhetik a szavazást: pl. ha lelepleződött, mint véletlenszerűen tippelgető, akkor kísérletet tehet arra, hány kérdés esetében adott racionálisnak tűnő válasza után mennyit lép előre a következetességi skálán? Ha ő nem tudatosította magában, hogy tippel, akkor egy véletlentől való nem különbözősége egy fajta intuitív vészjelként is felfogható az illető gondolkodásmódjának logikai zártságát illetően – ami spontán (és/vagy később mentorált) személyiségfejlesztési akciók induló pontja is lehet. A közösségtől való különbözőség kapcsán kapott index láttán a szavazók kísérletet tehetnek arra, mit kell változtatni vajon ahhoz, hogy elvegyülhessen a statisztikai átlagban (vö. statisztikai mimikri – ill. Gubólakók című regény: <http://sfmag.hu/2012/08/23/mandics-gyorgy-m-veress-zsuzsanna-gubolakok/>). A feltárt másság nem hátrány, egyszerűen csak egy vélelmezett erőter, mely például arra is rámutathat egy HR-vezető számára (anonimitást elveszítve), vajon kik képesek leginkább „out-of-box”-módon gondolkodni (vö. Labsch-modell: intuitív gondolkodók?)...

Amennyiben idősorosan és alapvetően populáció szinten értelmezzük a válaszok töredékes erőtereit, akkor láthatóvá válik, mely objektumok értéke milyen irányba változik. Hasonlóképpen lehet a quasi anonim válaszok esetén a szociológiai csoportok egymástól való különbözőségeit is vizsgálni (pl. női vs. férfi értékrend, ill. fiatal vs. idő értékrend, stb.).

A kérdőívek kiértékelésének reformja (http://miau.gau.hu/miau/156/bericht_frageboegen.docx) lényegében az értékutatás meta-szintű előszele volt. Ezen vizsgálatok eredményeként előálló SeaLog fejlesztések 2012-ben az ITBN innovációs díját nyerték el (vö. <https://www.itbn.hu/index.php/hu/itbn-biztonsagi-dij/2012-dijazottjai>).

A „nem-tudom” válaszopció helyére nem lehetetlen a Dobó-féle¹ logika alapján vélelmeket matematikai úton levezetni. Vagyis ha valaki nem válaszol adott kérdésre, akkor is vélelmezhető, mit várhatunk el tőle. Ezen vélelmek hermeneutikája azonban túlnyúlik jelen cikk korlátain.

Hasonlóképpen létező matematikai feladat az, hogy minden válaszadó minden egyes válaszát a saját összes többi válasza és a populáció minden válasza alapján következetesnek vagy kevésbé következetesnek minősítsünk (vö. hazugság-vizsgálat).

A lehetőségek felsorolása mellett arra is szükséges utalni, hogy az egyes értékláncba sorolandó fogalmak mennyiben tekinthetők egymás szinonimájának (vö. bátorság, merészség, kalandvágy, vakmerőség, stb. – vö. <https://szinonimaszotar.hu/keres/b%C3%A1tors%C3%A1g>). A szavak egymástól való különbözőségének mérését alapozza meg, ha ezek egymáshoz való viszonyai (NEM értékviszonyai, hanem pl. van-neki-kapcsolatait, ez-egy-kapcsolatait, szinonimái, asszociációs partnerei, halmaz-kapcsolatait: pl. gyűjtőfogalmait) is értelmezésre kerülnek (vö.

¹ Dobó Andor – hasonlóságok hasonlósága, avagy a JOKER szoftver elmélet hátttere

https://miau.gau.hu/mediawiki/index.php/Szak%C3%A9rt%C5%91i_rendszer#Ontol.C3.B3giai_modul). Ideális esetben már az is megkerülhetetlen előmunkálatokat jelent, hogy olyan objektumok kerüljenek egymás mellé, melyek egymástól valóban független jelenségeket írnak le (pl. az autómárkák elvileg egymást kizáró jelenségek ugyanazon halmazon belül - kivéve, ha két autó eltérő márkanév alatt futna, de minden azonos lenne benne)...

A feladat tehát nem kisebb, mint a fentebb felsorolt alapokon nyugvó online elemző robot kifejlesztése és nemzetközi piacra vitele!

A fentiek bemutatása és a gyakorlati példák az alábbi linken találhatóak, melyet jelen publikációban terjedelmi okok miatt nem tudunk közölni:

http://miau.gau.hu/miau/231/mtu2017/ertekkutatas_mtu_1_full_hu.docx

Összefoglalás

Az értékkutatás modellezési kihívásai véletlenszám-generátorral készített adatbázisok alapján korlátozások nélkül értelmezhetők, lévén elsődlegesen az emberi gondolkodás véletlenszerűségének (pl. tudatosan rejtőzködő és/vagy gondatlan alakzatainak) feltárása a cél.

A riport-alapú modellezés lényege a gyorsaság – a személyes értékláncok anomália-potenciáljának becslése révén.

A több-dimenziós értékelés önmagában is felveti a módszertani megújulás igényét, vagyis pl. az anti-diszkriminatív modellezés szükségességét. A több értékelési dimenzió belül a Simpson-paradoxon, vagyis a mennyiség és a minőség kölcsönhatása önálló módszertani problémaként kezelendő.

Egy online értéksorrend-meghatározó szolgáltatás nyelv-független, startup-potenciált (GPS-jelleget) sejtető erőtér!

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

Balogh Anikó – Pitlik László – Schnellbach Máté – Szani Ferenc (2017): Assessing diversity in learners background an performance – presentation. MAGYAR INTERNETES AGRÁRINFORMATIKAI ÚJSÁG 20:(225) pp. 1-27. , EDEN. Jönköping, Svédország: 2017.06.13 – 2017.06.16.

Csepeli György (2001): Szociálpszichológia. Budapest: Osiris Kiadó.

PAIRWISE OBJECT COMPARISON BASED ON LIKERT-SCALES AND TIME SERIES – OR ABOUT THE TERM OF HUMAN-ORIENTED SCIENCE FROM THE POINT OF VIEW OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND VALUE SURVEYS

Ferenc SZANI – DR. László PITLIK – DR. Anikó BALOGH

(Apertus Nonprofit Ltd.)

Statements about human preferences concerning values, e.g. data based on the Likert scale deliver information. Time series of behavior patterns can also be converted to inputs to pairwise comparison in order to explore the potential of irrationality of humans. The conversion of data into pairwise comparison described on Likert scales is made possible through correlation-oriented rules. Pure logic is inflexible and produce mostly high index values for inconsistency Fuzzy-like approximations (numeric models) ensure a higher level on flexibility. However, it is always important to visualize whether a data set of scores or time series are capable of delivering consistent constellations between objects. Questionnaires produce not hard enough data in general – and the interpretations of these quasi-data need every possible methodical support.

Keywords: correlation-based conversion, sameness-oriented evaluation, logical-fuzzy-numerical transformation, objectivity, subjectivity, value survey

Introduction

Questionnaires are capable of delivering data about satisfaction levels and/or opinions/evaluations concerning arbitrary objects (e.g. courses, subjects, teachers, partners, programs, events, etc.). The pairwise comparison of objects (in order to rank them) suffers from combinatorial explosion, because the amount of objects and the parameters of the questions (like the order of objects, used phrases, anonymity, repetition/reversion of pairs, offered relation codes, possibility to search for previous answers, etc.) describe an almost unlimited amount of constellations. The person asked is not able to play with in this voluminous space for an arbitrary length. Therefore it is more comfortable to avoid pairwise evaluations and prefer e.g. Likert-scales (c.f. https://en.wikipedia.org/wiki/Likert_scale), where a relatively great number of objects can be scored in a subjective way. These scores are mostly interpreted as sums or averages without to check whether a conversion into pairwise comparison is possible at all. Parallel, it should also be mentioned, that measured (objective) characteristics of objects (like time series about phenomena being capable of expressing a kind of satisfaction – e.g. data about income, downloads, spent time in a system, etc.) could also be transformed into pairwise comparisons. Namely, pairwise comparisons are the only frame where the evaluation is based on standard logical rules without any fuzzy-like effects.

In this paper, the authors present theoretical point of views and practical experiences about the transformed data into pairwise comparison involved data of Likert-scales or data of time series. The aim of the paper is to demonstrate that the consistence level of Likert-scaled answers or data of time series can also be evaluated based on pure logic (c.f. transitivity of pairwise evaluation in the chain of object ranking). It is important to highlight that subjective opinions of human individuals about evaluation problems never deliver as hard facts as standard (objective) measurements. It means questionnaires cannot be seen as a standard measurement. The level of inconsistency of the independent subjective evaluations can, and should, be derived in order to know how massive/hard data units of the questionnaires are.

State of the art

Likert-type scales are frequently used in education and education research. Understanding the interpretation and analysis of data obtained from Likert scales is crucial for those working in education research. Developed in 1932 by Rensis Likert to measure attitudes, the typical Likert scale is an 5- or 7-point ordinal scale. Users rate the degree to which they agree or disagree with a statement. In an ordinal scale, responses can be rated or ranked, but the distance between responses is not measurable. Thus, the differences between “always,” “often,” and “sometimes” on a frequency response Likert scale are not necessarily equal. In other words, one cannot assume that the difference between responses is equidistant even though the numbers assigned to those responses are.

McIver and Carmines (1981) describe the Likert scale as follows: „A set of items, composed of approximately an equal number of favorable and unfavorable statements concerning the attitude object, is given to a group of subjects. They are asked to respond to each statement in terms of their own degree of agreement or disagreement. Typically, they are instructed to select one of five responses: strongly agree, agree, undecided, disagree, or strongly disagree. The specific responses to the items are combined so that individuals with the most favorable attitudes will have the highest scores while individuals with the least favorable (or unfavorable) attitudes will have the lowest scores. While not all summated scales are created according to Likert’s specific procedures, all such scales share the basic logic associated with Likert scaling.

Descriptive statistics, such as means and standard deviations, have a vague meaning when applied to Likert scale responses. For example, what does the average of “never” and “rarely” mean? Does “rarely and a half” have a useful meaning? Also, if responses are clustered at the high and low extremes, the mean may appear to be the neutral or medium response, but this may not characterize the data.

Conversion data from Likert-scale to pairwise comparison

Data from a Likert scale are integer numbers (scores). In the next two sections the case of a particular person and also the case of the crowd as such will be described.

Evaluation of persons – Checking consistency

Data (as decisions of a given person) represented on a Likert scale, cannot deliver inconsistencies contrary to pairwise comparison of objects, where the complexity is hardly manageable and therefore almost each person makes one or more inconsistent votes. Evaluations on the Likert scale about objects and their ranking lead to trivial constellations: there will be object islands with the same score, and the islands have trivial ranks compared to each other.

The following steps demonstrate the conversion to pairwise constellations, the building of bridges between objects based on sameness (relation id=3), the derivations of object islands and at least the ranking of objects/islands:

person_id	object_id	score	scores	objects	total	person	object1	object2
1	0	4	persons	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9	40	1	0	0
1	1	2		4 2 5 4 2 4 5 5 5 4	29	2	1	1
1	2	5		2 5 3 3 2 4 4 4 2 2 2	26	3	2	2
1	3	4		1 1 5 2 4 4 4 1 1 4 3	37	4	3	3
1	4	2		1 3 4 4 5 5 1 4 5 5	31	5	2	2
1	5	4		4 4 3 1 5 1 5 2 3 5	26	6	2	2
1	6	5		5 5 1 3 4 4 4 2 1 2	25	7	1	1
1	7	5		1 3 5 1 2 1 1 4 4 4	37	8	2	2
1	8	5		1 1 4 1 4 4 5 2 1 2	24	9	2	2
1	9	4		3 5 3 3 2 3 5 4 5 4	34	10	3	3
2	0	2		1 4 1 1 1 2 5 3 4 2	342	11	2	2
2	1	5		4 3 1 4 2 5 5 4 1 5	9 4 5 9 7 3 1 7 5 2			
2	2	3	total	27 36 35 27 33 37 41 33 35 38	2=6*7=8 > 0=3=5=9 > 1=4			
2	3	3	rank (all persons)	9 4 5 9 7 3 1 7 5 2	ids			
2	4	2	bridges		rank one person			
2	5	4	ids	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9	rank p1	5 9 1 5 9 5 1 1 1 5	correl	0.172
2	6	4						
2	7	2						
2	8	2						
2	9	2						
3	0	1						
3	1	1	amount / scores	objects				
3	2	5	persons	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9				
3	3	2		1 1 1 1 1 1 1 1 1 1				
3	4	4		1 1 1 1 1 1 1 1 1 1				
3	5	4		1 1 1 1 1 1 1 1 1 1				
3	6	1		1 1 1 1 1 1 1 1 1 1				
3	7	1		1 1 1 1 1 1 1 1 1 1				
3	8	4		1 1 1 1 1 1 1 1 1 1				
3	9	3		1 1 1 1 1 1 1 1 1 1				
4	0	1		1 1 1 1 1 1 1 1 1 1				
4	1	3		1 1 1 1 1 1 1 1 1 1				
4	2	4		1 1 1 1 1 1 1 1 1 1				
4	3	4		1 1 1 1 1 1 1 1 1 1				
4	4	5	total	11 11 11 11 11 11 11 11 11	110			
4	5	5						

Remarks: if score for object(i)>score for object(j), then relation id = 1; if score for object(i)<score for object(j), then relation id = 2; if score for object(i)=score for object(j), then relation id = 3

average / relation_id										bridges										object ids			objects					
o1	o2	1	2	3	4	5	6	7	8	9	average	object	ids	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	string	string2	islands	id	modification
0	1	1.0	2.0	3.0	1.0	3.0	2.0	2.0	2.0	3.0	2.1	0	0											0359	0359		0	A
1	2		2.0	2.0	3.0	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0	2.1	1	1											14	14		1	B
2	3			1.0	1.0	1.0	3.0	3.0	3.0	1.0	1.9	2	2											2678	2678		2	C
3	4				1.0	3.0	2.0	2.0	2.0	3.0	2.2	3	3											359	359		3	A
4	5					2.0	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0	4	4											4			4	B
5	6						2.0	2.0	2.0	3.0	2.3	5	5											59	59		5	A
6	7							3.0	3.0	1.0	2.3	6	6											678	678		6	C
7	8								3.0	1.0	2.0	7	7											78			7	C
8	9									1.0	1.0	8	8											8			8	C
average		1.0	2.0	2.0	1.5	2.2	2.2	2.3	2.4	1.9	2.1	9	9											9			9	A

Amount / relation_id										amount										connections						
o1	o2	1	2	3	4	5	6	7	8	9	total	1	1	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2			
0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	9															
1	2		1	1	1	1	1	1	1	1	8															
2	3			1	1	1	1	1	1	1	7															
3	4				1	1	1	1	1	1	6															
4	5					1	1	1	1	1	5															
5	6						1	1	1	1	4															
6	7							1	1	1	3															
7	8								1	1	2															
8	9									1	1															
total		1	2	3	4	5	6	7	8	9	45															

Remarks: used scores = 2;4;5, therefore amount of object islands = 3

Amount / relation_id bridges				
bridges	A	B	C	Végösszeg
A	6	3	10	19
B		5	1	7
C		6	1	6
Végösszeg	17	5	23	45

Average / relation_id bridges				
bridges	A	B	C	Végösszeg
A	3.0	1.0	2.0	2.2
B		2.0	3.0	2.0
C		1.0	1.0	3.0
Végösszeg	2.0	1.4	2.3	2.1

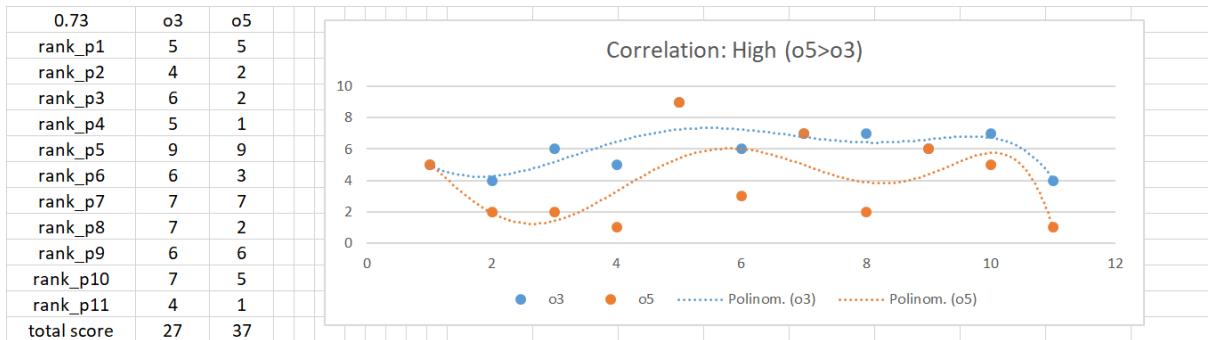
ranking	object_ids
conclusion	C>A>B
checking	A=A, B=B, C=C

Remarks: ranks based on object island = ranks based on Excel-Ranking-Function

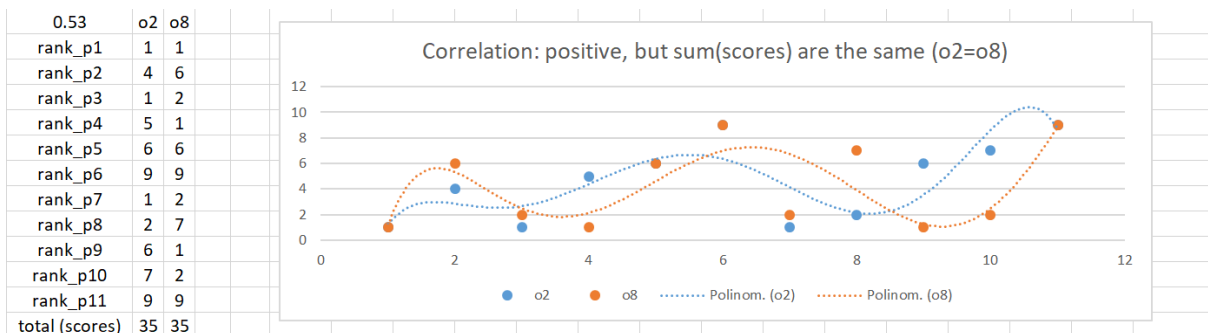
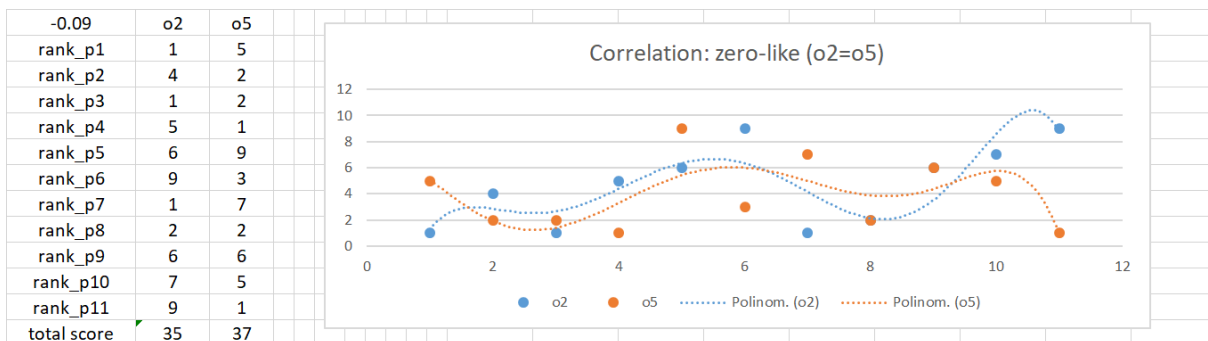
Evaluation of crowds - Correlation-based conversion

Conversions from Likert scale to pairwise comparison need a rule set being exact for each possible constellation.

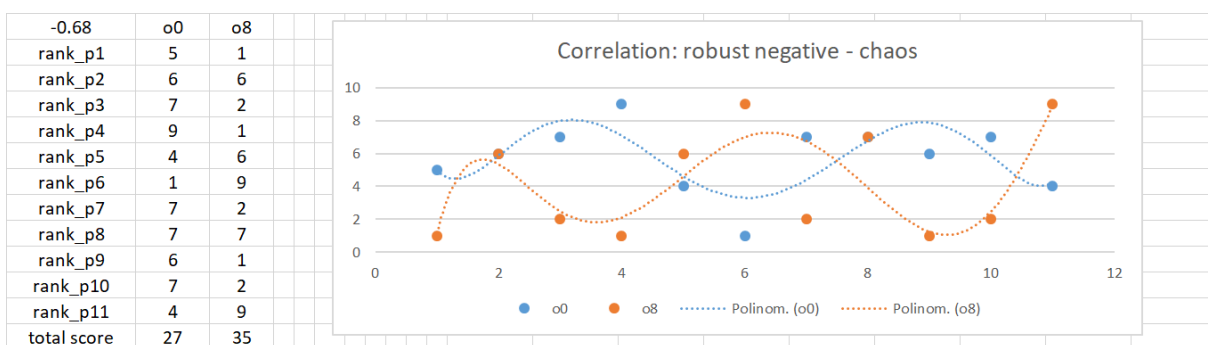
If the correlation between the scores or ranks for two arbitrary objects is high (greater than 0.1) and the sums of the scores for the two objects are not equal, then high-graded polynomials (grade=6) for voting persons (X) and scores (Y) demonstrate a clear difference between the objects, where the object with higher scores determines the relation id "1" or "2":

If the correlation between scores or ranks of objects is close to zero (+/-0.1), then the objects can be considered the same (relation id=3).

If the correlation between scores or ranks of objects is high, but the sums of the scores of objects are the same, then the objects can also be considered the same (relation id=3).

In case of a massive negative correlation between scores or ranks of objects, the high-graded polynomials demonstrate a kind of chaos. Therefore the relation id = 4 (it means: hidden vote, hidden decision, lack of clear information).

As it can be seen, the conversion of scores of persons (crowd) can be executed based on the above declared rule set, where the thresholds (+/-0.1) is just a kind of estimation without any evidence.

Ideal constellation

The scores coming from Likert scale in case of a lot of people could be ideal if the persons could give more and more scores for better objects:

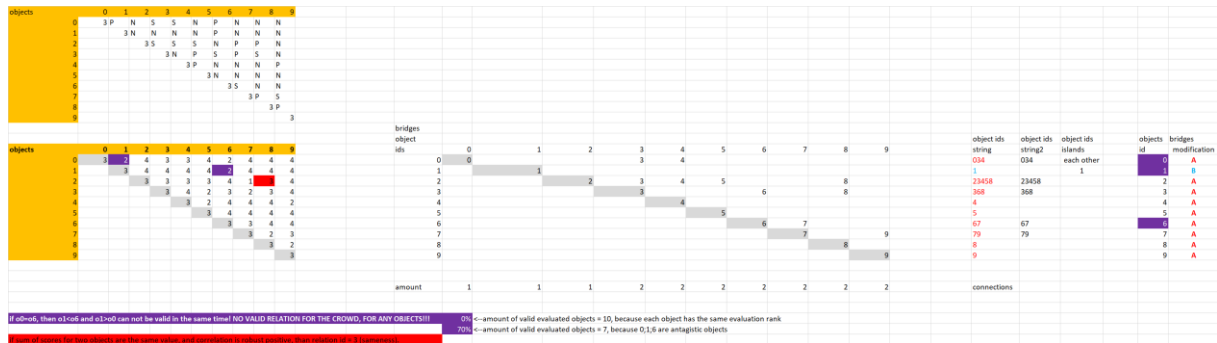
scores	objects												
persons	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9			
1	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9			
2	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9			
3	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9			
4	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9			
5	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9			
6	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9			
7	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9			
8	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9			
9	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9			
10	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9			
11	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9			
total	0	11	22	33	44	55	66	77	88	99			
std.dev.	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0		0.0	std.dev.
person-ranks	objects									correl			
rank_p1	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1		1.000	
rank_p2	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1		1.000	
rank_p3	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1		1.000	
rank_p4	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1		1.000	
rank_p5	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1		1.000	
rank_p6	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1		1.000	
rank_p7	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1		1.000	
rank_p8	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1		1.000	
rank_p9	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1		1.000	
rank_p10	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1		1.000	
rank_p11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1		1.000	
average ranks	10.0	9.0	8.0	7.0	6.0	5.0	4.0	3.0	2.0	1.0		1.000	
rank (all persons)	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1		1.00	correl
std.dev.	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0		0.0	std.dev.
max	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1			
min	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1			
delta	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0			

Process

The preparation phase of a correlation-based conversion is starting from the scores and will finish when the correlations are calculated:

scores	objects													
persons	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9				
1	4	2	5	4	2	4	5	5	5	4				
2	2	5	3	3	2	4	4	2	2	2				
3	1	1	5	2	4	4	1	1	4	3				
4	1	3	4	4	5	5	1	4	5	5				
5	4	4	3	1	5	1	5	2	3	5				
6	5	5	1	3	4	4	4	2	1	2				
7	1	3	5	1	2	1	1	4	4	4				
8	1	1	4	1	4	4	5	2	1	2				
9	3	5	3	3	2	3	5	4	5	4				
10	1	4	1	1	1	2	5	3	4	2				
11	4	3	1	4	2	5	5	4	1	5				
total	27	36	35	27	33	37	41	33	35	38				
rank (all persons)	9	4	5	9	7	3	1	7	5	2				
std.dev.	1.6	1.5	1.6	1.3	1.4	1.4	1.8	1.3	1.7	1.3	0.176	std.dev.		
person-ranks	objects										correl	avg	std.dev	
rank_p1	5	9	1	5	9	5	1	1	1	5	0.172218691	0.311536983	0.214	
rank_p2	6	1	4	4	6	2	2	6	6	6	0.486778744			
rank_p3	7	7	1	6	2	2	7	7	2	5	0.106659089			
rank_p4	9	8	5	5	1	1	9	5	1	1	0.118395023			
rank_p5	4	4	6	9	1	9	1	8	6	1	0.388009284			
rank_p6	1	1	9	6	3	3	3	7	9	7	-0.023416072	1	9% signs	
rank_p7	7	5	1	7	6	7	7	2	2	2	0.153714569			
rank_p8	7	7	2	7	2	2	1	5	7	5	0.494348078			
rank_p9	6	1	6	6	10	6	1	4	1	4	0.52077276			
rank_p10	7	2	7	7	7	5	1	4	2	5	0.636743268			
rank_p11	4	7	9	4	8	1	1	4	9	1	0.372683373			
average ranks	5.7	4.7	4.6	6.0	5.0	3.9	3.1	4.8	4.2	3.8	0.951686435	avg		
rank (all persons)	9	6	5	10	8	3	1	7	4	2	0.963	correl	0.011679457 diff	
std.dev.	2.1	3.1	3.1	1.5	3.3	2.7	3.0	2.1	3.3	2.2	0.616	std.dev.		
max	9	9	9	9	10	9	9	8	9	7				
min	1	1	1	4	1	1	1	1	1	1				
delta	8	8	8	5	9	8	8	7	8	6	7.5	avg	1.179 std.dev	
correlation0	1.00	0.35	-0.55	-0.03	-0.10	-0.16	0.49	-0.27	-0.68	-0.27				
correlation1	0.35	1.00	-0.49	-0.15	-0.20	-0.28	0.32	-0.34	-0.21	-0.41				
correlation2	-0.55	-0.49	1.00	-0.09	0.09	-0.09	-0.35	0.34	0.53	-0.10				
correlation3	-0.03	-0.15	-0.09	1.00	-0.41	0.73	-0.09	0.28	-0.06	-0.15				
correlation4	-0.10	-0.20	0.09	-0.41	1.00	0.16	-0.46	-0.71	-0.23	0.12				
correlation5	-0.16	-0.28	-0.09	0.73	0.16	1.00	-0.25	-0.11	-0.28	-0.21				
correlation6	0.49	0.32	-0.35	-0.09	-0.46	-0.25	1.00	0.05	-0.41	-0.27				
correlation7	-0.27	-0.34	0.34	0.28	-0.71	-0.11	0.05	1.00	0.47	0.10				
correlation8	-0.68	-0.21	0.53	-0.06	-0.23	-0.28	-0.41	0.47	1.00	0.10				
correlation9	-0.27	-0.41	-0.10	-0.15	0.12	-0.21	-0.27	0.10	0.10	1.00				
average	-0.02	-0.04	0.03	0.10	-0.07	0.05	0.00	0.08	0.02	-0.01	38	>0		
rank correlation	8	9	4	1	10	3	6	2	5	7	-0.145	correl		

Remarks: The correlation matrix is triangular, it means: the diagonal (where the objects are the same) have always the value 1.00. The colored cells were used for the creation of the high-graded polynomials above.

Remarks: The rule set derived above leads to alphabetical codes: like P=positive, N=negative, and S=same. The alphabetical codes can be transformed to relation ids (1;2;3;4). The red cell stands for the objects where the sum of scores are of the same value. Random scores bring two object islands A and B, where $o1 > o0$ and $o1 < o6$ signifies inconsistency between island "A" with 9 objects and island "B" with one object. Island "B" cannot have parallel positions above and below the island "A".

Multi-dimensional evaluation of a consistency index for the crowd

The blue marked positions demonstrate the attributes for an anti-discriminative analysis, where the hypothesis is: each crowd (or sociological subgroup: like men vs. women, etc.) has the same inconsistency potential.

objectives		Task: Creation of an anti-discriminative model in order to aggregate multidimensional anomalies according to consistence of ranking objects through scores (like Likert-scales). The consistence index for a crowd can also be derived for subgroups (like sociological groups: sex, settlement, education, ect.). The same logic is valid for comparison of objects in pairs or more voluminous object sets. Scores deliver for a given person consistent or quasi consistent ranks. If the amount of the options in the scoring is higher than the amount of objects (c.f. scores from 1 to 100 for 20 objects), then it is possible to have clear ranks without samenesses. If the amount of the score options is less than the amount of the objects, then clear ranks can not be derived - samenesses will always be present. The less the ratio of samenesses among the ranking values compared to the potential amount of object pairs finetuned through the amount of score options and amount of objects is, the higher the consistence index for a given person is...	
ideal constellation	0.00	Each person has the same evaluation about scores OR rank values of objects. Therefore each index being capable of description differences from ideal, is appropriate to support the construction of an consistence index for the crowd.	
Index	Calculation	Description	Type
STD.DEV(STD.DEV)		The less the std.dev based on std.dev of ranks OR scores for objects is, the higher the consistence index of the crowd is	quasi relative
AVG-DIFF(MAX;MIN)		The less the average difference between maximum and minimum values of scores OR ranks is, the higher the consistence index of the crowd is	quasi relative
STD.DEV(AVG-DIFF)		The less the std.dev based on AVG-DIFF(MAX;MIN) is, the higher the consistence index of the crowd is	quasi relative
CORREL(RANK;SCORE)		The higher the correlation between the scored and the ranked objects is (exactly: ranked total scores compared to ranked average ranking values), the higher the consistence index of the crowd is	relative
CORREL(AVG-PERSONS)		The higher the average correlation between the scored and the ranked objects in case of each person is, the higher the consistence index of the crowd is	relative
CORREL(STD.DEV-PERSONS)		The higher the std.dev for correlation between the scored and the ranked objects in case of each person is, the higher the consistence index of the crowd is	quasi relative
CORREL(AVG.RANKS)		The higher the correlation between the scored and the ranked objects is (exactly: ranked total scores compared to unranked average ranking values), the higher the consistence index of the crowd is	relative
DIFF(CORRELS)		The less the difference between CORREL(RANK;SCORE) and CORREL(AVG.RANKS) is, the higher is the consistence index of the crowd is	relative
RATIO(SIGNS)		The less the ratio of different signs of correlation per person is, the higher the consistence index of the crowd is	relative
RATIO(EVAL.OBJECTS)		The higher the ratio of valid evaluated objects/bridges is (compared to the potential amount of objects), the higher the consistence index of the crowd is	relative
RATIO(RANKED.OBJECTS)		The higher the ratio of valid ranked objects/bridges is (compared to the potential amount of 0 objects), the higher the consistence index of the crowd is	relative

Anti-discriminative evaluation of objects

The scores from Likert scale can be transformed into ranking values in case of a given person concerning all objects:

	person-ranks	rank_p1	rank_p2	rank_p3	rank_p4	rank_p5	rank_p6	rank_p7	rank_p8	rank_p9	rank_p10	rank_p11	Y0	score_sum	rank_avg	estimation
objects	0	5	6	7	9	4	1	7	7	6	7	4	1000	27	5.7	999.7
	1	9	1	7	8	4	1	5	7	1	2	7	1000	36	4.7	999.7
	2	1	4	1	5	6	9	1	2	6	7	9	1000	35	4.6	999.7
	3	5	4	6	5	9	6	7	7	6	7	4	1000	27	6.0	988.7
	4	9	6	2	1	1	3	6	2	10	7	8	1000	33	5.0	1000.2
	5	5	2	2	1	9	3	7	2	6	5	1	1000	37	3.9	1011.6
	6	1	2	7	9	1	3	7	1	1	1	1	1000	41	3.1	1000.2
	7	1	6	7	5	8	7	2	5	4	4	4	1000	33	4.8	1000.2
	8	1	6	2	1	6	9	2	7	1	2	9	1000	35	4.2	1000.2
	9	5	6	5	1	1	7	2	5	4	5	1	1000	38	3.8	1000.2

Based on similarity analyses anti-discriminative ranks can be derived (see estimation above). The standard evaluation of scores makes it possible to calculate a kind of sum for each object. Parallely it is also possible to derive the average ranks from the objects. Anti-discriminative estimations, average ranks and sums of scores are alternative solutions for the question: which object has the highest/lowest exposure. The three solutions can have different characteristics. The 4th solution is the correlation-based evaluation (see above).

The correlation-based transformation steps could find no logical constellations between objects. The anti-discriminative similarity analyses deliver 4 valid object islands. Sums of scores and averages of ranks in case of different objects deliver classic/standard ranking values.

Conversion of time series

Time series consist of numeric values. The difference of the neighboring periods in case of given objects compared to the earlier value can be interpreted as a kind of double percentile scale (+/-100%). The conversion to quasi Likert scale needs objects and their relative differences for each time period (see above). The correlations can be calculated based on relative differences or their ranks built for each period. From now on, the conversion rules are the same as before based directly on the Likert scales as input values.

Conclusion

The sums of scores and the averages of ranks can be characterized as a kind of numeric transformation based on numeric inputs without any preparations: [N-...-N]. The calculations and the equivalences of scores or ranks is arbitrary [A].

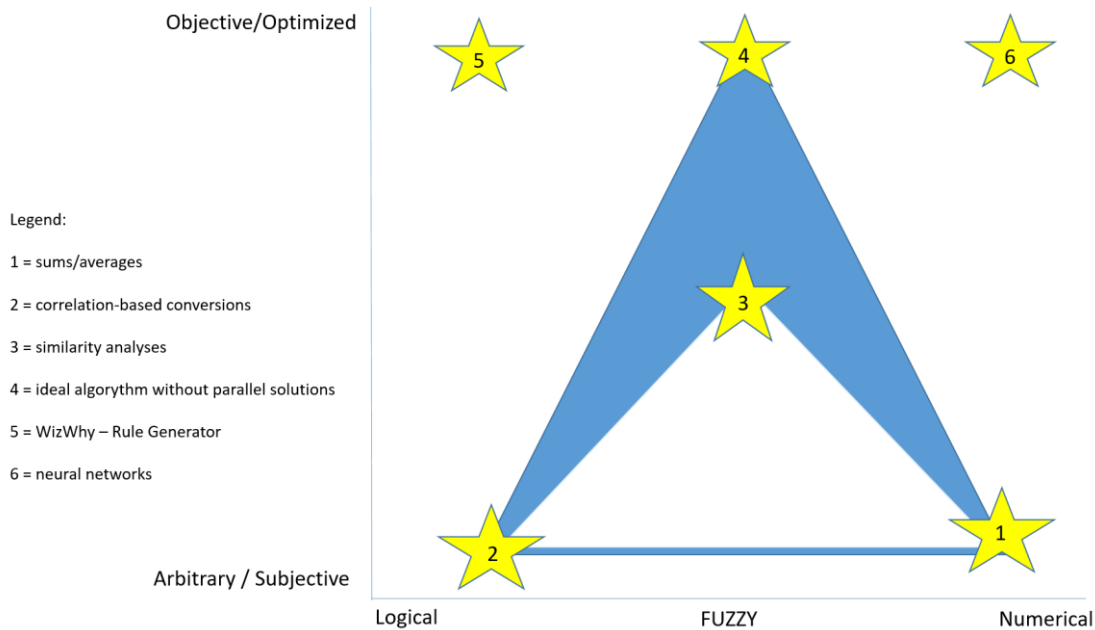
The correlation-based approach converts numeric inputs to codes based on a rule set. The codes are interpreted based on further (logical) rule sets: [N-L-L]. The thresholds of the rule sets are arbitrary [A].

The similarity analyses convert numeric inputs to ranking values, which are neither standard numeric values nor standard logical symbols, but the derivation of

ranks can be seen as logical transformation. The ranking values are converted to estimation values based on LP-engines: [N-L-n], where the numerical characteristic of the estimation can be reduced to a lower amount of object islands (c.f. anti-discriminative principle: each object can have the same evaluation value). The ranking and the derivation of estimations for exposure of objects are exact/partially optimized [O].

The codes in the brackets [] above stand for two dimensions: a scale for arbitrary and optimized parameters [A--O] and a scale for numerical and logical values [N--L].

The simple figure below makes visible what is fuzzy (logic) from the philosophical point of view, if a specific scenario will be involved into the figure: similarity analyses (called intuition generators) can deliver alternative solutions in form of staircase functions. Assumed, that a more detailed specified algorithm is capable of avoiding parallel solutions, then the dimension "A–O" can achieve its highest level:

Remarks: Logic-based approximations (2;5) are quite inflexible and produce signs about inconsistencies. Numerical solutions (1;6) can be too flexible with the risk of massive problems in the hermeneutics (c.f. polynomials in statistics), where flexibility is a kind of 3th dimension. Standard fuzzy logic or further solution between logical and numerical force fields are quasi optimal for artificial intelligence solution.

Reference study for using correlation-based conversions concerning time series: <http://miau.gau.hu/miau/229/szarvas>

REFERENCES

- Allen, I. E. – Seaman, C. A. (2007). Likert scales and data analyses. *Quality progress*, 40 (7), 64.
- Clason, D. L. – Dormody, T. J. (1994). Analyzing data measured by individual Likert-type items. *Journal of agricultural education*, 35, 4.
- Gliem, J. A. – Gliem, R. R. (2003). Calculating, interpreting and reporting Cronbach's alpha reliability coefficient for Likert-type scales. Midwest Research-to-Practice Conference in Adult, Continuing, and Community Education.
- McIver, J. – Carmines, E. G. (1981). *Unidimensional scaling* (Vol. 24). Sage.
- Pitlik L. (2016). A multikulturalitás matematikája, avagy a „szómágiától” a robot-szakértőig. *Studia Mundi–Economica*, 3 (1), 118-130.
- Sullivan, G. M. – Artino Jr., A. R. (2013). Analyzing and interpreting data from Likert-type scales. *Journal of graduate medical education*, 5 (4), 541-542.

MULTIDIMENSIONAL PAIRWISE COMPARISON – ABOUT HUMAN-ORIENTED SCIENCE REGARDING ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND VALUE SURVEYS

DR. Anikó BALOGH – Dr. László PITLIK – Ferenc SZANI

(Apertus Nonprofit Ltd.)

Human thinking is intuitive but from the point of view of logic it is mostly inconsistent. Therefore value surveys always present the analytical problem to explore the quality and quantity of inconsistencies behind the average crowd opinions. Subjective evaluations are mostly not consistent. Pairwise comparisons can support the exploration of inconsistencies. Paired comparisons can also be initialized if ranked evaluations are available e.g. scores from 1-to-n about certain phenomena. The persons in particular are always consistent, but the population (the average person) can produce a lot of inconsistencies. Based on reports (without graph-analyses) it is also possible to generate a multidimensional index set about potential anomalies – but specific program codes are always necessary. Population can be divided according to sociological dimensions, thus inconsistencies can also be derived from each group of a population. This makes it possible to explore potential differences in the (standard and/or scientific) human thinking.

Keywords: context free, GPS, automation, online engine, value survey

Introduction

Paired comparison of objects (e.g. phenomena, terms, keywords, teams, persons, countries, brands, etc.) seems to be a simple problem for the question: which objects are more important than others? The most trivial solution is: the more preferred an object is, the more important it is. Unfortunately, there are specific circumstances like the Simpson paradox¹⁶³ (where the winner loses day by day depending on the amount of daily scores). In addition, there can be specific inconsistent constellations, where e.g. $A > B$, $B > C$, but $C > A$! Pairwise comparisons can also be incomplete: independent islands of objects can be explored. If object (i) can be equal to object (j), then the evaluation of ranks of objects leads to newer problems like islands of identical objects and their connection with other lonely objects or identical object islands. Therefore paired comparisons can produce different types of anomalies with different volumes. A multidimensional evaluation tries to aggregate unique index values about anomalies and it tries to express the importance of objects based on only a single scale.

Evaluation ranking solutions should always be extremely robust: each possibility of subjectivity should be avoided. Human preference may not play any role in them, especially using subjective scores for diverse dimensions of anomalies

¹⁶³ <https://de.wikipedia.org/wiki/Simpson-Paradoxon>

from pairwise comparisons is not preferred. It is necessary to involve anti-discriminative ranking methods (e.g. similarity analysis) in order to ensure that the scoring of dimensions and even their stairs will be derived from an optimized process.

The above mentioned problem complex is a part of the limited set of quasi GPS-solutions (general problem solvers), where context free solutions are offered for a wide spectrum of contextual similar problems (like building of object-chains according their importance). If a problem could be solved by logic, it should be automated and online as far as possible. Parallel solutions are always welcome – in order to derive the best solution (c.f. Occam's razor¹⁶⁴). The (online) automation of solutions and the capability of choosing the best one is that, what Industry 4.0 really means for the scientific work! Motto: „Science is what we understand well enough to explain to a computer. Art is everything else we do.” (Donald Ervin Knuth)

This article is the fifth item of a paper-series (see EDEN 2017, HASSACC 2017: articles about decision support mechanisms in learning management systems and pairwise comparison-based, report-driven algorithms for deriving index values for the following questions: How should an object ranking be built based on anti-discriminative models? Are a set of paired comparisons really different compared to random patterns?)

In this article, 13 evaluation dimensions about anomalies in pairwise comparison will be presented (only pivot reports were used instead of the original specific source codes like graph-approaches). The partial solutions (like pivots in Excel) already existing may be used later on a robust SQL platform, which makes scaling easier in the future in case of quasi unlimited volume of paired comparisons (e.g. data from sport events: searching for importance of teams/persons based on comparison in time and/or space – e.g. what is the best team/person? A similar (wide spectral) field of use would be the evaluation of answers from questionnaires.) Pairwise comparison-based evaluation is a typical context free problem: questionnaires about partial comparisons could be defined in education, enterprises, markets, etc.

Problem identifications and their solutions

The chapters about elementary questions (hypotheses, anomalies) ensure a certain understanding of the anomalies' parallel layers of the originating in the characteristics of pairwise comparison. The index building requires randomized data patterns like Figure 1:

¹⁶⁴ http://miau.gau.hu/miau/185/occams_razor_finetuned.doc

Figure 1: Randomized data

person	object1	object2	relation_id	date	O2<O1	O1_s	O2_s	relation_id	o1o2
1	0	1	3	...	standard	0	1	3	01
1	1	1	2	...	standard	1	1	2	11
1	2	1	4	...	atypical	1	2	4	12
1	3	1	2	...	atypical	1	3	2	13
1	4	1	3	...	atypical	1	4	3	14
1	5	1	2	...	atypical	1	5	2	15
1	6	1	3	...	atypical	1	6	3	16
1	7	1	4	...	atypical	1	7	4	17
1	8	1	2	...	atypical	1	8	2	18
1	9	1	3	...	atypical	1	9	3	19
1	0	2	2	...	standard	0	2	2	02
1	1	2	3	...	standard	1	2	3	12
1	2	2	4	...	standard	2	2	4	22
1	3	2	2	...	atypical	2	3	2	23
1	4	2	2	...	atypical	2	4	2	24
1	5	2	2	...	atypical	2	5	2	25
1	6	2	2	...	atypical	2	6	2	26
1	7	2	2	...	atypical	2	7	2	27
1	8	2	3	...	atypical	2	8	3	28
1	9	2	3	...	atypical	2	9	3	29
1	0	3	3	...	standard	0	3	3	03

Source: own presentation, where atypical pairs are standardized

Index Nr.1. - Partiality

Phenomenon (relative): Ratio of partiality (ratio of lacks of positions) compared to the amount of objects, where the higher the rate of partiality is, the higher the personal consistence index could be.

Question

How can the ratio of partiality from pairwise comparison be derived if 4 relation ids will be used?

- id=1: importance of object1 > importance of object2,
- id=2: importance of object1 < importance of object2,
- id=3: importance of object1 = importance of object2,
- id=4: importance of object1 * importance of object2, where the "*" stands for lack of decision.

Solution

A report-based solution starts from pivot-tables:

Figure 2: Index Nr.1. - Partiality

M21 : Ratio of partiality (ratio of lacks of positions) compared to amount of objects																										
A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y		
1	generated (random) view													standard view												
2	Amount / relation_id													Amount / O2_std												
3	Szorcimkék	Oszlopcimkék	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	total	Szorcimkék	Oszlopcimkék	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	total
4			2	2	3	1	1	1	1	1	1	1	14	0	2	3	4	2	2	2	2	2	2	3	3	25
5	0		1	1	2	3	2	1	1	1	1	1	14	1		1	3	4	3	3	2	2	2	3	23	
6	1		1	1	1	2	2	2	2	1	1	1	14	2		1	3	4	3	3	2	2	2	2	20	
7	2		1	1	1	1	2	2	1	2	2	1	14	3		1	3	3	3	3	3	3	2	2	18	
8	3		1	1	2	1	1	2	2	1	1	2	14	4		1	3	3	2	2	3	2	3	2	14	
9	4		1	2	1	1	1	2	2	1	1	2	14	5		1	3	4	2	2	3	4	2	2	12	
10	5		1	1	1	2	1	1	2	2	1	1	13	6		1	3	3	2	2	3	3	2	2	9	
11	6		1	1	1	2	1	1	2	2	1	1	13	7							1	4	3	8	8	
12	7		1	1	1	1	2	1	1	2	2	1	13	8								1	3	4	4	
13	8		2	2	1	1	1	1	1	2	1	2	13	9								2	2	2	2	
14	9		2	2	1	1	1	1	1	1	1	2	13												2	
15	total		13	13	14	14	13	14	13	14	13	14	135	total		2	4	8	10	13	15	17	19	22	25	135
16																										
17																										
18																										
19																										
20																										
21																										

Source: own presentation (where 0% = there is no lack in the matrix on the left side, or no lack in the triangular view on the right side compared to 100%=10*10 ← amount of objects = 10)

Pairwise comparisons can use pairs like A?B or B?A. Standardized view is, where the object ids will be transformed so, that the left side of a pair is always less than the right side (see triangular matrix above).

The non-standardized view makes it possible to check, whether each position in the matrix is covered (see Figure 2). The amount of decisions for a given pair from object ids is not relevant in this phase.

Remark: the cross-tab-report (see Figure 2) can be supported in SQL in different ways.

Index Nr.2. – Multiple answers

Phenomenon (relative): Ratio of inconsistency in case of multiple asking for the same object pairs compared to total amount of decisions, where the less the amount of inconsistency in case of multiple answering is, the higher the personal consistency index could be.

Question

How can the amount of inconsistency be derived in case of multiple asking for the same object pairs compared to total amount of decisions?

Solution

Through reports like Figure 3, the average relation id (only id=1 and id=2) can be visualized and also the amount of records behind the average building process. Based on further IF/THEN constructions, the affected pairs can be identified. The index Nr.2. value (for multiply answers) will be calculated from the amount of the affected pairs and the amount of objects².

Figure 3: Filtering multiply answers with inconsistencies

relation_id (Több tétel)	avg(relations)	amount(records)	amount	average
01	02			
	Átlag / relation_id	Mennyiség / relation_id	more, than 1	not integer
0	0	2.00	1	
	1	2.00	1	
	2	1.50	2	1.50
	3	2.00	1	
	5	1.00	1	
	6	2.00	1	
	8	1.50	2	1.50
	9	1.50	2	1.50
1	1	2.00	1	
	3	1.50	2	1.50
	5	1.33	3	1.33
	6	2.00	1	
	8	1.50	2	1.50
2	3	1.67	3	1.67
	4	1.50	2	1.50
	5	1.67	3	1.67
	6	1.67	3	1.67
	7	1.00	1	
3	4	1.50	2	1.50
	5	1.50	2	1.50
	6	2.00	2	2.00

Potential values	Amount of non-integer averages
1.33	2
1.50	16
1.67	3
Total	21

id	Values	Descriptions	Directions	Interpretations	Type
		Amount of inconsistency in case of multiple asking for the same object pairs		the less the amount of inconsistency is, the higher the personal consistency is	absolute
2		ratio of inconsistency in case of multiple asking for the same pairing, where 100% means, each existing 21% pairs in the pattern		the less the ratio of inconsistency is, the higher the personal consistency is	relative

Source: own presentation (where the report on the left side is just a short abstract from the whole table with O1_id=max.8 and O2_id=max.9 – and 21 %=21/(10*10) ← amount of objects = 10)

Remark: The report for object1*object2 (see header of rows in Figure 3) with two fields (like average and amount of averages of relation ids 1 and 2) is a standard action in SQL. The further filtering needs specific program codes. But the calculation of the needed amount about not integer averages is also a standard SQL action.

Index Nr.3. – Chaos potential I.

Phenomenon (relative): Chaos potential I (it means that the amount of average=1.5 positions for relation ids 1 and 2) compared to the amount of potential positions (amount of object^2), where the less the chaos potential I is, the higher the personal consistence index could be.

Question

How can the amount of position be calculated having the value 1.5 as average of object ids for the given object pair variations?

Solution

From Figure 3 (column = average not integer), the amount of positions with the value 1.5 can be derived.

Figure 4: Chaos potential I

Potential values ▾	Amount / averages of affected pair variations
1.33	2
1.50	16
1.67	3

id	Values	Descriptions	Directions	Interpretations	Type
3		chaos potential (it means: amount of average=1.5 position for relation ids 1 and 2) compared to the 16% amount of potential positions		the less the chaos potential is, the higher the personal consistence is	relative

Source: own presentation (where 16 %=16/(10*10) ← amount of objects = 10)

Remark: The amount of the benchmark of 1.5 can be derived through a standard SQL-action.

Index Nr.4. – Chaos potential II.

Phenomenon (relative): Chaos potential II (it means: average of absolute differences to average=1.5 position) compared to 1.5, where the less the chaos potential II is, the higher the personal consistence index could be

Question

How can the average of differences to the value 1.5 be calculated?

Solution

The differences calculated based on the benchmark of 1.5 and the set of affected position can be transferred into a report (s. Figure 5).

Figure 5: Chaos potential II

Differences to benchmark = 1.5 ▾	Amount of positions	Average
0.167	5	0.167
Total and average	5	0.167

id	Values	Descriptions	Directions	Interpretations	Type
4		chaos potential II. (it means: average of absolute differences to average=1.5 positions) compared to 11% 1.5		the less the chaos potential is, the higher the personal consistence is	relative

Source: own presentation (where 11 % = 0.167/1.5)

Remark: The amount and the average of differences to the benchmark of 1.5 can be derived through a standard SQL-action. But the filtering before (in order to build the differences) needs a special part in the program code.

Index Nr.5. – Lack of opinions

Phenomenon (relative): Ratio of the relation-id "4" compared to amount of total records, where the higher the ratio of the non-evaluation-id is, the higher the personal consistence index could be.

Discussion: The direction *"the higher the ratio of the non-evaluation-id is, the higher the personal consistence index could be"* could also be formulated with an inverse logic: the less the ratio of the hidden force fields is, the higher the personal consistence index could be, because the lack of knowledge (the lack of decisions, opinions) may also be interpreted as a kind of risk to generate inconsistency (c.f. the more lack, the more inconsistency) or even as a kind of stability not to generate inconsistency through avoiding clear statements (c.f. the more lack, the less clarity = the less chance to explore inconsistencies).

Question

How can the ratio be derived from the relation id "4"?

Solution

The relation id=4 means, the evaluator cannot, or does not want to express the relation between two objects.

Figure 6: Hidden opinions

	id	Values	Descriptions	Directions	Interpretations	Type
Relation ids	5	24%	Ratio of the relation_id "4" compared to amount of total records		the higher the ratio of the non-evaluation-id is, the higher the personal consistence could be	relative
1	33					
2	35					
3	35					
4	32					
Total	135					

Source: own presentation (where 24 %=32/135)

Remark: The report (Figure 6) for relation ids and their frequencies is a standard SQL-action.

Index Nr.6. – Sameness index

Phenomenon (relative): Ratio of the valid test positions compared of the total amount of the test position, where the test positions are the pairs with identical object ids – the higher the ratio of the valid test positions is, the higher the personal consistence index could be

Question

How can the ratio of the valid test positions be derived?

Solution

The attributes “same” and “different” for the object ids of an object pair can be defined in advance as a kind of default status variable. This attribute values can be used for the reporting (see Figure 7).

Figure 7: Valid test positions

Amount / same_ids	Relation ids	1	2	3	4	Total	id	Values	Descriptions	Dir	Interpretations	Type
Object ids		1	2	3	4	59			Ratio of valid test evaluations compared of the total amount of test positions		the higher the ratio of the valid evaluations is, the higher the personal consistence could be	relative
different		8	9	24	18	59						
same		2	2	4	4	12						
Total		10	11	28	22	71	6	33%				

relation_id	(Több tétel)	(id=1, id=2)	relation_id	(Több tétel)
Amount / relation_id	object ids		Average / relation_id	object ids
objects ids	0 1 3 5 6 7 8 9 total		object ids	0 1 3 5 6 7 8 9
0	1 1 1 1	5	0	2 2 2 1 2
1	1	2	1	2 2
2	1	1	2	1
3	2 1 1	4	3	2 1 1
4	1 1	2	4	2 1
5	1	1	5	1
6	1 1	2	6	1 2
7	1	1	7	2
8	1	1	8	1
9	2	2	9	1
total	1 2 1 2 4 4 1 6	21		
		check		
		21		
		check		
		4		

Source: own presentation (where 33 % = 4/12)

Remark: The building of the status variable and their options belong to the definition of the database storing relation ids for pairs. The value for the status variable should always be calculated at once if a new pair and the connected relation id will be stored. The prompt calculation and the report about the status variable are standard SQL actions (see Figure 7 – reports on the bottom).

Index Nr.7. – STD-DEV

Phenomenon (...): Ratio of inconsistent positions according to the average of standard deviations of relation ids compared to the total amount of records), where the less the ratio of the inconsistency based on standard deviation is, the higher the personal consistency index is

Question

How can the ratio of records affected by illogical average built from standard deviation values be derived compared to the total amount of records?

Solution

A kind of inconsistency can be defined, if the amount of affected records will be compared to the whole amount of pairs in case of specific averages of standard deviations according to relation ids:

Figure 8: Inconsistency through standard deviation of relation ids

relation_id (Több tétele)	id=1/id=2/id=3	((4))	check db3	id	Values	Descriptions	Directions	Interpretations	Type
O1	O2	average	amount						
						ratio of inconsistent positions according to standard deviation (compared to total amount of 18% records)		the less the ratio of inconsistency according to standard deviation is, the higher the personal consistency is	relative
01	02	average	amount	24	24				
0	1	std.dev. / relation_id	Amount / relation_id	more, than 1	not integer	O1 O2 o1o2 check			
	1	0.58	3	0.58	0.58	0 1 01 3			
	3	0.71	2	0.71	0.71	0 3 03 2			
	4	#ZÉRÓOSZTÓ!	1			0 4			
	5	#ZÉRÓOSZTÓ!	1			0 5			
	6	0.71	2	0.71	0.71	0 6 06 2			
	7	#ZÉRÓOSZTÓ!	1			1 7			
	2	0.00	2	0.00		1 2			
	4	0.00	2	0.00		1 4			
	6	0.71	2	0.71	0.71	1 6 16 2			
	7	#ZÉRÓOSZTÓ!	1			1 7			
	9	0.00	2	0.00		1 9			
	2	#ZÉRÓOSZTÓ!	1			2 7			
	8	0.00	2	0.00		2 8			
	9	#ZÉRÓOSZTÓ!	1			2 9			
	3	0.58	3	0.58	0.58	3 6 36 3			
	7	#ZÉRÓOSZTÓ!	1			3 7			
	9	1.41	2	1.41	1.41	3 9 39 2			
	4	0.71	2	0.71	0.71	4 5 45 2			
	7	1.41	2	1.41	1.41	4 7 47 2			
	9	#ZÉRÓOSZTÓ!	1			5 9			
	6	1.41	2	1.41	1.41	6 7 67 2			
	8	#ZÉRÓOSZTÓ!	1			6 8			
	7	0.71	2	0.71	0.71	7 9 79 2			
	8	1.41	2	1.41	1.41	8 9 89 2			
Végösszeg		0.80	41						

Source: own presentation (where 18%=24/135)

Remark: The standard calculation of standard deviations for relation ids (without the id "4") can be filtered by using the following rules: pairs (records), where only 1 record information is available, should not be involved into the result and also the records should not be involved, where the standard deviation of the relation ids (by multiply availability) is exactly zero. The "SELECT-ion" with filtering effects ("WHERE") is a standard SQL-action.

Index Nr.8. – Inconsistent object islands

Phenomenon (relative): Ratio of inconsistencies between the same islands (compared to the total number of records), where the less the ratio of the inconsistency between the same islands is, the higher the personal consistency index could be

The term "object island" means: Which object ids build an island (a set of objects) chained through the relation id "3" (describing the identity of object ids)?

Figure 9: Deriving islands based on reports

Amount / relation_id	object ids	average / relation_id	object ids	bridges object	object ids string	object ids string2	object ids islands	objects id	modification
object ids	2 4 5 6 7 8 9 total	object ids	2 4 5 6 7 8 9	ids	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9	047	047	0	A
0	1 1 1 3	0	3.0 1.0 3.0	0 0	4 7	12479	12479	1	A
1	2 2 1 2 7	1	3.0 3.0 3.0 3.0	1	1 2 4 7 9	289	289	2	A
2	1 2 1 4	2	1.0 3.0 3.0	2	3 5 6 8 9	35	35	3	B
3	1 1 2	3	3.0 3.0	3	4 4 6			4	A
5	1 1 1	5	3.0	4	5 6			5	B
total	2 3 2 2 3 2 3 17			5	6			6	B
		check	17	6	7			7	A
				7	8			8	A
				8	9			9	A
				9					
				amount	1 1 2 1 2 2 2 1 2	connections			

Source: own presentation

The primer database (db_rnd: in this case with 135 records) got filtered step by step: like

- db2: deleting records with inconsistent relation ids, where diverse relation ids are available for the same object-pairs

- db3: deleting records with inconsistent relation ids, where the same objects build pairs
- db4: deleting records, where relation id = 4 AND “storno” sign from db3 is given

After these reduction steps there are only object pairs, where the relation ids (in case of more than one record) are always the same (id=1, or id=2, or id=3) – see Figure 9 (second report from left to right).

Remark: These reports are standard SQL-actions.

Islands of object ids can be detected, if bridges between object ids can be identified. A bridge is always a relation id “3”. If a bridge exists between two object ids, then an island is born. A given object id can have more than one bridges. Therefore islands can have more than two object ids. The derivation of islands needs specific program codes where it is necessary to create a matrix Header for rows and columns are the object ids. Diagonal positions are identical with the affected object id. If the values in the report about averages of relation ids is “3”, then the position will be equal the object id from the column header. If the column headers are higher in a column more than once, then the affected object id is a bridged object id. Affected objects ids are the objects ids from the row header. The chained object ids should be substituted with island ids (in this case through letters, like ABC).

Remark: The derivation of island ids needs a specific program code.

Potential constellations after creation of islands:

- It is possible that each object id belongs to the same island – it means: there is only one island – and therefore it is not possible to rank objects (each object id has the same importance).
- It is also possible, that there are no bridges – it means: each object id is independent – there are no islands.
- The most frequently situation is: there are just a few islands (where islands can have only one object id).

Question

How can the ratio of inconsistent object islands be derived?

Solution

After the substitution of numeric object ids with letters (island ids) for both members in an object pair, the island ids can be involved into the reporting (see Figure 10).

Figure 10: Ratio of inconsistent islands

relation_id	(Több tétel)	(id=1&id=2)	relation_id	(Több tétel)	(id=1&id=2)	
Amount / relation_id	Islands		Average / relation_id	Islands		
Islands	A	B Total	Islands	A	B Total	unit
A		1 2 3	A		1 1.5 1.33	1
B		2 1 3	B		1 1 1	1
Total		3 3 6	Total		1 1.33 1.17	

id	Values	Descriptions	Directions	Interpretations	Type
8	1.5%	Ratio of inconsistencies between the same islands (compared to the total number of records)		the less the ratio of the inconsistency between the same islands is, the higher the personal consistency index could be	relative

Source: own presentation (where $1.5\% = (1+1)/135$)

Remark: Filtered report, where only the relation ids “1” and “2” are visible, can be executed as a standard SQL-action.

Index Nr.9. – Rationality of islands

Phenomenon (relative): Ratio of rational relations between different islands (compared to the total number of records), where the higher the ratio of the rational relations between different islands is, the higher the personal consistency could be.

Question

How can the ratio of rational relation between different islands be derived?

Solution

The rationality of islands as variables for anomaly description means that the relation between islands like A>B and B>A must be consequent. If A>B, then B<B and vice versa.

Figure 11: Ratio of rational relations between different islands

relation_id	(Több tétel)	(id=1&id=2)	relation_id	(Több tétel)	(id=1&id=2)	
Amount / relation_id	Islands		Average / relation_id	Islands		
Islands	A	B Total	Islands	A	B Total	unit
A		1 2 3	A		1 1.5 1.33	1
B		2 1 3	B		1 1 1	1
Total		3 3 6	Total		1 1.33 1.17	

id	Values	Descriptions	Directions	Interpretations	Type
9	2.2%	Ratio of rational relations between different islands (compared to the total number of pairs)		the higher the ratio of the rational relations between different islands is, the higher the personal consistency could be	relative

Source: own presentation (where the amount of the logical set relation is calculated – therefore: $2.2\% = 2+2-1/135$ and “unit=1” describe the amount of irrational relation compared to the further relation ids - see Figure 12)

Figure 12: Calculation of the amount of irrational relation ids

SZÖVEG.T... : X ✓ f _x =(2-H5)*C5										
	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J
1	relation_id	(Több tétel)		(id=1&id=2)		relation_id	(Több tétel)		(id=1&id=2)	
2										
3	Amount / relation_id	Islands				Average / relation	Islands			
4	Islands	A	B	Total		Islands	A	B	Total	unit
5	A	1	2	3		A	1	1.5	1.33	=(2-H5)*C5
6	B	2	1	3		B	1	1	1	
7	Total	3	3	6		Total	1	1.33	1.17	

Source: own presentation (where the average of the relation ids set the sign for non-integer positions)

Remark: Calculation of a unit needs a specific program code in case of non-integer averages, but the reports before are standard SQL-actions.

Index Nr.10. – Rational islands

Phenomenon (relative): Ratio of island-pairs with the same rational relations for both islands compared to the potential amount of pairs of islands with different islands, where the less the ratio of the islands with lack of preferences is, the higher the personal consistence could be.

Question

How can the ratio of rational islands be derived?

Solution

Figure 10-11-12 show, that the amount of island ids is 2. Therefore the amount of the reported positions (island-pairs) is 4 (2*2). The diagonal positions are for the same island ids as a pair. If the island pair with different island ids are covered through experiences, then the lack of information is zero.

Figure 13: Ratio of lack of information concerning island pairs with different ids

id	Values	Descriptions	Directions	Interpretations	Type
10	0%	Ratio of island-pairs with the same rational relations for both islands compared to the potential amount of pairs of islands with 0% different islands		the less the ratio of the islands with lack of preferences is, the higher the personal consistence could be	relative

Source: own presentation (where 0 % = there is no lack of information in the example)

Remark: The reports for deriving lacks are standard SQL-actions. The hermeneutics for the reports should be programmed through a specific code.

Index Nr.11. –Independent islands

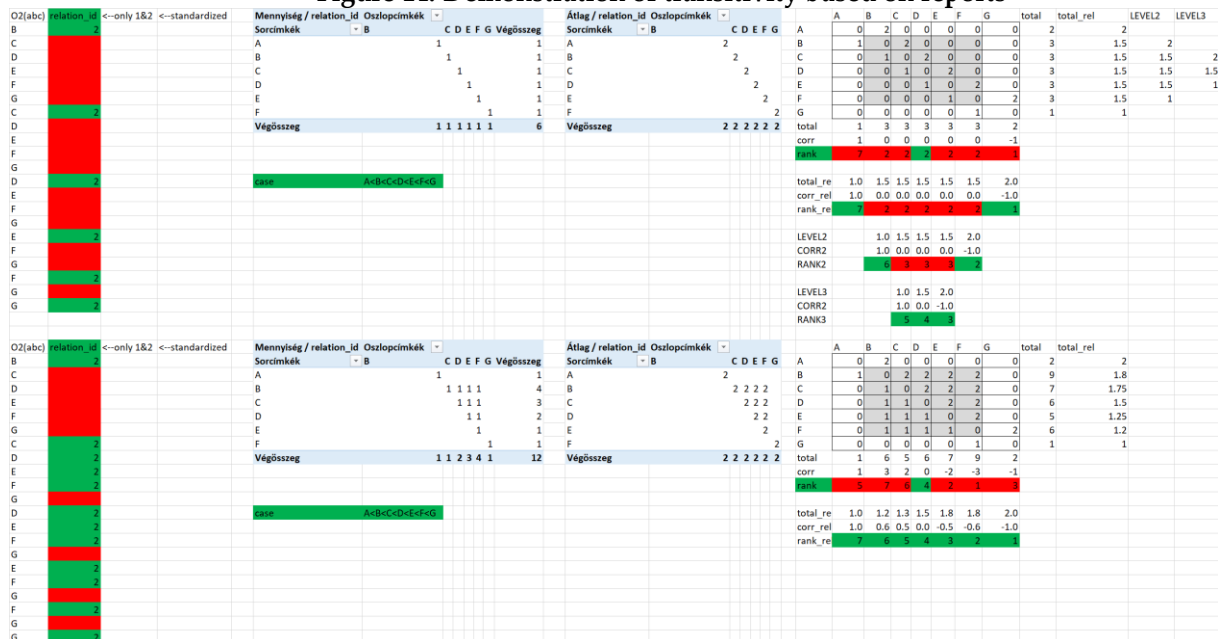
Phenomenon (relative): Ratio of independent islands/objects compared to all islands objects, where the less the ratio of the independent objects is, the higher the personal consistence index could be

Independent objects/islands mean: there are no connections to the other objects/islands. We can only speak about independencies, if the objects/islands cannot be ranked in a holistic way where each object/island id belongs to the evaluation chain (see Figure 14).

To build evaluation chains it is enough if only one relation id for each object/island id is available. The transitivity can be checked through a kind of relative score (see Figure 14 – on the bottom). The relative score can be derived, if a matrix will be defined, where the rows and the columns are the object/island ids. The diagonal positions have always a zero value. The triangular half is to mirror with converted relation ids (instead of “1” always “2” and vice versa). After these preparations, the sums of the rows and the columns will be calculated. The relative score will be calculated from the sums of rows and columns in the way that these positions will be divided with the amount of the non-zero positions in the affected row or column.

The transitivity can also be simulated through leveled transformations (see Figure 14), but these steps are more complex than the process of the relative scores – therefore the relative scores are more robust and this way should be used to building ranks for objects/islands based on reports.

Figure 14: Demonstration of transitivity based on reports

Source: own presentation

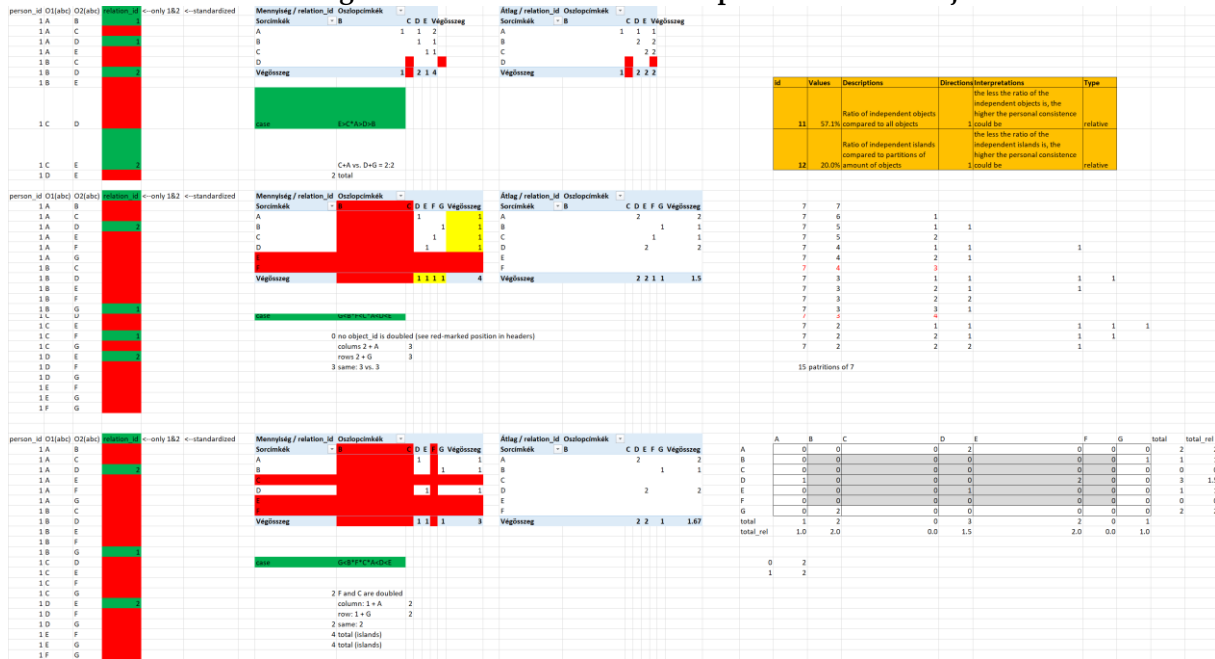
Question

How can the ratio of independent islands/objects be derived?

Solution

The reports based on objects/islands ids for the row and column headers can be evaluated as follows: the lacks of ids/letters can be identified with a specific program code, and the sum of the covered ids/letters can be divided by the doubled amount of objects/islands.

Figure 15: Demonstration of independent islands/objects

Source: own presentation (where $57.1\% = ((1+1+1+1) + [1+1+1+1]) / (7+7) \leftarrow$ amount of objects/island = 7)

Remarks: The reports are standard SQL-actions. The evaluation of the reports needs a specific program code.

Index Nr.12. – Independent islands

Phenomenon (relative): Ratio of independent islands compared to partitions of amount of objects/islands, where the less the ratio of the independent islands is, the higher the personal consistency index could be.

The amount of independent islands is a sign for inconsistency, because the independency is antagonistic to ranking.

Partitions: in number theory and combinatorics, a partition of a positive integer n, also called an integer partition, is a way of writing n as a sum of positive integers. Two sums that differ only in the order of their summands are considered the same partition. (If order matters, the sum becomes a composition.) About partitions in detail: http://tamop412a.ttk.pte.hu/files/Kombinatorika_kesz_jav3_final.pdf (S.37.) or [https://en.wikipedia.org/wiki/Partition_\(number_theory\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Partition_(number_theory))

The amount of independent islands can be compared to the amount of partitions or to the amount of objects/islands.

Question

How can the ratio of independent islands be derived?

Solution

Figure 15 (on the right side / bottom) shows that the matrix used in the calculation scheme for relative scores produces specific relative score values in case of availability of inconsistencies:

- score = zero – it means: lonely objects/islands (amount of zero values is the amount of lonely objects/islands)
- score = 1 or score = 2: other islands (where the amount of score=1 is the same amount as for score=2 therefore the sum of these groups leads to the amount of other islands)
- score = other: irrelevant for the calculation

Remark: The calculation of the amount of independent islands needs the same program code as before in case of relative scores.

Index Nr.13. – Corrupted chains

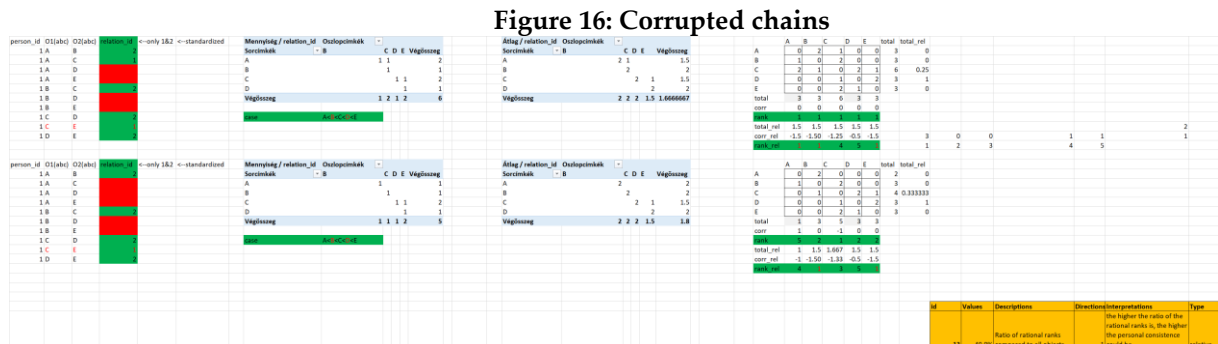
Phenomenon (relative): Ratio of rational ranks compared to all objects, where the higher the ratio of the rational ranks is, the higher the personal consistence index could be

Question

How can the rational part of an evaluation chain be derived?

Solution

Corrupted chains means: there are one or more specific constellation like $A > B$, $B > C$, $C > A$ instead of $C < A$. Corrupted chains can not be ranked from 1 to n, where n is the amount of the objects/islands.

Source: own presentation (where 40 % = 2/5, it means amount of non-repeated ranks divided by amount of objects/islands)

Remark: The building of relative scores leads to ranks as a kind of side-effect. The exploring of repetition of ranks needs a specific program code.

Index Nr.14.

Phenomenon (...): further attributes are possible without any limitation

Question

Each relevant question should lead to an attribute having direction (the-more-the-more or the-more-the-less).

Solution

Each question should be answered through algorithms.

Anti-discriminative models for personal consistency index

The above described anomaly indices deliver raw values for each person voting about pairs (about the importance of objects compared to each other). The anomaly indices always have a direction (see the more/the more, or the less/the more constructions before). Based on these directions, ranked indices can be derived. The ranked anomaly indices belong to an OAM (object-attribute-matrix), where the persons are the objects, and the attributes are the anomaly indices. Anti-discriminative models (direct and invers similarity analyses – see more: <http://miau.gau.hu/myx-free/>) are capable of creating a unique index from the multidimensional anomalies. This aggregated index has no subjective scores in the calculation scheme. Each stair-level in the staircase function comes from an optimizing approach.

The aggregated index is the personal consistency index for persons, who has a symmetric partial results after direct and invers similarity analysis. The lacks of symmetry are signs for non-evaluable persons. Person with symmetric results can be evaluated as consistent (above the norm), as inconsistent (below the norm) or norm-like.

Personal consistency index values can also be interpreted as a time series, if a person has more possibilities to vote about importance of objects.

Discussions

The steps presented above deliver a few indices about potential anomalies. Mostly, it is possible to use reports, but it seems to be unavoidable to derive personal consistency index without any specific program codes.

Conclusions

Other (e.g. graph-oriented) calculation models also exist. Parallel solutions can be compared to each other (see Occam's razor) if attributes for models will be defined in order to describe partially what seems to be good or wrong in the particular models. The multi-dimensional evaluation with anti-discriminative modelling is also valid for model evaluation (not only for aggregation of anomaly indices).

REFERENCES

- Pitlik L. (2014): Occam borotvája finomhangolás után. Gödöllő, Magyar Internetes Alkalmazott/Agrárinformatikai Újság, No.185, 1-5.
- Simpson, E. H. (1951): The Interpretation of Interaction in Contingency Tables. In: Journal of the Royal Statistical Society, Ser. B. Band 13, 238-241.

EGY HAZAI INNOVATÍV KISVÁLLALKOZÁS MARKETINGSTRATÉGIÁJA A VÁLTOZÓ LABORATÓRIUMI PIACON – MARKETINGLEHETŐSÉGEK A LABORTECHNOLÓGIAI PIACON

TOLNAY Anita

(PhD-hallgató, Szent István Egyetem)

Témám egy laboratóriumi eszközök kereskedelmével foglalkozó kisvállalkozás szakmai tevékenységének bemutatása, mely egy szigorú követelményeket támasztó, szakmai alapokon nyugvó piaci szegmenst szolgál ki.

Tanulmányomban elemzem a céget körülvevő makro- és mikrokörnyezetet, majd bemutatom a piaci részesedésvesztéshez vezető körülményeket és okokat. A laboratóriumi piac külső környezeti elemzését STEEP analízissel végzem el, majd a versenystruktúra elemeit vizsgálom Porter-féle 5 tényezős modell segítségével. A működési versenykörnyezet jellemzőit a felhasználói szegmensen kialakult piaci tendenciák elemzésével tárom fel. A vállalkozás erősségeit, gyengeségeit és a külső hatásokat SWOT-analízissel összegzem, melynek konklúziójaként fogalmazom meg a stratégiai célt, a piaci részesedés növelését, a piaci pozíció javítását, továbbá ezzel összhangban a forgalomnövelését, mely stratégiai helyzetelemzésre épül. A piaci pozíció javítását célzó megoldásokat a kisvállalat által alkalmazott piaci stratégiák kontextusában vizsgálom. Kitérek a vállalkozás jelenlegi szegmentációs és célpiacválasztási gyakorlatára, a megkülönböztető előnyre és annak pozicionálására. Versenystratégiai alternatívaként a Porter-modell összpontosító differenciáló stratégiáját jelölöm meg. Célmeghatározásként három stratégiai irányt jelölök ki: a piacfeljesztést, a termékfejlesztést és a diverzifikációt, mely növekedési lehetőségeket az Ansoff-mátrix módszerének keretében mutatom be. Kiemelem a kapcsolati marketing szemlélet fontosságát a vevőkapcsolatok jobb menedzselése érdekében, és javaslatot fogalmazok meg a célpiaci igények kielégítését szolgáló marketing-mix stratégiákra vonatkozóan.

Kulcsszavak: STEEP-elemzés, versenykörnyezet elemzés, szervezeti erőforrások, képességek, SWOT-analízis, Ansoff-mátrix, vállalati piaci stratégiák, vevőközpontúság

1. Bevezetés

Témám egy, a kémiai laboratóriumokat kiszolgáló kereskedelmi és szolgáltató vállalkozások piacán működő, nemzetközi gyártók képviselőjeként tevékenykedő hazai kisvállalat makro-, illetve mikrokörnyezetének múltbéli és jelenkori analízise, piaci szerepének alakulása, illetve lehetőségeinek vizsgálata, a részesedésének növelése érdekében szükséges és lehetséges lépések áttekintése.

A kisvállalat piaci versenyképességének megteremtéséhez és fenntartásához elengedhetetlenül szüksége van egy erős szemléletmódot és eszközrendszerrel tartalmazó stratégiai üzleti marketingterv kialakítására, mely a vevői értékteremtést helyezi középpontba.

A businessmarketing „A vevőkapcsolatok kiválasztásának, fejlesztésének és ápolásának feladatát jelenti, amely a vevő és az eladó érdekeit egyaránt szolgálja, figyelembe véve adottságaikat, erőforrásaikat, technológiáikat, stratégiáikat és céljaikat.” (Ford 2003: 27)

Az üzleti piacon jelen lévő kisvállalkozásoknak számtalan, a fogyasztói termékek piacától eltérő, sajátosságokkal kell szembenéznük működésük során, úgymint: korlátozott számú piaci szereplők (eladó és vevő oldalon egyaránt), hosszú, komplex vásárlási folyamatok, csoportos döntéshozatal (beszerzési központ, Buying Center), formalizált, szerződéses kapcsolatok, keresleti folytonosság hiánya és időbeni merevsége, a vevők nem konkrét terméket, hanem sokkal inkább problémamegoldást keresnek, árajánlattal történő árkialakítás.

A továbbiakban egy 1990-ben alapított kisvállalkozás, a Lab-Ex Laborkereskedelmi Kft., működésének, fejlődésének tükrében kívánom bemutatni piaci helyzetének alakulását az elmúlt több mint 25 évben az igen sajátos szakmai ismereteket igénylő laboratóriumi businesspiacon.

2. A cég történetének és tevékenységének rövid ismertetése

A céget közvetlenül a rendszerváltást követően, 1990-ben alapította tulajdonosa, elsőként a kémiai analitikai laboratóriumi szakmában, kamatoztatva több éves hazai és külföldi szakmai tapasztalatát és a múltban kiépített kapcsolatrendszerét. A cég ezt követően hosszú ideig piacvezető cégnek számított belföldön. Mivel az általa forgalmazott termékeket egy nagyon sajátos piacon, a kémiai laboratóriumi piacon értékesíti, és a termékek jellegüknél fogva speciális szaktudást és intenzív vevőgondozást igényelnek, ezért az ügyfél-orientáltság áthatja a szervezet minden szintjét.

A cég a kémiai laboratóriumok tevékenységéhez kapcsolódó forgalmazó és szolgáltatói szektor kialakulásakor az elsők között regisztrált magánvállalkozások között volt hazánkban. Az alapítást követő néhány évben a cég lassan növekedett, főként a korábban megismert kapcsolati szálakat erősítette és szilárdította meg a hazai forgalmazásra kizárólagos feljogosító szerződések megkötésével.

A cég indulásakor kizárólagos disztribútora lett az amerikai bázisú Varian nevű cégnek, mely a '80-90-es évekig az úrkutatásban töltött be világhírű szerepet, majd az ausztrál Cary cég analitikai spektroszkópiai területen tevékenykedő cég felvásárlásával az analitikai spektroszkópiai laboratóriumi műszerek területére specializálódott. A szakmában a Cary márkanév a legismertebb brand-ek közé tartozott. Továbbá fő gyártójának számított akkoriban, az azóta is a labortechnológiai innováció terén piacvezető szerepet betöltő Beckman Coulter is.

A kezdeti időszakban, hasonlóan az akkoriban tömegesen induló kis magánvállalkozásokhoz a cég személyzete mindössze az értékesítést végző tulajdonosra és az adminisztrációs feladatokat ellátó asszisztensre korlátozódott.

Pár évvel megalakulása után, 1993-1994-től kezdve a Világbanki tendereknek köszönhetően egyre tőkeerősebbé vált, így erős növekedési fázisba lépett létszámbővülés terén.

A fellendülő növekedéssel együtt szükségessé vált az egyre inkább bővülő résztvevőkenységek ellátására specializálódott szakemberek felvétele. Ezzel párhuzamosan bővült a képviselt gyártók köre is. A vállalat 2017-ben mintegy 40 külföldi partnerrel áll kapcsolatban. Mivel a vállalkozás az általa forgalmazott termékeket egy szakmailag nagyon specifikus piacon értékesíti, meglehetősen szűk felhasználói körben, továbbá a laboratóriumi termékek jellegüknél fogva intenzív vevőgondozást igényelnek, ezért az ügyfél-orientáltság nagy hangsúlyt kap a szervezet minden területén, fenntartva ezzel a korábban kialakított stabil piaci pozícióját.

Az ügyfelek igényeinek teljes körű kiszolgálását magas képesítéssel rendelkező vegyész-mérnökök és biológus értékesítési képviselők, termékfelelősök látják el. A cég kategória-menedzsment alapú értékesítési rendszer keretében szolgálja ki ügyfeleit. Az értékesítésen túl szervizt, karbantartást és betanítást is végez, továbbá gyártói együttműködéssel szakmai szemináriumok és szakkiallítások megszervezését is biztosítja ügyfelei számára.

A cég megalapítása óta kizárólag nagy múltra visszatekintő, világszerte jó hírnevű külföldi gyártók termékeit forgalmazza, melyek a kompromisszummentes minőséget jelentik. Célja, hogy az általa értékesített műszerekkel egy átlagos kémiai laboratórium profilját potenciálisan 60-70%-ban le tudjuk fedni.

A cég az 1990-es évek alatt végig piacvezető szerepet töltött be, egészen a 2000-es évek elejéig, amikor a közelgő Európai Unió csatlakozást megelőzően egyre növekvő számban kezdtek megjelenni a multinacionális háttérrel rendelkező külföldi gyártók hazai leányvállalatai. A piac átrendeződésének eredményeképpen a cég piaci részesedése csökkenésnek indult. A cég 1990-es megalakulásakor főként egy amerikai gyártó, a Varian Inc. kizárólagos képviselőjére építette működését az analitikai spektroszkópiai piacon. Hiányzott a jövőre vonatkozó lehetséges forgatókönyvek megírása, lehetséges scenáriók felvázolása, illetve egy megfelelő kontingenciaterv előkészítése. A kezdeti fölényes versenyelőnyt, mely majdnem két évtizedig stabil piaci pozíciót biztosított a cégnek, 2000-es évektől kezdve egyre fokozódó hanyatlás váltotta fel. A versenytársak folyamatos technikai, technológiai fejlődéséből, azaz a gazdaság általános növekedéséből fakadóan a cég termékforgalmazásából eredő határhasznossága folyamatosan csökkent. 2010-ben a Varian-t felvásárolta a korábban említett Agilent (a Hewlett Packard-ból kivált analitikai készülékek gyártására specializálódott cég), és Európa-szerte lecserélte a Varian egykori képviselőcégeit, piaci újrafelosztást eszközölt, átstrukturálta viszonteladói piacát. A Lab-Ex Kft ennek következményeként 2010-ben elveszítette egykori zászlóshajónak (flagship) számító nemzetközi háttérű fő gyártóját.

3. A vállalkozás külső környezetének elemzése

A vállalatokat körülvevő külső környezet összetett és állandóan változó kapcsolatok rendszere. Az információs technológiai innováció utóbbi évtizedben történő robbanásszerű forradalmi fejlődése sokszor megváltoztatja az iparágak kulcssikertényezőit. A külső környezet alapvetően négy releváns szintre bontható, mint globális környezet (világpiaci trendek); makrokörnyezet; iparági környezet; mikrokörnyezet (közvetlen versenykörnyezet). (Józsa 2014: 43)

1. ábra: A külső környezet szintjei és elemzési modelljei

Forrás: Balaton – Tari (2014: 39)

Az elemzés célja felvázolni a külső tényezők, környezeti hatóelemek termékekre és piacokra gyakorolt hatását. Az adott tényezőnél vizsgáljuk, hogy jelenléte mennyiben hat a marketingre, illetve a tényező változásakor milyen irányba kell módosítani a marketing cselekvési programját. (Józsa 2014: 47)

A makrokörnyezeti hatások elemzése

Az alábbiakban STEEP-elemzéssel mutatom be a vállalatot körülvevő makrokörnyezetet, melynek feltérképezése által ismertté válnak a cég működését befolyásoló külső veszélyek, illetve lehetőségek, melyek elkerülésével, illetőleg kiaknázásával elkezdődhet a megfelelő stratégia kialakítása a környezeti kihívásokra.

A STEEP modell az alábbi hat csoportba gyűjti a makrokörnyezet elemeit (Petruska 2015):

- Társadalmi (Social) környezet
- Technológiai (Technological) környezet
- Gazdasági (Economic) környezet
- Természeti (Ecological) környezet
- Politikai és jogi (Political) környezet

Társadalmi (Social) környezet

A vállalat az ipari piacon mozog, ezen belül egy igen szűk szegmensben, az ipari kémiai laboratóriumi piacon, ahol vevőköre néhány ezer szervezetre, intézményre tehető. Az elmúlt évtizedben tapasztalható laborkonzolidációs és

laborcentralizációs trend központosítási következményeként **csökken az állami költségvetési szervek laboratóriumának száma**, mely új kihívások elé állítja beszállítóikat. A korlátozott számú piaci szereplőnek (jórészt az állami intézményi költségvetési szervekből kerülnek ki) köszönhetően a szegmenst erős piaci koncentráltóság jellemzi.

Technológiai (Technological) környezet

A kémiai laboratóriumi iparágat a kutatás-fejlesztés elsődleges fontossága miatt igen **erős és dinamikus technológiai innováció** jellemzi, nagyon **magas technológiai fejlettség**szinttel. A fontosabb technológiai újítások ösztönzőleg hatnak a gazdaság növekedési ütemére. Az innováció hosszú távú következményei nem mindig láthatók előre. A környezetre az igen magas turbulencia jellemző, a gyors és előre nem látható változások sorozata és ezáltal az egyre **rövidülő termék életciklus** idők. A gépek, berendezések egyre alacsonyabb elavulási ideje, az új kereslet generálása hatékonyabb és eredményesebb működési megoldásokkal ösztönzik az eszközpark cseréjét, bővítését, mely potenciális marketing lehetőséget rejt. Az iparágban kimagasló a technika elavulási sebessége.

Gazdasági (Economical) környezet

A szervezet profilja erősen ki van téve a **gazdaság konjunkturális ingadozásainak**. A konjunkturális helyzet alakulása következtében a berendezések beszerzése beruházási és termelési ciklusokhoz igazodik, mely keresleti folytonosság hiányát és időbeni merevséget eredményez. Az ügyfélkör, lévén nagyrészt költségvetési intézmények kutató laboratóriumáról van szó, szigorú előre meghatározott éves költségvetéssel rendelkezik így keresletére a rugalmatlanság jellemző, éves alacsony rendelkezésre álló jövedelemmel. A műszerbeszerzéseket a hosszú, komplex vásárlási folyamat jellemzi, mely szigorú árajánlati formában és csoportos döntéshozatal, több lépcsős, szövevényes, sokszor nehezen átlátható beszerzési központ, a Buying Centeren keresztül történhet, mely nagyban megnehezíti az értékesítés folyamatát.

A 2008-2009-es globális pénzügyi és gazdasági válság jelentősen visszavetette az iparágban a gazdasági növekedést, továbbá az itt működő nemzetközi és helyi vállalatok gazdasági működését, szakmai kiállításokon való részvételét. A válság hatására máig is kiható költségvetési megszorítások érezhetők. Hazánkban a kormány az innovációs hozzájárulás ellenére érzékelhetően nem támogatja kellően a kémiai kutatás terén a kutatás-fejlesztési részlegeket.

Természeti (Ecological) környezet

Az iparág hatványozottan érzékeny a természeti tényezők sajátosságaira, az ökológiai problémákra. Vezető szerepet játszik a biotechnológiák és a

hulladékgazdálkodás terén, továbbá a légszennyezettség mérésében, a vízgazdálkodásban stb. Az Európai Unió csatlakozást követően a hazai vállalatokra is érvényes szigorú EU-direktívák szabályozzák a különböző iparágak tevékenységeit.

Politikai és jogi (Political) környezet

A vállalkozások mozgásterét – piaci aktivitást figyelembe véve –, leginkább a közbeszerzési törvények által előírt követelmények határolják be.

A különböző iparági (élelmiszeripar, környezetvédelem, víz- és hulladékgazdálkodás, gyógyszeripar és az egészségügy) működését szigorú előírások, EU-direktívák szabályozzák, melyek meghatározzák a különböző elemek koncentrációjának elfogadott szintjét, teret adva ezáltal az újabb mérésekhez szükséges eszközpark beszerzésére. E szabályozások potenciális lehetőséggel kecsegtetnek a laboratóriumi eszközök forgalmazói számára.

Iparági elemzés

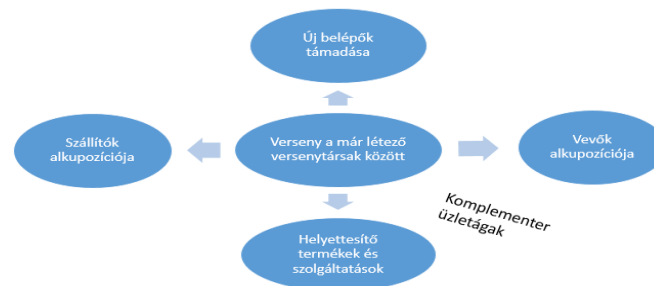
A vállalkozás szempontjából leginkább a kémialaboratóriumot tekintjük a releváns iparágnak.

A laboratóriumi piac speciális szaktudást igénylő sajátosságából fakadóan egy igen szűk piacot érint. Ennek köszönhetően a területet kiszolgáló, a hazai piacon jelenlévő cégek száma alig pár százra tehető. Méretüket tekintve széles skálán mozognak a nagyobb multinacionális cégektől az alig egy-két alkalmazottat foglalkoztató mikrovállalkozásig. Termékportfóliójukat tekintve is erősen diverzifikált a piac a kis értékű fogyóeszközöktől a komplex több milliós automatizált berendezésekig.

A laboratóriumi piac terén megmutatkozó iparági verseny termékoldalról tekintve az alábbi három jól elkülöníthető fő területre osztható: a.) komplex, nagy értékű analitikai laboratóriumi berendezések (kromatográfia, spektroszkópia); b.) általános biológiai laboratóriumi készülékek, műszerek (kémiai és mikrobiológiai); c.) laboratóriumi fogyóeszközök.

Az iparági verseny erősségét számos tényező alakítja. A továbbiakban **PORTER 5 erő modellje** alapján ismertetem a hazai laboratóriumi piacon érzékelhető verseny erősségét, mely az alábbi fő elemeket foglalja magában. Az alapmodell később kiegészült egy hatodik erővel, a komplementer (kiegészítő) iparág hatásával.

2. ábra A porteri versenystruktúra

Forrás: Józsa (2014: 94)

Az iparág növekedése stagnáló, telítettség jellemzi, miután növekedésre nincs számottevő lehetőség, így egyre inkább előtérbe kerül a hatékonyságra való törekvés. Azok a vállalatok, akik nem képesek hatékonyan működni, kénytelenek elhagyni az iparágat. A piaci szereplők számának erőteljes csökkenéséhez a nagyvállalatok felvásárlási trendjei, a merge-k is jelentősen hozzájárulnak. A kevesebb számú piaci szereplő a **piac koncentrációjához** vezet. A potenciális versenytársak száma a szegmens szakmai specifikusságának köszönhetően a különböző iparági igényeknek és elvárásoknak megfelelően termékkategóriánként differenciált. A piacon az árverseny erősödő hatásának eredményeként a piacot a csökkenő profithányad jellemzi.

Összességében elmondható, hogy a laboratóriumi ágazatok növekedési üteme alacsony, ami magas szintű technológiai elvárásokkal, termékdifferenciálódással és kapacitáskihasználással jár együtt, ahol egyedi mérlegelésként erősen érvényesül a stratégiai prioritás.

Az új belépők támadása

A hazai laboratóriumi piacot az erős belépési korlátoknak, továbbá a piac szűk voltának és telítettségének köszönhetően nem fenyegeti az új belépők veszélye. A '90-es évek elejétől az évezredfordulóig tartó időszakban kialakult a piac jelenlegi arculata. Belépési korlátként említhetők az iparágban nehezen megszerezhető szakmai ismeretek, illetve a már leosztásra került disztribúciós hálózatokhoz való hozzáférés korlátozott lehetősége, továbbá az induláshoz szükséges magas tőkeinvestíció.

A helyettesítő termékek és szolgáltatások

A kémiai ipari laboratóriumi piac nagyfokú szakmai sajátosságát és a tevékenység specialitását figyelembe véve megállapítható, hogy **a technika jelen tudása szerint nem létezik a laboratóriumi termékeknek helyettesítő alternatívája.**

A szállítók alkupozíciója

A laboratóriumi szakmát jórészt külföldi (amerikai, európai és távol-keleti) szállítók képviselik. A komplex, magas technológiai követelményeknek való megfelelés erős tőkeigénnyel rendelkező gyártókat követel. A felhasználók körében komoly elkötelezettség, fogyasztói márkahűség tapasztalható, mely a forgalmazókat ösztönzi a külföldi gyártókkal való együttműködés további megerősítésére.

A vevők alkupozíciója

Az iparág a vevő szempontjából is B2B piacon van jelen. Vevőköre főként **non-profit, költségvetési intézményekből** (egyetemek, akadémiai kutatóközpontok, kórházak, Állami Népegészségügyi és Tisztiorvosi Szolgálat (ÁNTSZ), Országos Tisztiorvosi Hivatal (OTH), Nemzeti Élelmiszerbiztonsági Intézményi Hivatal (NÉBIH)) és **for-profit** (gyógyszergyárak, magánlaboratóriumok, kontrakt laboratóriumok) szektorból tevődik össze. A laboratóriumi piacon a vevők, a felhasználók erős piaci pozíciót foglalnak el. A felhasználói hűség kiépítésében a piacon jelenlévő versenytársak intenzív harcot folytatnak. A piac szakmai komplexitására való tekintettel a beszerzési döntési folyamat hosszan elnyúló, időigényes, sokszor többlépcsős folyamat.

Komplementer üzletágak

A komplex, nagy értékű laboratóriumi berendezések külön számítógépes vezérlőszoftverrel működnek, melyek kivitelezését sok esetben a gyártóval szerződésben álló külsős informatikai cég végez.

Működési versenykörnyezet

A cég szűk versenykörnyezetét tekintve a forgalmazott laboratóriumi műszerek, berendezések és termékek homogén egységek szerinti osztályba sorolása eltérő számú, méretű és jövedelmezőséggel rendelkező versenytársakat jelent.

A piacon folyó versenyben a stabil ügyfélkör fenntartása és hosszútávon történő növelése érdekében versenyelőny létrehozásához alkalmas stratégia kialakításának előfeltétele a versenytársak működésének folyamatos figyelemmel kísérése, követett stratégiájuk kifürkészése. Az ügyfelek kiszolgálásában, vásárlási, beruházási döntésük megkönnyítésében ma már inkább az innováció, a kiterjedt megbízható szolgáltatás, a bizalmi alapokon nyugvó szakmai tanácsadás a mérvadó a vásárlás folyamatában, sokkal kevésbé koncentrálnak kizárólag a termék megvételére. A siker eléréséhez a legfontosabb képesség egyre inkább a rendkívüli szaktudás. Az ügyfelek nem kizárólag terméket kívánnak vásárolni, hanem megoldást keresnek problémáikra. Ezen elvárásoknak történő megfelelés hosszú távú partnerkapcsolatok kialakítása révén valósítható meg.

A verseny sajátosságait figyelembe véve a struktúra formálásában meghatározó jelentőségű tendencia az utóbbi évek legnagyobb felvásárlásai és óriás konszern létrehozása, mely nagymértékben a piac szerkezeti átalakításához vezetett.

Az analitikai nagyberendezések piacát néhány domináns, nagy részesedéssel rendelkező külföldi gyártó jelenléte határozza meg.

Az általános és kis értékű laborműszerek, továbbá a fogyóeszközök piacán számtalan versenytárs intenzív versenye figyelhető meg a felhasználók kegyeinek megnyerése érdekében. A laboratóriumi fogyóeszközök piacán, ellentétben a műszereknél és berendezéseknél megfigyelhető trendekkel, magyar gyártók is megtalálhatók, sokszor kedvezőbb árfekvéssel, mely a szállítói költségek különbségéből ered.

Itt kell megemlítenünk, hogy az elmúlt években a fejlődő, feltörekvő BRIC országok közül Kína és India erőteljes, intenzív piaci aktivitásának köszönhetően megjelentek a kedvezőbb ár-érték arányt képviselő, jó minőségű termékek, melyek a hazai beruházások alkalmával egyre gyakrabban szorítják ki a magasabb árszinten elhelyezkedő amerikai vagy nyugat-európai gyártók termékeit. A külföldi gyártók disztribútoraként működő hazai kis- és középvállalkozások, akik az erősödő versenyben meg akarják tartani, illetve növelni kívánják piaci részesedésüket, mindinkább szerződnek kínai termékek forgalmazására. Ez azonban sokszor magas kockázattal és rengeteg veszéllyel jár, ha a vállalkozás nem elég körültekintően választja ki kínai partnerét. Az esetleges rossz minőség, hiányos szerződési megállapodások akár a cég hírnevének romlásához is vezethet.

A szervezet erősségei, gyengeségei

Erősségek: A Lab-Ex Csoport széles termékportfóliót kínál ügyfelei részére a laborműszerek és tartozékok piacán két és fél évtizedes tapasztalata és az általa kiépített – a magyar laboratóriumi piaci szükségletet teljes mértékben lefedő – szakmai hálózat alapján. A cég – a laboratóriumokban általánosan ismert – és elismert számos külföldi gyártó cég kizárólagos magyarországi képviselőjét is ellátja.

A szervezet a gazdasági válság éveiben is megtartotta piaci pozícióját, képes volt létszámát bővíteni, ellentétben sok kisebb versenytárral, ahol komoly leépítésekre került sor. Mindez annak volt köszönhető, hogy időben felismerte a kínai gyártókban rejlő potenciált, és 2010-ben a piacon az elsők között kezdte meg a jó minőségű kínai laborkészülékek forgalmazását OEM (Original Equipment Manufacture) alapon. Első ízben a fogyóeszközökre koncentrált, majd ezek sikeres bevezetését követően beindította a kisebb műszerek és az egyre nagyobb értékű berendezések forgalmazását. Árkategóriában ezáltal jelentős versenyelőnyre tett szert.

A vállalat magas szaktudással rendelkező képzett értékesítési munkatársainak köszönhetően országszerte jó hírnévvel és hosszú távon kiépített bizalmon alapuló erős kapcsolati tőkével rendelkezik.

A sikeres működést az értékesítésen túl a magas hozzáadott értéket nyújtó szervizszolgáltatás, karbantartási tevékenység, üzembe helyezés, továbbá az azt követő betanítás és szaktanácsadás adja.

Gyengeségek: A cég fennállása óta nem fektetett kellő hangsúlyt az értékesítést elősegítő marketingkonceptióra. Hiányzott a jól átgondolt koncepcionálisan felépített marketingstratégia, mely másfél évtizedes fennállását követően piaci pozíciójának meggyengüléséhez és piaci részesedése jelentős részének elvesztéséhez vezetett.

A cég szintén hibát követett el azzal, hogy erőforrásait és piaci jelenlétét hosszú éveken keresztül egy nagy gyártó képviselőjére fókuszálta és tevékenységét nem diverzifikálta kellően, így 2010-ben fő gyártójának elvesztése komoly stratégiai lépések elé állította a vállalatot.

Az iparágat érzékenyen érintette továbbá a 2008-ban kezdődő pénzügyi válság, melynek negatív gazdasági hatása a mai napig érezhető hazánkban, főként az állami költségvetési szervek szigorításai révén, mely a cég vevőkörének jelentős hányadát teszi ki.

SWOT-analízis

A külső és belső tényezők együttes elemzése SWOT-analízissel történik.

A cég SWOT-analízisét az alábbi táblázatban összegzem, specifikusan a cég működését befolyásoló, továbbá tevékenységéből eredő, korábbi helyzetelemzés során feltárt és részletesen vizsgált külső, belső tényezőket.

<i>Potenciális belső erősségek</i>	<i>Potenciális belső gyengeségek</i>
<ul style="list-style-type: none"> - széles termékportfólió - kitűnő termékminőség - elismertség - addicionális szolgáltatások - nyitás Kína felé - OEM-en alapú termékforgalmazás - új piacok nyitása (CEE régió) - stabil vállalkozás, több évtizedes múlt - felhalmozott tapasztalat, szakértelem - erős szerződéses gyártói kapcsolatok 	<ul style="list-style-type: none"> - fő gyártó elvesztése - piaci pozíció meggyengülése - marketingstratégia hiánya - forgatókönyv hiánya - likvidációs gondok - magas, garancián túli raktárkészlet - csökkenő profitráta - magas számú képviselt gyártó - szétaprózódott értékesítési tevékenység - jó vevőkapcsolati képességek hiánya
<i>Potenciális külső lehetőségek</i>	<i>Potenciális külső fenyegetések</i>
<ul style="list-style-type: none"> - iparági szabályozásoknak való megfelelés - fejlődő országok (BRIC) feltörekvése - közép-kelet-európai régió felé nyitás - gyógyszergyári validálás adott technológiára - laborcentralizáció - rövidülő termék életciklus - erős gyártói technológiai 	<ul style="list-style-type: none"> - lassú piaci növekedés, recesszió - gyártói felvásárlások, merge-k - költségvetési szigorítások - alacsonyan támogatott K+F - romló fizetési morál - többlépcsős beszerzési folyamat - gyors technológiai váltás - növekvő jogi szabályozás - magas szállítási költség

termékfejlesztés - komplett laboratóriumok felszerelése - új, 7 éves ciklusra megnyílt EU-s pályázati források	
--	--

S-O stratégiák: Az erősségek és a lehetőségeket felismerve új képességek kialakítása

A jövőben célszerűnek tűnik kiaknázni a feltörekvő Kína egyre erősödő világpiaci befolyását és törekedni a jó minőségű kínai labortermékeket gyártó partnerek felkutatására. A cég több éves szakmai tapasztalatát és piaci ismereteit felhasználva, ajánlott részt venni közbeszerzési pályázatokon. A vállalat piaci helyzetét javasolt stabilizálni a szakmában elismert véleményvezetők megnyerésével, mely kiváló referenciaként szolgálna a jövőbeli üzleti lehetőségekhez.

W-O stratégiák: Gyengeségek leküzdése lehetőségek kihasználásával

2010-ben a fő szállítópartner elvesztése következtében pár százalékra visszaesett piaci részesedés és meggyengült piaci pozíció feljavítása, jó minőségű és versenyképes ár/érték arányú kínai termékek forgalmazási jogának megszerzésével haza és új piacokon egyaránt.

Stratégiai jelentőségű szállítópartnerekre való fókuszálás a jövőben, megállítva ezzel a túlságosan nagymértékű szállítók közti szétaprózódást. A laborcentralizáció, a rövidülő termék életciklus és az EU pályázati források megnyerése által születendő felhasználói beszerzések feltérképezése és kiaknázása, továbbá a potenciális ügyfélkörrel a jövőre nézve jó kapcsolat kiépítése és ápolása, megfelelően motivált teljesítményrendszer alkalmazásának segítségével.

Jó kommunikáció és hosszú távú vevői kapcsolatépítés által, kikérni a felhasználók véleményét a készülékek mérési eredményességéről és véleményüket továbbítani a gyártók felé termékfejlesztés céljából.

S-T stratégiák: Veszélyek elkerülése az erősségek segítségével

Lassú piaci növekedés ellensúlyozása exporttevékenység beindításával a Kelet-Közép-Európai régióban. Több éves tapasztalat és szakértelem kiaknázása által, folyamatos piaci aktivitással megszerezni a gyorsan változó piac releváns információit. Jól kiépített, hosszú távú vevőkapcsolat révén beazonosítani a beszerzési központban résztvevő befolyásos döntéshozó személyeket és jó kommunikációval, szakértelemmel meggyőzni őket. Beszerzési ajánlatoknál alkalmazott versenyképes árképzés foglalja magában a készülék beüzemelését, betanítását és további szaktanácsadást. Jó minőségű, kiváló ár/érték aránnyal rendelkező kínai gyártmányú termékek elsők közötti bevezetése a hazai piacra, megelőzve a közvetlen versenytársakat.

W-T stratégiák: Gyengeségek minimalizálása a veszélyek elkerülésével

Gyártó nagyvállalat felvásárlásokból, merge-kból eredő, esetleges disztribútori szerződés megszűnéséhez vezető veszélyek ellen, forgatókönyvírás a lehetséges scenáriók feltárásával, továbbá megfelelően előkészített kontingenciatervvvel történő védekezés.

Raktárkészlet demonstrációs készülékként való biztosítása meglévő és potenciális ügyfelek részére tesztmérések elvégzéséhez új üzletkötések reményében.

Jó kommunikációs és kapcsolatépítési képesség fejlesztése az értékesítő üzletkötők körében a bonyolult, többlépcsős beszerzési központ döntéshozóival történő kiváló személyes kapcsolatok létrehozása érdekében.

Célmegjelölés

A piaci részesedés drasztikus növelése, a piaci pozíció megerősítése és a forgalom növelése érdekében az alábbi piaci stratégiai célok kerülnek kitűzésre.

A helyzetelemzés által feltárt problémára a SWOT-mátrix konklúziójaként 3 növekedési stratégiai irányt jelölök meg, amit az Ansoff-mátrix módszertani keretén belül fogok bemutatni.

A három kitűzött növekedési stratégiai megoldás

- **Piacfejlesztés** (földrajzi terjeszkedés és új, az eddigi tevékenységbe illő, piaci szegmens meghódítása)
 - **Termékfejlesztés** (meglévő termékek folyamatos technológiai fejlesztése kimondott és kimondatlan/látens felhasználói igények kielégítésére)
 - **Diverzifikáció** (új kínai termékportfólióval, új piacokon való megjelenés).

Piacfejlesztési stratégia

A piaci részesedés növelése, piaci pozíciójának megerősítése és az éves forgalom növelése érdekében elsősorban területi terjeszkedést javasolok a cégnek a Kelet-Közép-Európai régió (CEE-régió) szomszédos országaiba. A piac újraszegmentálását a vállalat tevékenységi portfóliójába illő partnercégek megkeresésével javaslom kivitelezni, majd személyes tárgyalások keretében törekedni a partnerség kialakítására.

Termékfejlesztési stratégia

Termékfejlesztés esetén egy vállalat meglévő vevőinek egy új terméket vagy meglévő termékeinek továbbfejlesztett, módosított változatát értékesíti.

A laboratóriumi piac meghatározó követelménye a folyamatos technológiai fejlesztés, mely sokszor a felhasználók látens igényeit próbálja meg kielégíteni. Eredményes lenne bevezetni egy, megfelelően kidolgozott Quality Function Deployment-t (QFD), azaz minőségi funkciók rendszerét, mely vevői igényeken alapszik, és ennek eredményét folyamatosan kommunikálva a gyártók felé felhasználni a termékfejlesztés során. A termékfejlesztés középpontjában a minőségbiztosítás áll. A QFD-rendszer egyszerre felel meg a vevő kimondott és kimondatlan igényeinek, és fő célja a vevői elégedettségre koncentráló minőségi termék létrehozása. (Józsa 2014: 249)

További termékfejlesztési irányként jelölöm meg a múlt évben megkezdett jó minőségű, kínai labortermékek hazai piacon történő terítését. A cég időben felismerte a fejlődő, feltörekvő országgént számon tartott Kínában rejlő piaci potenciált. Jó minőségű termékeinek bevezetése jelenleg is folyamatban van, továbbá a kínai gyártókkal történő hosszú távú, bizalmi alapú kapcsolat kialakítása, mely a kulturális különbségek miatt sokszor nehézségekbe ütközik. A sikeres, szoros együttműködés – tekintettel a kulturális különbségekre – hosszú évek befektetésébe és többszöri személyes partnerlátogatásba fog kerülni a vállalkozásnak. A cégnek a kínai termékek által megnyílt a lehetősége az alacsonyabb árkategóriában lévő vevői igények kielégítésére is. A cégnél a kínai termékportfólió kiépítése még kezdetleges stádiumban van. Sikeres bevezetéséhez jól kidolgozott stratégiai terv és vele összhangban lévő marketingkonceptió szükséges.

Diverzifikációs stratégia

Exporttevékenység: A vállalkozás erőteljes növekedésének érdekében a termékfejlesztésnél említett jó minőségű, kínai termékek forgalmazását célszerű kiterjeszteni a szomszédos országokra. A vállalkozás alaposan kidolgozott, főként szekunder információkon alapuló Megvalósíthatósági Tanulmány keretében felmérte a Kelet-Közép-Európai régió laboratóriumi piacát, mély piackutatási vizsgálatok során behatárolta a piacon jelenlevő, laboratóriumi műszereket forgalmazó vállalatok számát és a verseny erősségét. A kutatás végeredménye alapján megállapítható, hogy a környező országokban a hasonló gazdasági helyzet és fejlettségi szint következtében szintén igény mutatkozik kedvező árfekvésű termékekre. A cég **horizontális diverzifikációs stratégia** kidolgozásával valósíthatja meg a terjeszkedést. A szomszédos országok mérete, vevőköre és gazdasági potenciálja rendkívül hasonló Magyarországhoz. A vállalatot a stratégiai terv kivitelezése során számos, előre nem látható kockázat érheti, melyre célszerű alaposan felkészülni.

A tevékenység bővítése új szolgáltatással: Második diverzifikációs növekedési stratégiai célként jelölném meg a cég számára a jelenlegi tevékenységbe illő új szolgáltatás bevezetését új célpiac meghódításával. Jelenleg a vállalkozás célpiacai a saját laboratóriummal rendelkező intézményeket jelentik. A kontraktlaboratórium megvalósításával a cég új célpiacot célozhatna meg, olyan cégeket, akik nem rendelkeznek vizsgálati laboratóriummal, így a szükséges mérések

elvégzésére szerződéses jogviszony keretében külső kontraktlaboratóriumokat bízhatnak meg. A kontraktlaboratórium kivitelezését mély piackutatásnak és igényfelmérésnek, továbbá mindenre kiterjedő üzleti tervnek kell megelőznie.

A fejlődési és növekedési stratégiai célok megvalósítása a marketing-mix, 4P elemével a termékpolitika (Product); a piacbefolyásolási politika (Promotion); az árpolitika (Price); az értékesítési politika (Place) stratégiáinként eltérő súllyal történik, továbbá a tevékenység szolgáltató jellegéből fakadóan 3 szolgáltatási elemből (3 additional service elements) kiemelném az Emberi tényezők hangsúlyos szerepét.

Eredményesség mérése, visszacsatolás

A megvalósítás folyamatát követően visszacsatolás elvégzése szükséges, ami az egész szervezetre kiterjedő marketingstratégiai terv elemeinek alapos átvilágítása idő- és költségvetési tényezők szempontjából. A folyamat zárólépése a marketingirányítás és átfogó ellenőrzés, továbbá a szervezet anyagi és emberi erőforrásainak megfelelő elosztása a cél eléréséhez. A rendszer inputjainak optimális mértékű és arányú felosztásának érdekében hatékony allokációs rendszert kell kialakítani, hogy az elvégzett ráfordítások maximális eredményt hozzanak. A marketingstratégia hatékony kivitelezéséhez a vállalat rendelkezésére álló tőke elosztása függvényében a pénzügyi elemzés és tervezés elengedhetetlen.

Eredményességének minél szélesebb körből érkező visszaigazolásoként a szervezetnek célszerű benchmarking tevékenységet folytatni, mely valós képet állít a szervezet elé főbb versenytársaihoz viszonyított piaci helyzetéről. A benchmarking tevékenységet kompetitív és ipari benchmarking partnereket alapul véve célszerű elvégezni, főként folyamat szinten, és ezt összevetni a saját gyakorlattal.

4. Összefoglalás

Összegzésként megállapítható, hogy a vállalkozás közel 3 évtizedes piaci múlttal a háta mögött a rendszerváltást követő lehetőséget felismerve elsők között tört be a laboratóriumi piacra, kiaknázva alapítójának szakmai ismereteit, tapasztalatait és kapcsolati tőkéjét, mind a vevői felhasználókört, mind a jó nevű, elismert külföldi gyártói kört illetően.

Tekintve, hogy az üzleti életet mindinkább turbulens környezet jellemzi, kiszámíthatatlan jövővel és nagymértékű bizonytalansági tényezőkkel a háttérben, az idő folyamán a verseny erősödése révén egyre szűkült a piac potenciális felvevőképessége, melynek következtében a piaci mechanizmusok átstrukturálódtak.

A meghatározott növekedési stratégiai célok elérése érdekében vevőközpontú, megkülönböztető, egyedi értéknövelt szolgáltatások beépítése szükséges az értékesítési folyamatba. Mindezt magas szakmai képzettséggel és kiváló kapcsolatépítési készséggel rendelkező értékesítési csapattal, a szervezet minden szintjét, tevékenységének minden funkcióját átható belső marketingkonceptióval és

egy újonnan bevezetett integrált információs rendszer alkalmazásával kívánja megvalósítani.

A piacrészesedés növekedésére és a piaci pozíció javítására kidolgozott stratégia kiemelt hangsúlyt helyez a hazai és nemzetközi ügyfelek minél magasabb szinten történő igényeinek kielégítése, problémáinak feltérképezése és hozzáadott érték alapján, kimagasló tanácsadással történő kiszolgálására.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Balaton K. – Tari E. (2014): Stratégiai és üzleti tervezés. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ford, D. (2003): Business marketing. Budapest: KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft.
- Hooley, G. J. – Saunders, J.A. – Piercy, N. (1998): Marketing Strategy and Competitive Positioning. 2nd Ed. Hemel Hempstead: Prentice Hall International.
- Józsa L. (2014): Marketingstratégia. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kotler P. – Keller K. (2012): Marketingmenedzsment. Budapest: Akadémia Kiadó.
- Marcza A. (2015): Stratégiai menedzsment. Budapest: BME ÜTI. (Oktatási segédanyag)
- Petruska I. (2014): Marketing. Budapest: BME ÜTI. (Oktatási segédanyag)
- Piskóti I. (2014): Businessmarketing-menedzsment. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Porter, M.E. (1980): Competitive Strategy: Techniques for Analysing Industries and Competitors. New York: Free Press.
- Porter, M.E. (1993): Versenystratégiák. Budapest: Akadémia Kiadó.
- Rekettye G. (2008): Kisvállalati marketing. Budapest: Akadémiai Kiadó.

A 2002 ÉS 2015 KÖZÖTTI TÖRÖK KORMÁNYOK HOZZÁÁLLÁSA A SZEKULARIZÁCIÓ EGYES KÉRDÉSEIHEZ

YILMAZ Mehmet

(PhD-hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem)

Hosszabb politikai és gazdasági válságot követően Törökországban 2002-ben az az Igazságosság és Fejlődés Pártja (AK Parti) jutott hatalomra és teremtett relatív stabilitást, amely magát konzervatív demokrataként határozta meg. Cikkemben azt szeretném megállapítani, hogy a vizsgált időszakban a szekularizáció nézőpontjából milyen irányú folyamatok voltak jellemzőek. Végző soron azt, hogy a XXI. század elején szekularizálódott vagy iszlamizálódott-e Törökország, sérültek-e a XX. század elején Mustafa Kemal Atatürk által életre hívott világi állam tartópillérei azáltal, hogy több addigi, a vallásgyakorlót korlátozó intézkedést megváltoztatott a kormány. Módszerem tekintve egyrészt néhány emblematikus eseményre koncentrálok, másrészt a politikai folyamatokra, harmadrészt pedig megvizsgálom a török politikai elit retorikáját, hogy abban milyen szerepe van az iszlámnak. Munkám során alapvetően török és angol nyelvű forrásokat használok. Egyszerre szeretném segítségül hívni a szakirodalmat és a különböző autentikus kordokumentumokat.

Kulcsszavak: Törökország, világi, iszlám, demokratikus, vallás

1. Bevezetés

A szekularizáció, azaz az a küzdelem és folyamat, hogy az állam minél jobban távolságot tartson a különböző vallási szervezetektől (egyházaktól), illetve vallási hagyományoktól és tanításoktól eltérő múltra tekint vissza a Föld különböző pontjain. Az első világi törekvések a francia forradalom kitörése után, a XVIII. század végén mutatkoztak, és csakhamar hatással voltak az angolszász országokra is.¹ A legegyszerűbben úgy fogalmazhatnánk meg, hogy az eredetileg nyugati hagyományokra építő szekularizáció egy kettős folyamat, mely egyrészt kizárja, hogy az állam a vallást vagy vallásokat politikai célra használja fel, másrészt pedig kizárja annak lehetőségét, hogy a vallási vezetők a kormányzati hatalmat politikai céljaik érdekében manipulálhassák.² A mai, modern szekularizációs törekvések a keresztény kultúrkörben lezajló reformációban gyökereznek, ám komoly hatással vannak a többi civilizációra, így az iszlám világra is. Elmondhatjuk, hogy Törökország – Tunézia mellett – az a muszlim többségű ország, melyben a világi állam megteremtése az állam működésének egyik kulcskérdése, a világi állam jó működése az állam egészére is hatással van.

Az iszlám hagyományú országokban a világi állam megteremtése több olyan akadályba is ütközik, mellyel az azt kitermelő Európában nem kellett számolni. Az

¹ Aslan – Taylan (2016: 233)

² Hammoura (2017: 4)

egyik ilyen az, hogy az iszlám világban nincsen a nyugati értelemben vett egyház, a vallási szolgáltatásokról alapítványok gondoskodnak, míg a modern államok létrehoznak egy minisztériumot vagy egy hivatalt a vallási ügyek kezelésére. Törökországban ez a *Diyanet*. Mindez azt jelenti, hogy abban az értelemben, ahogy egyház és állam szétválasztásáról beszélünk Nyugaton, nem szólhatunk Keleten. Ebből következik, hogy nincs állandó papság sem, de megfigyelhető persze, hogy kialakul az imavezető és hitszónok mint foglalkozás. A vallási ügyek vitelének megszervezése mellett figyelemre érdemes az is, hogy az iszlám egy totális vallás abban az értelemben, hogy nem csupán hitbéli és vallásgyakorlati tanításokat, valamint erkölcsi értékeket közvetít, hanem szabályozza magát az államszervezetet, tehát az állam és a vallás szétválasztása ellentétes a vallás mindent átölő logikájával.

Bár a világi állam megteremtése az iszlám civilizáció keretei között nem könnyű, nem lehetetlen. Az 1920-as években Mustafa Kemal Atatürk, a modern Török Köztársaság atyja nem csupán a szekularizáció alapjait fektette le, de gondoskodott arról is, hogy az állam törvényeit szigorral és a hadsereg erejével meg is védelmezze. Sőt, mintegy két és fél évtizedes államfői tevékenysége során hozzájárult ahhoz, hogy a török társadalomban megszülessen egy szekuláris réteg, mely számára a *laiklik*, a szekularizmus a legfőbb társadalmi-politikai érték. Úgyis fogalmazhatnánk, hogy valamilyen szinten a *laiklik* a török önazonosság-tudat egyik alapvető elemévé vált ekkor.³ Atatürk hatalomra jutása után szinte azonnal nekilátott a *laiklik* elveinek gyakorlatba való átültetéséhez. Azután, hogy megfosztotta trónjuktól az oszmánokat és felszámolta a kalifátust, 1925-ben halálbüntetés terhe mellett megtiltotta a hagyományos muszlim fejfedők viseletét, ugyanebben az évben betiltotta a *tarikákat*, azaz a misztikus testvéri közösségeket és bezárta *tekkéiket*, azaz kolostoraikat. 1931-ben a muszlimok *hidzsri* naptárát a nyugati kalendárium váltotta fel és több lépésben az 1930-as évek első felében megvalósította a nők jog előtti egyenjogúvá tételét.⁴ A világi alapelvek 1937-ben, Atatürk halála előtt egy évvel kerültek be a török alkotmányba és mind megfogalmazása, mind pedig a gyakorlati alkalmazása arra utal, hogy Atatürk nem egyszerűen csak szét szerette volna választani a politikát és a vallást, hanem az iszlám minden közéleti megnyilvánulásával szemben gátat akart szabni.⁵ Atatürk politikájára tehát jellemző volt, hogy a törvény szigorával lépett fel a számára nem kívánatos, a világi állam alapelveivel ellentétes szokásokkal és jelenségekkel. Mivel az atatürki szekularizálás mögött az állam erőszak-monopóliuma jelentette a mozgató erőt és a garanciát, a török szakirodalom előszeretettel beszél kontinentális, tehát békés és török republikánus, azaz erőltetett szekularizációról.⁶

Az 1950-es évektől kezdve időről-időre, különböző súllyal, de jelen van a török társadalomban a szekularizációra adott reakció is. Ez magában foglalhat több

³ Mutluer (2013: 5)

⁴ Hammoura (2017: 6)

⁵ Hammoura (2017: 5)

⁶ Aslan – Taylan (2016: 243)

mozzanatot is: a világi állammal nem összeegyeztethető programok szervezését, politikai célkitűzések és törvényjavaslatok megfogalmazását. Mindezek közül a legfőbb, jelképértékű momentum a *hidzsáb*, a muszlim nők által hordott fejkendő, mely a szekulárisok számára vallási jelkép, a gyakorló muszlimoknak vallási előírás. Ezért e jelenség vizsgálata szolgálja a legjobban a két társadalmi réteg életének és a rendszer működésének megértését.

2. Az AK Parti szekularizáció-felfogása

Az Atatürki szekularizáció-felfogással szemben – mint azt fentebb is írtuk – már az 1950-es években megjelenik a reakció. Az Adnan Menderes vezette Demokrata Párt (DP) és az ő kormánya nyílt konfliktust vállalt fel a köztársaság egyik legfontosabb alapelveivel. Ez egyrészt tragédiába torkollott azért, hogy a DP-kormányát megdöntötte 1960-ban egy katonai puccs, Menderest magát pedig kivégeztették a hatalmat megragadó katonák. Másrészt viszont hagyományt teremtett, és gyakorlatilag a XX. század második felében szinte mindvégig jelen volt a török politikában egy, az Atatürki szekularizációt kétségbe vonó, konfrontatív és konzervatív irányvonal, amit Menderes után legmarkánsabban Turgut Özal és Necmettin Erbakan képviseltek.

Bár az AK Parti is ebből a menderesi-özali-erbakani hagyományból eredeztethető, elődeinél jóval praktikusabb módon nyúl a szekularizáció kérdéséhez. Elfogadják ugyan a status quo-t, de azzal érvelnek, hogy az idő meghaladta az Atatürki törvényeket azzal, hogy azok szigorú alkalmazása ellenére is élnek és virulnak, sőt politikai befolyással bírnak a *tarikák*, egyes pártok gyakorlatilag nyíltan is felvállalják az iszlám elveket és az iszlám jelképek szinte mindenhol megtalálhatóak az országban. Ugyanakkor az AK Parti azt is felismerte, hogy a Nyugat a *laiklik* fennmaradását és jó működését a török demokrácia egyik fontos fokmérőjének tekinti, tehát nem célozza meg a világi berendezkedés megszüntetését vagy megváltoztatását, hanem az adott keretek között igyekszik minél több lehetőséget nyújtani a vallásos választói rétegeknek hitük megélésére.⁷

Az AK Parti egy rendkívül polarizált történelmi korban jutott hatalomra, amikor is a török társadalomban a nagycsoportokat leginkább a szekularizációhoz való viszonyuk alapján lehetett besorolni. A XXI. század elején elmondható, hogy ebből a szempontból már nem csak egy török identitás létezik, mint Atatürk korában, hanem együtt él a kemalista szekuláris identitás, az újabban megfogalmazott vallásos önazonosság-tudattal.⁸ Sőt, Nil Mutluer úgy is érvel, hogy manapság Törökországban a szekularizáció már nem a vallásszabadságról szól, hanem hogy ebben a végletesen megosztott közegben ki hogyan határozza meg önmagát.⁹ „Az AKP [...] nagyobb társadalmi csoportokat tudhat maga mögött: a közép-anatóliai

⁷ Hammoura (2017: 7)

⁸ Mutluer (2013: 2)

⁹ Mutluer (2013: 4)

tradicionális rétegeket, a vallásos kurdokat, valamint a feltörekvő, vallásos középosztály jelentős részét.”¹⁰ A szekularizációnak egy nagyon érdekes megnyilvánulási formájával állunk tehát szemben, ahol már a szekularizáció nem az állam és a vallás szétválasztásáról szól, hanem a politikai eliteket, a jobboldalt és baloldalt választja szét.¹¹ Létezik egy olyan felfogás is, hogy itt nem egy osztársadalmi jelenséggel állunk szemben, hanem a megosztottság csak a középosztályra korlátozódik. Az 1990-es évek végén a török középosztály gyakorlatilag csődbe ment anyagi szempontból, ezért egy vákuum keletkezett, amibe egy olyan új réteg talált utat, mely egyszerre helyezkedik szembe a régi, kemalista elittel és a régi, erbakani stílusú, konzervatív réteggel is.¹² Ha így tekintünk a török társadalmi változásokra, akkor azt kell mondanunk, hogy egy új, muszlim-konzervatív társadalmi réteg és elit képződött. Az AK Parti csapdahelyzetben érezheti magát, mert pártként egyértelműen a vallásos rétegek érdekképviselőtét célozza meg, kormánypártként viszont a török nemzet identitásbeli újraegyesítésén kellene fáradoznia. A távolság a két székértábor között pedig folyamatosan nő.

3. Az AK Parti retorikája és a szekularizáció

Az előző pontban azt állítottuk, hogy az AK Parti egy egyedi és rugalmas álláspontot fogalmaz meg akkor, mikor a szekularizáció jön szóba. Úgyis fogalmazhatnánk, hogy a párt nem kezeli az ügyet olyan mereven, mint ahogy az a köztársaság egypárti időszakában történt 1946 előtt, de nem is fordul szembe teljesen az állam egyik legfontosabb alapelveivel, és nem akar iszlám alapú törvénykezést bevezetni. Ha ez a megközelítésünk helyénvaló, akkor az AK Parti és a párt politikusainak megnyilvánulásaiban is ennek a megközelítésnek kell érvényre jutnia. A világi berendezkedés és a muszlim identitás közötti dichotómiát legjobban a török államfő, Recep Tayyip Erdoğan Egyiptomban elmondott egyik beszédének egy részlete érzékeltetheti. „Törökországban úgy tekintünk az alkotmány által is védett világi államra, mint olyan rendszerre, mely minden vallás számára esélyegyenlőséget teremt. Teljes bizonyossággal mondhatjuk, hogy a szekularizáció nem ateizmus. Én, Recep Tayyip Erdoğanként muszlim vagyok, nem szekuláris. Ugyanakkor egy szekuláris állam vezetője vagyok. A szekuláris rendszerben az embernek arra is esélye van, hogy vallásos legyen, és arra is, hogy ne legyen az.”¹³ A köztársasági elnök szavai jól mutatják, hogy mind a török egyén, mind pedig a török társadalom számára önazonosság-tudatbeli kihívást jelent a szekularizáció, de az már olyan régóta szerves része a török közéletnek, hogy az emberek, beleértve a politikusokat is, képesek megtalálni az egyensúlyt.

Az AK Parti megnyilvánulásaiban fellelhető rugalmas szekularizáció egyes szakértők szerint azzal magyarázható, hogy az vallások számára biztosított

¹⁰ Egeresi – Pénzváltó (2017: 6)

¹¹ Bekaroğlu (2015: 113)

¹² Somer (2007: 1273)

¹³ Aslan – Taylan (2016: 243)

esélyegyenlőség a török kormánypárt és a török állam a vallások irányába mutatott jó szándékát hivatott kifejezni.¹⁴ Az sem mellékes, hogy az AK Parti legtöbb támogatója annak ellenére, hogy többségében hívőkről és vallásgyakorlókról beszélünk, hisz a nyugati típusú demokráciában, és ugyan azt várja a politikumtól, hogy tegye lehetővé, hogy muszlimként élhessen Törökországban, de egyértelműen megfogalmazza azt is, hogy ragaszkodik a demokratikus értékekhez.¹⁵ Ez azt jelenti, hogy az AK Parti jól felfogott érdeke is az, hogy egyszerre kötelezze el magát a hagyományos török-iszlám és a nyugati-demokratikus értékek és retorika mellett, hiszen csak így lesznek képesek megtartani folyton gyarapodó választói bázisukat. Persze az sem elhanyagolható, hogy ugyanezen választók – alapvetően demokratikus meggyőződésük ellenére – egyre inkább közügynek kezdik tekinteni hitbéli meggyőződésüket. „Érdekes adat, hogy míg egy 2002-es felmérés szerint a török lakosság 73%-a gondolta úgy, hogy a hit személyes kérdés, és az államtól elválasztva kezelendő, úgy ez az arány 2007-re 55%-ra csökkent.”¹⁶

4. A fejkendő-vita

Bár általában a vallásos muszlimok azt szokták mondani, hogy a muszlim nők hagyományos fejkendője, a *hidzsáb* (törökül *tesettür* vagy *türban*) önmagában nem egy vallási jelkép, hanem egy isteni eredetű előírás, azt bizton állíthatjuk, hogy a fejkendő maga jó jelképe a vallásosok és szekulárisok közötti társadalmi és politikai vitának, valamint fokmérője annak, hogy egy adott időszakban a politikusok hogyan állnak hozzá a világi állam kérdéséhez Törökországban. Bár a fejkendő viselése nem tartozik az iszlám vallás legalapvetőbb gyakorlati előírásait jelentő öt pillérhez, sem nem mondhatjuk azt, hogy a muszlim társadalomnak ez lenne a legfőbb anyagi és szellemi szükséglete, az ahhoz való viszony jól leírja egy-egy közéleti szereplő hozzáállását. Az ügy olyan mértékig túl van politizálva, hogy a fejkendő viselésének liberalizálását támogatók azt egyik legfőbb politikai céljuknak látták és látják, míg az ellenzők szerint a *hidzsáb* a politikai iszlám első számú jelképe.¹⁷

A köztársaság története során a szigorú Atatürki időket követően számos alkalommal változott az, hogy hol és kinek volt megengedett a fejkendő viselete. A szekuláris alapelvekhez rugalmasan közelítő AK Parti a 2000-es évek derekára felismerte, hogy egyrészt a *hidzsáb* egyre jobban hozzátartozik a török utcaképhez, másrészt pedig a saját választói közül is egyre többen hordják, és egyre többen szeretnék, ha nem korlátozná őket ebben az államhatalom. 2007-ben a kormánypárt úgy döntött, hogy egy általános érvényű alkotmánymódosítással teszi ezt lehetővé, és garantálja azt, hogy az utána jövő kormányok ne tudjanak visszarendezést eszközölni ebben a tekintetben. Egy olyan közvélemény-kutatás szerint, melyet 1999 után 2006-ban és 2009-ben is megismételtek, a választókorú török lakosság mintegy

¹⁴ Altun (2009: 13)

¹⁵ Somer (2007: 1279)

¹⁶ Varga (2017: 3)

¹⁷ Aslan – Taylan (2016: 266)

70%-a támogatta a fejkendő viselésével kapcsolatos tilalom eltörlését.¹⁸ Az AK Parti kendőliberalizációs javaslatát a török társadalom nagy része nem tartotta ellentétesnek a világi berendezkedéssel, a legtöbben úgy vélték, hogy politikai síkra tereltek egy olyan egyszerű ügyet, ami a dresszkódról szól.¹⁹ A pro és kontra érveket sokan nem valódi érvként, csak a politikai polarizáció manifesztálódásaként értékelték. Miután az alkotmánybíróság megakadályozta, hogy ez a változás életbe lépjen, az elemzők két szögesen ellentétes magyarázatot adtak a kezdeményezés kudarcára. A kormánypárti szakértők szerint a kemalista, baloldali ellenzék kicsinyes politikai bosszúján múltott minden, míg az ellenzékiek úgy gondolták, hogy az AK Parti nyílt háborút indított Atatürk világi állama ellen.²⁰

Ahogy az ellenzékiek úgy érezhették, hogy az AK Parti és a kormány háborút indított a szekuláris államrend ellen, úgy a kormánypártiak is úgy érezhették magukat, mint egy ostromlott vár, hiszen az alkotmánymódosítási javaslatuk eredményeképpen a szekulárisok az AK Parti betiltását kezdeményezték. A kormánypárt elleni perben végül szigorú döntés született, ugyan komoly pénzbírsággal sújtották az Igazságosság és Fejlődés Pártját, de nem tiltották be.²¹ A politikai és jogi küzdelmekből az AK Parti került ki megerősödve, hiszen egyrészt megvédte önmagát, másrészt pedig úgy érezhette, hogy helye van a török közéletben az ő rugalmas szekularizáció-felfogásának, és később még a fejkendő viselését is liberalizálhatják. Ugyanakkor az AK Parti politikai térnyerése előtt magasodott még néhány akadály. A fejkendő liberalizálásának még két főbb ellenzője maradt az ellenzéki kemalisták kezén. A Felsőoktatási Tanács 2011-ben járult hozzá, hogy az egyetemeken is hordhassák a polgárok, míg az Alkotmánybíróság 2013-ban engedélyezte, hogy a fegyveres testületekben is szolgálhassanak a hajukat elfedő tisztek.²²

5. Hitoktatás

Bár a hitoktatás milyensége sokkal jobban kihat a társadalom fejlődésére, mint az, hogy szabad-e mindenhol, akár az iskolákban és az egyetemeken is, fejkendőt hordani, mégis kevesebbet hallani róla a politikai polémiák során. Mivel a hitoktatás sokkal inkább gyakorlati kérdés, és sokkal kevésbé hatja át a szimbolikus politizálás, az AK Parti is hamarabb és több sikerrel tudott hozzájárulni a témához. A frissen hatalomra jutó konzervatívok már kormányalakításuk után szinte azonnal, még 2002-ben, a 18. alkalommal megrendezésre kerülő Közoktatási Tanács ülésén előhozakodtak a hitoktatás reformjával, úgy indokolva a lépést, hogy az kiszélesíti a diákok szabadságjogait. Az AK Parti rugalmas hozzáállását példázza az is, hogy javaslataik nem a hitoktatásra voltak kiélezve, hanem azt próbálták elérni, hogy a

¹⁸ Azak (2013: 93)

¹⁹ Korab-Karpowicz (2008: 91)

²⁰ Aslan – Taylan (2016: 265)

²¹ Bekaroğlu (2015: 114-115)

²² Bekaroğlu (2015: 116)

szakképzést is nyújtó középiskolákból is ugyanolyan feltételekkel lehessen a felsőoktatásba jutni, mint a klasszikus gimnáziumokból. Ami a politikai diskurzusba nem került be, de amit mindenki hozzágondolt a javaslatához az az, hogy az AK Parti elsősorban a vallási szakembereket, előimádkozókat és hitszónokokat képző ún. imam-hatip iskolák mellett áll ki.²³ Az AK Parti kezdeményezése kiterjedt reakciót provokált ki a szekuláris erők körében. 2004-ben a rektori konferencia és a Török Fegyveres Erők főparancsnoksága akadályozta meg a reformot, 2005-ben a kor kemalista köztársasági elnök Ahmet Necdet Sezer vétózta meg az ötletet. A módosítások csak harmadjára, 2009-ben léphettek életbe,²⁴ mikor is már az AK Parti embere, Abdullah Gül ült az államfői székben, és kezdtek megjelenni a kormánypárthoz hű egyetemi vezetők és katonatisztek. Gül személye amúgy is szálka volt a szekulárisok, és elsősorban a katonatisztek szemében, hiszen felesége, Hayrunnisa Gül maga is fejkendő-t hord, megválasztását ez a társadalmi réteg úgy értékelte, hogy az „iszlamisták” rajta keresztül igyekeznek megvalósítani titkos, antiszekuláris tervüket.²⁵ Hayrunnisa Gülhöz köthető egyébként a törökországi szekularizációs küzdelmek és a fejkendő-vita egyik legemblematikusabb esete is, mikor is 2007-ben a katonai vezérkar egyik legfontosabb tisztje, Aslan Güner a felvételek tanúsága szerint egy katonai avatási ceremónián meglátva az elnök feleségét, kiállt a sorból, hogy ne kelljen a kendős asszonnyal kezét fognia. Güner tette három évig lázban tartotta a közvéleményt, 2010-ben úgy nyilatkozott, hogy nem a fejkendő motiválta, hanem rangjából fakadó feladatai miatt távozott.²⁶

6. A vallási kisebbségek helyzete

Mivel Törökország lakosságának döntő többsége, közel 99,5%-a hivatalosan muszlim, mintegy 0,4% lehet a keresztények aránya, a fennmaradó 0,1% a zsidók, a bahái vallás követői és a buddhisták között oszlik meg, a szekularizáció jó fokmérője az is, hogyan bánik a török állam ezekkel a kisebbségekkel. Persze arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a törökországi iszlám maga is megosztott. Becslések szerint a muszlimok jó 70%-a tartozhat a többségi szunniták közé, mintegy 25% lehet a legnagyobb kisebbségi irányzat, az aleviek aránya, míg 3%-nyi síita is élhet, főleg az ország legkeletibb megyéiben.

Mivel számarányukat tekintve az aleviek vannak a legtöbben, az AK Parti nem kerülhette el, hogy ne foglalkozzon velük. A sokáig gyakorlatilag elnyomás alatt lévő vallási közösség irányába gesztusokat gyakoroltak. Ezt az intézkedéscsomagot nevezi ma a politikatudomány — az etnikai kisebbségek körében foganatosított kurd nyitás mintájára — alevi nyitásnak. A jelzésértékű lépések közé tartozik az, hogy az állami vallás- és erkölcsstan tankönyvekben a köztársaság történetében először szerepeltetni kezdték az alevi tanításokat is, az állami média élőben kezdte

²³ Aslan – Taylan (2016: 266)

²⁴ Aslan – Taylan (2016: 267)

²⁵ Bekaroğlu (2015: 113)

²⁶ Demirkan (2010)

közvetíteni az alevi közösség legfontosabb ünnepeit, így az ún. muharremi böjt megtörését és a kerbelai mártírokról való megemlékezést, amin még a török miniszterelnök is megjelent.²⁷

7. Konklúzió

Néhányan úgy gondolják, hogy az AK Parti a másfél évtizedes kormányzása alatt képtelen volt a török állam világi mivolta és a muszlim tömegek követelései közötti ellentmondást kezelni.²⁸ Ez a megközelítés véleményem szerint túl sarkos, és csupán két szélső lehetőséggel számol. Meggyőződésem, hogy a XXI. század elején már nem csupán a szigorú ataturki elveket követő, török republikánus szekularizáció és a teljes iszlamizálódás között választhat Törökország, hanem több köztes opció is mutatkozik.

Úgy gondolom, hogy a mai törökországi helyzet minél pontosabb megértése érdekében kifinomultabb interpretációkat kell alkalmaznunk. Az egyik ilyen lehetséges értelmezés az, ha azt mondjuk, hogy az AK Parti-vezette Törökországra a passzív szekularizáció²⁹ jellemző. Passzív szekularizáció alatt azt értjük, hogy szemben az ataturki modellel nem rekesztjük ki az összes vallásos megnyilvánulást a közéletből, elfogadjuk, hogy a politikusok is emberek, lehetnek hívők és nem-hívők, vallásgyakorlók és olyanok, akik nem gyakorolják a vallásukat. A lényeg az, hogy mindamellet, hogy mindenki a saját lelkiismerete szerint él, de azt nem erőlteti rá másokra, a saját vallásos önkifejezését ne használja fegyverként az ellenoldallal szemben. Ha azt állítjuk, hogy Törökországban egyre inkább ez a passzív felfogás válik irányadóvá, akkor azt is mondjuk, hogy a török állam egyre inkább maga mögött hagyja a régi, asszertív gondolkodásmódot. Ahmet Kuru szerint ugyanis a világi államok vagy asszertívak, azaz minden egyes helyzetben beleszólnak a társadalmi folyamatokba, leginkább korlátoznak és tiltanak, vagy passzívok, azaz egy bizonyos mértékig megengedőek.³⁰

Az asszertív-passzív felosztás mellett élhetünk egy másik értelmezés lehetőségével is, mely szerint ma már „nem téma” a világi berendezkedés, a posztmodern valóság már meghaladta azt, és manapság már nincs is értelme a *laiklik*-vitának, hiszen a mai Anatólia és Rumélia tulajdonképpen egy posztlaikus Törökország³¹. Posztlaikusnak vagy posztszekulárisnak Jürgen Habermas³² szerint azért tekinthetünk egy országot és egy társadalmat, mert a modern kor erkölcsi értelemben megbukott, képtelen az emberi szükségletek kielégítésére, és ilyen helyzetben már nem az a fontos, hogy szétválasszuk az államot és a vallásokat, hanem az, hogy beinduljon egy párbeszéd a vallásos és a nem-vallásos emberek és

²⁷ Aslan – Taylan (2016: 271)

²⁸ Aydin – Cakir (2007: 3)

²⁹ Aslan – Taylan (2016: 271)

³⁰ Kuru (2009: 11)

³¹ Bekaroğlu (2015: 103)

³² Habermas (2008: 17-29)

társadalmi nagycsoportok között. Az AK Parti rugalmas szekularizáció-felfogása esélyt teremt arra, hogy hosszú távon legyen egy ilyen dialógus. Azzal, hogy a közéletben a vallás már nem tabu, egész biztos, hogy ezen az úton indult el Törökország, csak még az nem egyértelmű, hogy az ország valóban képes lesz-e egy napon teljesen feldolgozni azt a traumát, amit a közel évszázados ellenségeskedés máig okozott.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Altun, Fahrettin (2009): *Değişim ve Statüko Kısıncında AK Parti*. Ankara: SETA, 13.
- Aslan, Seyfettin – Taylan, Ömer (2016): *AK Parti Dönemi Din Devlet İlişkileri ve Laiklik Politikaları*. In: Aslan-Demirhan: *Türk Siyasal Hayatında AK Parti Dönemi – Kamu Yönetiminde Değişim, Kamu Politikaları, Kurumsal İlişkiler*. Bursa: Ekin Yayınevi, 233.
- Aydin, Senem – Cakir, Rusen (2007): *Political Islam in Turkey*, Bruxelles: Centre for European Policy Studies, 16.
- Azak, Umut (2013): *Beyond the Hadscafr: Secularism and Freedom of Religion in Turkey*. In: *Turkish Policy Quarterly*, Istanbul. 91-99.
- Bekaroğlu, Edip Asaf (2015): *Post-Laik Türkiye?: AK Parti İktidarları ve Güncellenen Laiklik Sözleşmesi*. In: *İnsan ve Toplum*, 5 (9), 113.
- Egeresi Zoltán – Pényváltó Nikolett (2017): *Az AKP útja az elnöki rendszerről szóló népszavazásig: rezsimépítés Törökországban (2002-2017)*, Stratégiai Védelmi Kutatóközpont, Elemzések, 2017/10, 6.
- Habermas, Jürgen (2008): *Secularism's Crisis of Faith: Notes on Post-Secular Society*. In: *New perspectives quarterly*. 25. 17-29.
- Korab-Karpowicz, W. J. (2008): *Turkey Under Challenge: Conflicting Ideas and Forces*, In: *Turkish Policy Quarterly*, Istanbul. 91-96.
- Kuru, Ahmet (2009): *Secularism and State Policies Toward Religion: The United States, France and Turkey*, Cambridge: Cambridge University Press, 11.
- Mutluer, Nil (2013): *Kimlik ve Kavram olarak Laiklik,Varlik*, 5.
- Somer, Murat (2007): *Moderate Islam and Secularist Opposition in Turkey: Implications for the World, Muslims and Secular Democracy*. In: *Third World Quarterly* 28 (7), 1273.
- Varga Esztella (2017): *Útban Törökország új alkotmányra felé*, Budapest: Grotius, 3.

TOVÁBBI FORRÁSOK

- Demirkan, Süleyman (2010): *Kaçmadı yerine gitt*. (<http://www.hurriyet.com.tr/kacmadi-yerine-gitti-16103804>), 2017.10.13.
- Hammoura, Joe (2017): *Atatürk'ten AKP'ye Türkiye'de Laiklik Kavramı*. ([https://www.researchgate.net/publication/313638493 Ataturk'ten AKP'ye Turkiye'de Laiklik Kavrami](https://www.researchgate.net/publication/313638493_Ataturk'ten_AKP'ye_Turkiye'de_Laiklik_Kavrami)), 2017.10.12.

GENERÁCIÓS SAJÁTOSÁGOK VIZSGÁLATA TURIZMUSFOGYASZTÁSI SZOKÁSOK ALAPJÁN

Dr. ZSARNÓCZKY Martin

*(egyetemi adjunktus, Budapesti Corvinus Egyetem,
Média és Marketing Intézet, Turizmus Tanszék)*

A generációkkal kapcsolatos kutatások újra egyre népszerűbb tudományos témának számítanak. Ennek egyik oka az elmúlt évtizedekben felhalmozott sok tapasztalat, amelyekből többnyire csak a célzott generációs csoportok kerültek a kutatók fókuszába. A demográfiai változások hatásai komolyan befolyásolták a modern irányokat, így a korábbi kutatási eredményekben található életszakaszokra és életciklusokra vonatkozó modellek kapcsolatai is újragondolásra késztetnek. Mindezedig viszonylag kevés munka készült a különböző generációs csoportok jellemzőinek egymással történő összehasonlítása okán. A fogyasztói szokások, a keresletet alkotó preferenciák vizsgálata remek kutatási területet biztosít a tekintetben, hogy a változó innovatív külső körülmények, illetve a fogyasztói szokások mára már korántsem alkotnak mindenre érvényes és előre kiszámítható becslést, tervezhetőséget. A turizmus folyamatai olyan kiemelt generációs csoportok vizsgálati területének számítanak, ahol a generációk közötti vizsgálatokat akár technológiai, akár fogyasztói szokások szempontjából hasznosítani lehessen.

Kulcsszavak: demográfiai csoportok, generációk, fogyasztási szokások, turizmus

1. Bevezetés

A turizmusban a fogyasztók (utazók, turisták, látogatók, vendégek) sokféle embertípust képviselnek, eltérő szokásokkal és preferenciákkal. A vendégek elvárásai folyamatosan növekednek, a turisztikai szolgáltatók csak úgy őrizhetik meg attraktivitásukat, ha egyedi, kreatív és minőségi szolgáltatásokat nyújtanak. (Keller 2017). Manapság egyre több szó esik a tudományos kutatásokban a generációk közötti különbségekről. A generációkhoz tartozó eltérő demográfiai csoportokat sok esetben definiálják egységes belső jellemzőkkel, holott pontos vizsgálatukhoz több befolyásoló tényező megismerésére lenne szükséges.

A generációk pontosabb meghatározásához a kor és a nem mellett meghatározó elem a társadalmi osztály, az életkörülmények és az életmód ismerete. A folyamatok teljesebb értelmezése okán a társadalom más tagjai részéről is igény mutatkozik a gender jelenségek kutatására, elemzésére. A szociológia és a pszichológia tudományterületek tudományos alapú megközelítése során a női és a férfi(szerepek) különbségeinek feltérképezését tűzték ki céljukként, amely a társadalmi sztereotípiák mögöttes tartalmát kutatja. A történelem folyamán a háborúk és a gazdasági krízisek rámutattak a nők azon rugalmasságára, miszerint a társadalmi szerepek tekintetében eltérően és tabumentesen képesek a túlélés

érdekében kialakult élethelyzetekhez alkalmazkodni.

A posztmodern attitűdök új termékeket keresnek, olyan okokat, amelyek radikálisan eltérnek a régi stílusú tömegturizmus termékeitől. Az új fogyasztók jobban informáltak, magasabb szabadon elkölthető jövedelmük van, nagyobb választási szabadságra vágnak, elutasítják a passzív „bámulást” és sokkal aktívabbak. Több időt töltenek a számítógép előtt, és nem csak jobban informáltak, de ugyanakkor egy virtuális valóságban is élnek, ezért több fantáziát várnak el. A turizmusmarketingnek alkalmazkodni kell az új fogyasztói magatartáshoz (Kaszás et al. 2015; Péter – Németh 2017).

Különböző kutatási szempontrendszer alapján nagyon érdekes demográfiai kutatási területté vált az idős kutatás. A nyugati társadalmakban megoldandó demográfiai kihívásként kezelik az elöregedés (biológiai) folyamatait. Eltérő nézőpontok vannak a nyugati országok társadalmában az időséssel kapcsolatos elvárások, szerepek tekintetében a keleti társadalmak gyakorlatától. Érdekes módon a keleti társadalmakban, jellemzően az ázsiai országokban, az idősek szerepe egészen az életük végéig meghatározó aktív családi szerepvállalást jelent. A nyugati országokban a családba történő integrációs folyamatok helyett társadalmi megoldást, szociális alapú hozzájárulást sürgetnek az érintett döntéshozók. Ugyanakkor az idősebb korosztály a fejlett országokban egyre hosszabb ideig marad aktív és létesít keresletet a turizmusban – „egyre fontosabb szegmensként jelenik meg az utazási piacon, és olyan új ajánlatok kidolgozására van szükség, amelyek kielégítik speciális igényeiket.” (Ernszt 2017)

Az olyan kedvezőtlen társadalmi folyamatok, mint a csökkenő születésszám trendje vagy a magas halandóság aránya, további komoly kihívás elé állítja a témával foglalkozó kutatókat. A generációk kutatása nagyon sokrétű és bonyolult vizsgálatokból álló munka, amely egyrészt folyamatos témabőséggel, másfelől a társadalmi folyamatok pontos megismeréséhez szükséges adatok értelmezésének kihívásából tudhat nagyobb közérthetőséget biztosítani az érintettek számára.

2. Anyag és módszer

Jelen kutatási munka egy olyan népszerű területet dolgoz fel, amelyben a generációk bizonyos csoportjai és azok fogyasztási szokásainak kapcsolata kerül a vizsgálat fókuszába. A szakirodalmi források feldolgozása során csoportosítottam a nemzetközi demográfiai kutatások alapjait adó életkori csoportokat, kiemeltem az életszakaszok és az életciklusok szerepének fontosságát a fogyasztás cselekményében. A kutatáshoz a Google kérdőív használatán keresztül gyűjtöttem be az adatokat, amelyek összehasonlítását és kiértékelését táblázatos formában végeztem el. A kutatásban 3 generációs csoport fogyasztását vizsgáltam az internethasználat és a turisztikai terület vonatkozásában. Az eredményeket a demográfiai sajátosságok alapján kerülnek bemutatásra.

3. A generációkra jellemző sajátosságok

A különféle generációs csoportok különféle élethelyzetekben betöltött szerepeik okán eltérő véleményeket fogalmazznak meg a saját élethelyzetükből adódó tapasztalataik alapján. Az idősebb generációk a saját élettapasztalataik okán bölcsebb gondolatokat fogalmazznak meg az életkorban alulról következő csoportok felé, akik viszont még a meg nem szerzett élettapasztalataik okán, ezt a folyamatot inkább egy „szociális feszültségként” élik meg. A nemzetközi szakirodalmak a generációs eltérések jelenségét többféleképpen írják le. Generációs eltérések lehetnek az alábbi főbb folyamatokban:

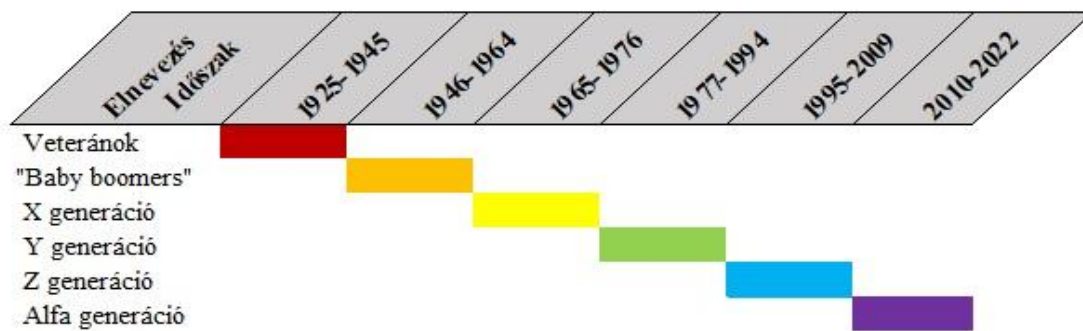
- a hirtelen változásokhoz való rugalmas alkalmazkodási képesség,
- az élethelyzethez és a környezethez való általános hozzáállás,
- az iskolai végzettséget követő tanuláshoz/továbbképzéshez való viszony,
- az egyéni preferenciákat magába foglaló karrierépítés,
- a szabadidő-eltöltés különféle módjai,
- az anyagi helyzettel párosuló kulturális és szociális szokások kialakulása,
- a közösségi média megfelelő célra történő használata,
- a munka világához való optimális szemléletmód rendszere.

A fenti pontokban felsorolt jelenségek, cselekmények nem foglalják magukba az összes elképzelhető különbséget, inkább csak rávilágítanak azokra a főbb sajátosságokra, amelyek alapján további eltérések vehetők figyelembe az eddigi tapasztalatszerzés útján.

A generációs csoportosítások egyik problematikája, hogy az egyes csoportok a születési évük száma alapján kerülnek kialakításra. A nemzetközi szakirodalomban sincs teljes egyetértés a pontos évszámokat illetően, de a vizsgálatoknál elfogadható az egy-két évvel történő életkor meghatározásakor némi eltérés (Farkas et al. 1995). A generációk csoportosításakor meghatározott életkorhatárok szélső értékei a gyakorlatban nem járhatnak együtt az általános érvényű kutatói megállapításokkal, hiszen sok esetben figyelembe kell venni az életkorhoz párosuló élettapasztalatokat is. A születési idő szerinti meghatározás csupán egy adat, viszont az élethelyzet és az élettapasztalat egyaránt befolyásolhatja az egyes generációs életkor csoportok életkorainak szélső értékeit. Például, amikor az idős kutatásban felvételre kerül az adott életkor, akkor nagyon fontos annak a tisztázása, hogy mikor ment el nyugdíjba a megkérdezett személy, esetleg vett-e igénybe karkedvezményt vagy nyugdíjas kora ellenére vállal-e még aktív munkát (Zsarnoczky 2016). Ezek mind olyan befolyásoló tényezők, amelyeket az adatok feldolgozása során kiemelt figyelemmel kell kezelni.

Az 1. ábrában összefoglaltuk a különféle nemzetközi és a hazai szakirodalmakban fellelhető generációs csoportok elnevezéseit és az egyes generációs csoportokra jellemző születési évek tartományait. Az 1. ábra után pedig röviden összefoglaltuk az egyes születési évtartományokhoz tartozó „generációs jellemzőket” (Törőcsik 2011).

1. ábra: Generációk csoportosítása

Forrás: Saját szerkesztés

Veteránok (1925-1945)

A veteránok elnevezésű csoport tagjait olyan időskorú emberek alkotják, akik aktív életük során egy munkaadónál és nagy valószínűséggel egy szakterületen dolgoztak. Élettapasztalatukat olyan környezetben (háború, gazdasági világválságok) szerezték, amelyben az aktuális helyzetekhez való alkalmazkodás volt a siker záloga. Kiemelt fontosságot képvisel számukra a szűkebb család kiemelt fontossága. Meghatározta életvitelüket a hagyományos családi modell és a családi szerepek következetes gyakorlása.

„Babyboomers” (1946–1964)

A világháborúkat követően a – többnyire a nyugati országokban – beköszönő gazdasági jólét gyermekei ennek a generációs csoportnak a tagjai, akik egyrészt a demográfiai berobbanásuk által kezdtek el a versenyhelyzetekhez szocializálódni. Ennek a versengésnek a jutalma a jó munkahelyekben, az egyes státuszszimbólumokban és a hierarchiában betöltött szerepekben öltött testet. Érdekes módon éppen ez a (volt szocialista országokban található) generáció is még az, aki magán viselte a politikai és gazdasági rendszerváltozások terheit, megtapasztalhatta a tömeges munkanélküliséget és a kilátástalanság reménytelen helyzetét is.

X generáció (1965–1976)

Az X generáció tagjai számára meghatározó volt a feminizmusnak a társadalomba begyűrűző jelensége. Ebben az időszakban a családok számára természetes volt a kétkeresős szülőmodell, így az új helyzetekhez való alkalmazkodás, az önállóság kialakulása természetes képesség e generáció tagjai számára. Tipikus gyermekként ők voltak a „kulcsos gyerekek” (Kissné 2014). Felnőttként önálló nemzedékké váltak, akik értékelik a szabadságot és a felelősséget. Ez az első olyan generáció, amely már megismerhette a számítógépek világát és a

rohamos technológiai fejlődés során a korán kialakult alkalmazkodási képességeiket remekül kamatoztatják.

Y generáció (1977–1994)

Az Y generáció tagjai számára az állandó technológiai újdonságok, az innováció és a nyitottság a természetes élettér. A generáció tagjai számára erős az elkötelezettség a korábbi generációktól eltérő életvitel iránt, ezért bármit szeretnének elérni vagy megszerezni, azt gyorsan akarják tenni. A kihívások eltérő eredményei viszont megosztók lehetnek bizonyos tagok számára, ezért körükben könnyen előfordulhat a kudarcokból adódó depresszió és csalódottság. Életük jó részét online töltik, de még mindig fontos szerepe van a „valós közösségi élmények” csoportban történő megélésének.

Z generáció (1995–2009)

A digitális generáció tagjai teljes mértékben kiigazodnak akár a legfrissebb piacra dobott technológiai eszközök között, a digitalizációt szinte már a génjeikben hordozzák. Az internet világában saját személyes terekkel rendelkeznek és bármilyen külső környezeti változás esetén készek a világ bármely táján offline módról online módra kapcsolódni. Teszik ezt olyan módon, ahogyan nem számít semmilyen fizikai megkülönböztetés, csupán a „közös nyelv” ismerete. A munkában nagyon aktívan kezdenek el dolgozni, gyors eredményeket várnak és kudarc esetén azonnal képesek váltani. Rugalmasak és kitartóak. Annak ellenére, hogy a közösséghez tartozás és a csapatszellem kiemelten fontos értéknek minősül e generáció számára, a vizsgált fiatalok ezt a fajta identitást a település vonatkozásában nem érzik. Sokkal inkább kötődnek barátaikhoz, iskolatársaikhoz, mint a településhez, városhoz, ahol élnek (Tóth-Kaszás 2018).

Alfa generáció (2010-2022)

Az alfák számára a Z generáció tagjai már koravénnek számítanak. Minden technológiai eszközt akár együttesen is tudnak használni. Kombinálnak, képesek különféle nézőpontok együttes vizsgálatára, igazi varázsszavuk a „multitasking” képesség. Addig, amíg a korábbi generációk egy központi centrum irányába koncentráltak, az alfa generáció tagjai minél több önálló csatorna és párhuzamos rendszer együttes használatában képesek együttműködni a másik féllel. Gondolkodásukban a felmerülő problémák nem félresöprik, hanem kreatív megoldásra törekszenek. Igazi kihívójukat valójában nem más generációs csoportokban látják, hanem tökéletesen tisztában vannak a mesterséges intelligencia és más virtuális folyamatok csapdáival.

Természetesen a generációk felsorolása az alfákkal nem ér véget, de várhatóan már olyan különbségek lesznek a mai értékeink és a jövő generációk jellemzői között,

amelyet ma még megfogalmazni is nehéz.

4. Életszakaszok-életciklusok meghatározó szerepe a fogyasztás során

A generációs vizsgálatoknál az életkori csoportjellemzők vizsgálata mellett szükséges az egyénekhez vagy kisebb közösségekhez párosuló életszakasz- és életciklus-helyzetek pontos megismerése. Korunkban például a kutatók figyelméért fordult az idős emberek csoportjai felé, mert a szociológiai-demográfiai vizsgálatok kimutatták, hogy az idősek aránya a fejlett gazdaságokkal rendelkező országokban megnőtt. Önmagában az arányok időszakos változása nem jelent kihívást, hanem inkább az ennek következtében fellépő hatások. Ilyenek lehetnek a nyugdíjkifizetések terhei, az egészségügyben prognosztizálható időskorral együtt járó nagyobb forrásigény lekötése. Külön kutatási témakör az időskori elmagányosodási folyamatok, valamint az időskori gondozással kapcsolatos folyamatok megismerése. Ezzel együtt még mindig fontos az idősek gazdasági szerepének fontosságára felhívni a figyelmet, mert egy stabil bevétellel, megfelelő költési hajlandósággal rendelkező demográfiai csoportok összességéről van szó (Zsarnóczky 2017).

A generációk életszakaszaiban különböző belső fejlődési folyamat írható le. Például a biológiai növekedéssel párhuzamosan zajlik a csecsemőkor, gyermekkor, serdülőkor, a tinédzserkor, valamint az ifjúkor egyes belső szakaszainak fejlődése. Az életciklusokban viszont táguló folyamatok vannak jelen, amikor például a felnőttek először a saját családi közösség tagjai, majd a társadalom aktív tagjai, míg végül tapasztalt időskorúvá válhatnak egy meghatározott élethelyzet okán. Ezek a példák azt jelzik számunkra, hogy mind a fogyasztási motivációkat, mind a fogyasztási preferenciákat külső és belső okok egyaránt módosíthatják. A fogyasztás szempontjából a generációk piaci keresletének meghatározásában tehát a fogyasztói keresletet nem csupán a termékek vagy a szolgáltatások mennyisége jelenti, amelyet adott áron a fogyasztók megvásárolni képesek és hajlandók, hanem a generációs sajátosságokkal körülírható egyéb tényezők is.

5. Eredmények

A generációk eltérő fogyasztásával kapcsolatosan Philip Kotler marketingtevékenységének munkássága nagyon jelentős eredményekkel gazdagította a szakirodalmat. A munkáiban kiemelt figyelmet fordított az eltérő életciklusokra, amelyeket marketingmodellje alapján különféle csoportokra osztott (Kotler et al. 2012). Kotler életciklus-modelljében a vásárlási szokások alakulását mutatja be az életszakaszoknak megfelelő külső és belső környezeti hatások tekintetében. Az életciklusok szakaszolta és az életciklusokhoz tartozó életformákat is társította. Ezekben az életformaváltásokban foglalkozik az egyéni anyagi helyzet

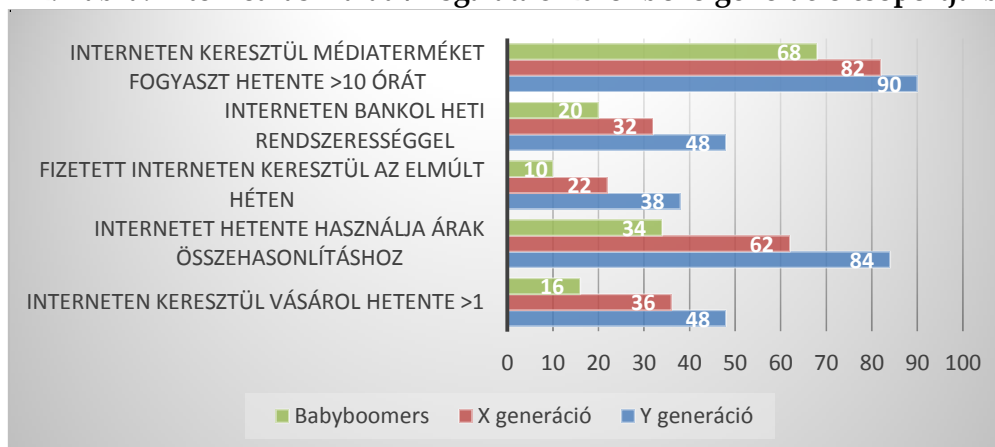
alakulásával és a vásárlásokhoz kapcsolódó preferenciákkal. Kotler munkájában konkrét csoportokba rendezhető preferenciáktól eltérő magatartásmintákat határozott meg.

A generációk fogyasztásában meghatározó elem a hatékony marketing. A generációs csoportok számára a marketing olyan tevékenység, amely fogyasztói igényeket generál, behatárolja a kedvező árú termékek és szolgáltatások körét, valamint pontos választ ad az aktuális vásárlási trendekre. A marketing a fogyasztói tevékenység során rendkívül sokoldalú üzleti vagy cserekapcsolat révén valósul meg az érintettek között (Bauer et al. 2006).

A jelen kutatásban központi kérdés volt a turizmusfogyasztás becslésének lehetősége a vizsgálatban érintett generációk között. A turizmusban a fogyasztási javak 4 fő területre koncentrálnak. A turizmusfogyasztás fő javai a szálláshelyek szolgáltatásai, a vendéglátás bevételei, a turisztikai programok kínálata és a közlekedés költségei. Ez a 4 fő fogyasztási terület a turizmus-specifikus termékeken belül a turizmus tipikus javaihoz sorolandó. Létezik ezenkívül egy másik fogyasztási terület is, amelyhez a turizmushoz kapcsolható javak tartoznak. Ebben a kategóriában képviseltetik magukat a souvenirtermékek és ajándéktárgyak csoportjai, valamint a fesztiválok vagy vásárokon található termékek széles köre.

A vizsgálatban a „Babyboomers”, az X generáció és az Y generáció tagjai vettek részt. Mivel a fogyasztás során kiemelten fontos olyan tényezők meghatározása, amelyek során a kereslet előre megbecsülhető, ezért ilyen típusú kérdések kerültek meghatározásra. A Google kérdőíves vizsgálatban minden fogyasztói csoport 35 fővel képviseltette magát. Jelen kutatási eredmény csupán egy kisebb szelete a teljes vizsgálatnak, amiből egy fontosabb előzetest mutatunk most be. A turizmusfogyasztási szokások keresletének vizsgálatához szükség van a generációkhoz társítható előrejelzések, a piac pontosabb szegmentációja és a generációs csoportok elemzésének ismeretére is.

2. ábra: Internethasználat vizsgálata 3 különböző generáció csoportjaiban

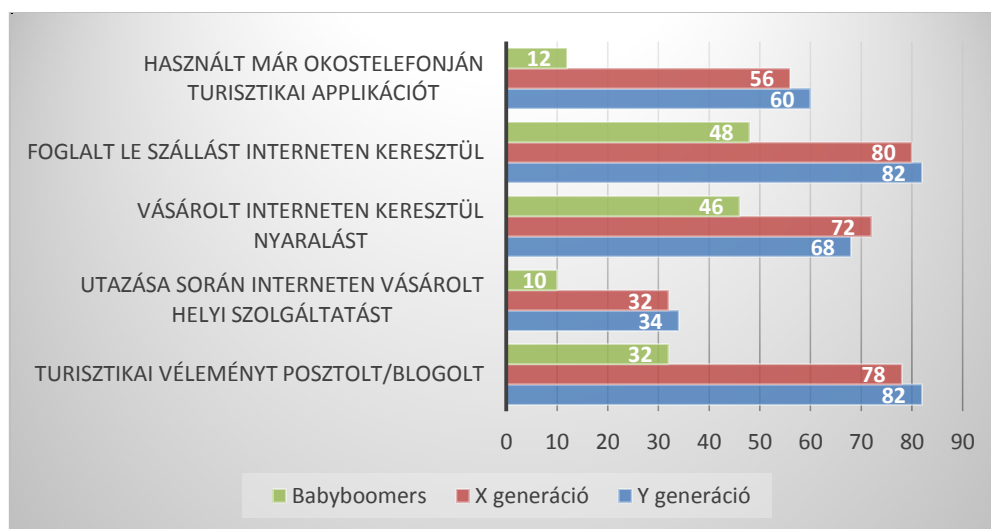
Forrás: Saját szerkesztés

A napjaink turizmusában résztvevők fogyasztói magatartásában, a korábbi felmérések alapján, az internethasználat minősége kulcselem a folyamatok pontosabb

megértéséhez (Birkner et al. 2017), ezért a vásárlói magatartás vizsgálata során az általános racionalitásból szükséges kiindulni (2. ábra).

Az internetes használatra adott válaszokból nem lehetséges szignifikáns eltérések levonása, hiszen mind a generációs jellemzők, mind a kérdésekre adott válaszok alapján a válaszadási dinamika hasonló. Ezekből az adatokból nehézkes a vásárlói döntéshozatalt befolyásoló tényezők keresése vagy egyes eltérő minták kikövetkeztetése. A 3. ábrán összefoglaltuk a turisztikai internethasználatra vonatkozó kérdéseket. Itt már lényegesebb különbségek is megjelennek a korábbi ábra általános internetfogyasztási szokásaival szemben.

3. ábra: Turisztikai internethasználat vizsgálata 3 generáció csoportjaiban

Forrás: Saját szerkesztés

Az ábra első kérdésének eredményeiből jól látható, hogy a „Babyboomers” generáció kevés mobil turisztikai applikációt használ telefonján. Ez azt jelenti, hogy a digitalizáció folyamataiban nincsenek olyan mélyen beágyazódva, mint a másik két vizsgálati csoport. A következő érdekes adatsor, hogy az X generáció tagjai vásárolnak a legnagyobb arányban nyaralást az interneten. Ezt az adatot más tényezők is befolyásolhatják, mint például a rendelkezésre álló szabadon elkölthető jövedelem nagysága. Ettől az egy adattól eltérően a X és az Y generáció tagjai közel azonos arányú és dinamikájú turisztikai internetfogyasztással rendelkeznek.

Következtetésként megállapítható, hogy az internetfogyasztási szokások tekintetében a generációk között hasonló fogyasztási jellemzők találhatók meg az eredményekben. Viszont a turisztikai internethasználattal kapcsolatosan, a generációs sajátosságtól eltérően a „Babyboomers” generáció tagjai is igen aktívak, de nem tudják felvenni a versenyt a X és Y generáció tagjainak eredményeivel. Az X generáció tagjai használják legtöbbször alkalommal az internetet a nyaralásuk vásárlására, amelyben vélhetően szerepe van az Y csoporttól eltérő magasabb összegű rendelkezésre álló elkölthető jövedelem nagyságának is.

6. Összefoglalás

A generációk sajátosságainak vizsgálata minden történelmi időszakban hasznos kutatási eredményekkel párosul. A vizsgálatokból megállapítható, hogy a generációk csoportjai különböznek egymástól, és tagjaik sem teljes mértékben egységesek. A különbségek meglétében szerepet játszanak az életszakaszokhoz és az életciklusokhoz párosuló jellemzők. Ezeket a jellemzőket ráadásul még tovább befolyásolhatják a felhalmozott élettapasztalatok, amelyek más típusú hatással lehetnek a fogyasztói szokásokra. Gazdasági problémák, megrázkódtatások esetén például a fiatalabb generációkat jobban érintik a közvetlen negatív hatások, mint a fix összegű bevétellel rendelkező idős generációs csoportjait. A fogyasztás során az egyéni keresletek összessége a piaci kereslet minden generációja számára biztosít kínálatot.

A turizmus keresletében minden életkori csoport egy önálló célcsoportot alkot. A turizmusfogyasztási szokások vizsgálatában kiemelt szerepe van olyan összehasonlíthatósági szempont figyelembevételének, amelynek a korszerű technológia használata jelentheti az alapját. A generációk turizmusfogyasztási szokásait illetően további specifikációk szükségesek, mert az általánosságok felismerésén túl csak a mélyebb adatfelvételek segíthetik elő a folyamatok teljesebb megértését.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Bauer András – Berács József (2006): Marketing. Budapest: Aula Kiadó.
- Birkner Zoltán – Mahr Tivadar (2017): Települések a digitális térben – negyedik dimenzió. Comitatus: Önkormányzati Szemle XXVII.:(3. különszám), 3-10.
- Ernszt Ildikó (2016): Kőszeg „slow-turizmusban” rejlő lehetőségei – A lassú filozófia In: Míszlivetz Ferenc (szerk.): Kisvárosok reneszánsza: A kőszegi példa. Szombathely – Kőszeg: Savaria University Press – Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete, 331-363.
- Farkas, I. Janice – Hogan, P. Dennis, Uhlenberg, Peter – Treas, Judith – Bengtson, L. Vern – Schaie, K. Warner – Burton, Linda (1995): Demography of changing intergenerational relationships. In: Bengtson, L. Vern – Schaie, K. Warner – Burton, Linda (eds.): Adult Intergenerational Relations: Effects of Societal Change. New York: Springer
- Keller K. (2017): A turizmusmarketing környezete. In: Lőrincz Katalin – Sulyok Judit (szerk.): Turizmusmarketing. Budapest: Akadémiai Kiadó, 39-61.
- Kissné András Klára (2014): Generációk, munkaerőpiac és a motiváció kérdései a 21. században. HR Magazin.
- Kotler, T. Philip – Keller, L. Kevin (2012): Marketing Menedzsment. Budapest: Akadémiai Kiadó. 186-253.
- Kaszás N. – Péter E. – Németh K. (2015): A tudásátadás különböző formáinak megjelenítése a határon átnyúló pályázati projektek esetében. In: Ferencz Árpád (szerk.): „A vidék él és élni akar”. II. Gazdálkodás és Menedzsment Tudományos Konferencia: Kecskemét: 2016. augusztus 27., 135-140.
- Péter E. – Németh K. (2017): Gyorsan sokat?: Munkavállalói nézetek változása a pihenési

- szokásokban. COMITATUS: Önkormányzati Szemle XXVII.:(3. különszám), 60-63.
- Tari Annamária (2017): Bátor generációk. Budapest: Tercium Kiadó.
- Tóth-Kaszás Nikoletta (2018): A települési kötődés és a Z generáció – egy magyarországi középváros példája. *Deturope – The Central European Journal of regional Development and Tourism*, 10. évf. 1 szám. (megjelenés előtt)
- Törőcsik Mária (2011): Fogyasztói magatartás. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Zsarnóczky Martin (2016): Innovation Challenges of The Silver Economy. *Vadyba. Journal of Management* 28:(1), 105-109.
- Zsarnóczky Martin (2017): New Innovations for Senior Care. *Vadyba. Journal of Management* 30:(1), 45-50.
- Zsarnóczky Martin (2018): Generációs sajátosságok az idősturizmusban. In: Csapó János – Gerdesics Viktória – Törőcsik Mária (szerk.) *Generációk a turizmusban: I. Nemzetközi Turizmusmarketing Konferencia*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, 31-38.

IV. ABSTRACTS

ENVIRONMENTALLY CONSCIOUS CONSUMER (AND CORPORATE) BEHAVIOUR AFFECTING THE COSMETIC WORLD MARKET FROM A MICROECONOMIC POINT OF VIEW

Nóra AMBERG

(PhD student, Szent István University)

This paper has highlighted the need for environmental protection, global environmental problems, disasters, and sustainable development to leave behind a viable and safe environment. An illustrative example of this endeavor is environmentally conscious consumer and corporate behavior in the global cosmetics market. The choice, purchase and the use of degradable, recyclable packaging materials containing fewer artificial substances significantly reduces environmental load and protects the limited natural resources available. Avoiding or reducing artificial substances in cosmetics contributes to the development of health and well-being.

Keywords: cosmetics, environmentally conscious consumer behavior, world cosmetics market, environmental pollution as a negative externality, trends

MULTIDIMENSIONAL PAIRWISE COMPARISON – ABOUT HUMAN-ORIENTED SCIENCE REGARDING ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND VALUE SURVEYS

DR. Anikó BALOGH – Dr. László PITLIK – Ferenc SZANI

(Apertus Nonprofit Ltd.)

Human thinking is intuitive but from the point of view of logic it is mostly inconsistent. Therefore value surveys always present the analytical problem to explore the quality and quantity of inconsistencies behind the average crowd opinions. Subjective evaluations are mostly not consistent. Pairwise comparisons can support the exploration of inconsistencies. Paired comparisons can also be initialized if ranked evaluations are available e.g. scores from 1-to-n about certain phenomena. The persons in particular are always consistent, but the population (the average person) can produce a lot of inconsistencies. Based on reports (without graph-analyses) it is also possible to generate a multidimensional index set about potential anomalies – but specific program codes are always necessary. Population can be divided according to sociological dimensions, thus inconsistencies can also be derived from each group of a population. This makes it possible to explore potential differences in the (standard and/or scientific) human thinking.

Keywords: context free, GPS, automation, online engine, value survey

FREEDOM AND SERFDOM. AN EXCURSION AROUND TWO IDEAS

Dr. Zoltán FRENYÓ

(College Professor, Tomori Pál College)

The paper analyses the content of the two basic ideas, and tries to show the real sense and certain false uses of the two concepts. Contrasting with their modern formal content, the two ideas bear their real meaning in

ABSTRACTS

the Ancient Graeco-Roman and in the Christian culture. Both of these ideas have two faces: an inner and an external dimension. Accordingly, liberty is not an absolute independence, but also a dependence from good and bond of virtue, and on the other hand serfdom is not only an external limitation, but also an inner indeterminism, distance from good and virtue, and dependence from evil, vice and sin.

Keywords: freedom, serfdom, equality, human being, political philosophy, ethic

THE SHORT HISTORY OF BUDAFOK-TÉTÉNY WITH PARTICULAR REFERENCE TO EDUCATION

László GARBÓCI

(local historian, the head of the Sándor Mihalik Circle of Local History)

Budafok city with county rights, Budatétény village and Nagytétény big village merged on 1st January 1950 and formed the 22nd district of Budapest. It spans 34,2 km² and had 38 thousand inhabitants at the time of its formation, while it can boast with 54 thousand people who have their home in the district. This part of Southern Buda has been inhabited since the new Stone Age (Neolithicum). In the first century B.C. the Celtic tribe called Enviscus, then, between the 1-4th centuries the Roman Empire ruled the territory. In the Middle Ages Tetény, and on the territory Budafok the villages of Csót, Kán(y)a, és Kocsola settlements existed. After Turkish times Tétény was repopulated, while Budafok - named Promontorium, at the time was founded by Eugene de Savoya. The grape producing Promontor cottar village developed faster. During the second part of the 18th century the settlement already had a schoolmaster, while in the 19th century the "Schola Vernacula" Hungarian language school was formed.

In the 1800s a state school operated besides the Catholic school. In 1904 the first state civil school opened in the Southern Buda region. After Budafok received its city status in 1926, a great step in education was the opening of the Premontrei Secondary School in 1937. Following nationalisation, the school was renamed Budai Nagy Antal Secondary School. In 1955 a newly built secondary school of cooperatives opened its gates in Művelődés street. Dózsa György School, as it was named, finished the education of technicians already in 1973 and SZÖVOSZ (the National Association of Cooperatives) established a boarding centre for further education in the building. Nevertheless, this was also a short-lived transformation. Following turbulent years, the building operated, among others, as a hotel and eventually, a new institutions of education, Tomori Pál College found its place in the building.

Keywords: education in the 18th century, the founding of schools, the first secondary school in Budafok, contemporary schools, Tomori Pál College

HUMAN IN THE PROGRESSION OF ECONOMIC PROCESSES – OR LIVING ECONOMY

DR. Mária GYULAFFY-BERÉNYI – Krisztina HOLMÁR

(College Professor / College Associate Professor, Tomori Pál College)

The 20th century brought significant changes to the production, social, economic, political and international relations of each economy and the whole world economy. The Club of Rome warned of the limits of growth in the 1970s and environmentalists gave alarms in the 80s. Also in the 70s, multinational companies and fusions of banks appeared and the financial crises have warned people that it is not enough to maximize the financial result but the environment needs to be watched as well. Human as a thinker is forced to accept strict natural, economic and coexistence rules while his/her thoughts are free to fly. The economy is pulsed because of

human activities because of the consequences of human's decisions its operation may become hectic. The responsibility of the analyst and decision-maker in the living and breathing economy is unquestionable.

Keywords: globalization, regionalization, capital export, financial investments, human factor

PROBLEME EINER TRANSFORMATION DES RENTENSYSTEMS

Dr. Mihály HEGEDŰS

Hochschulprofessor, Pál-Tomori-Hochschule

In den nächsten Jahrzehnten stehen die klassischen Industrieländer vor der Notwendigkeit, ihr Rentensystem umzubauen. In Ungarn kann das System der Rentenversicherung in seiner derzeitigen Form nur bis 2030 oder allenfalls bis 2035 aufrechterhalten werden. Auf längere Sicht ist dieses jedoch wegen demographischer Probleme finanziell nicht tragfähig. Denn in Ungarn werden in den nächsten Jahrzehnten immer weniger Erwerbstätige immer mehr Ältere zu unterhalten haben, und die Sozialausgaben des Staates werden zwangsläufig steigen. Der negative demographische Trend, die Arbeitslosigkeit sowie die Auswanderung wirken sich negativ auf die Nachhaltigkeit des aktuellen Rentensystems aus: Es kommt zu immer größerer Ungleichheit im Rentensystem, was unter den einzelnen gesellschaftlichen Gruppen zu einem Vertrauensverlust gegenüber dem Staat bzw. dem Rentensystem führen kann.

Kurzfristig vermag zwar der Abbau von Solidaritäts- und Ausgleichsmechanismen für scheinbare Ergebnisse zu sorgen; dies verdeckt jedoch das Grundproblem, nämlich die Deckungslücke rein umlagefinanzierter Renten. Eine zentrale Rolle bei der Transformation des Rentensystems könnte der Stärkung des konservativen Familienmodells sowie einer gesteuerten Einwanderung zukommen.

Schlüsselwörter: Rentensystem

ANALYSING THE SPATIAL DEVELOPMENT OF TWO MICROREGIONS ON THE HUNGARIAN-SLOVAKIAN BORDER

**DR. Szilárd HEGEDŰS – DR. István ENGELBERTH – Petronella MOLNÁR –
DR. habil. Judit SÁGI**

(Assistant Professor, BGE PSZK / College Associate Professor, BGE PSZK / PhD student, Szent István University / Associate Professor, BGE PSZK)

This study compared two sub-regions at the Hungarian-Slovakian border in Nógrád shire, based upon their territorial and social characteristics. The authors examined the social, demographic, economic and labour market figures and trends of these sub-regions in the study. They asked for answers in their research about which direction the development of the urban spaces has turned to since the millennium, to what extent they have been able to preserve their position and features, and also to what kind of future they are about to be determined.

Keywords: rural development, region, sub-region, Nógrád, structural development policy, local government

HUMAN BEINGS IN THE NET OF THE CRISIS – OR THE SPECULATIVE ACTIVITY OF THOSE HUMAN WHO ARE WEAVING THE NET OF THE CRISIS?

Krisztina HOLMÁR – DR. Mária GYULAFFY-BERÉNYI

(College Associate Professor / College Professor, Tomori Pál College)

Almost the whole 20th century has passed through a series of crises and nowadays they are also causing problems, and making people and companies worried. There is no crisis of either random or necessary and the people in decision making play an active role in the emergence and completion of the crisis. Classically, the decisions taken to get more money but not well-prepared, are a concern. These decisions may be part of a speculation, but speculators with different mentality and ethics basically determine the extent of change (e.g. the differences between speculative behavior of André Kostolany and György Soros). The crises of the 20th century put these human decisions in the foreground through the assessment of financial crises.

Keywords: financial and economic crises, cyclicity, stock market, financial speculation, human factor

THE VOLCANO AS A SYMBOL IN THE PAINTING AND WRITINGS OF TIVADAR CSONTVÁRY KOSZTKA (1853-1919)

Rita DR. KISSNÉ DR. BUDAI

(College Professor, Tomori Pál College)

Tivadar Csontváry Kosztká was one of the Hungarian painters having the most irregular career of the turn at the 19th and 20th centuries. We can not interpret his life without taking into account his chosen-one consciousness due to his mystical vocation experience. Landscape painting was especially important for him, as he could really show his concept about colors there. The selection of the location of his landscapes was not a momentary impression, but a result of careful consideration, and obviously or concealed but the depicted landscape elements were almost symbolic. One of the most often depicted natural phenomena to which he used to return several times during his trips was the volcano. At least nine of his paintings represent volcanoes, and this is the central motif of one of his main works, the Greek Theater of Taormina. Fortunately, we have some of Csontváry's writings and notes to find out what the artist associated with the volcano and what contexts he referred to its symbolism. During the analysis of the works, we can get acquainted with their possible prefigurations, other artistic representations of the volcanoes, and the beliefs and myths related to the volcanoes that are known from the dawn of human culture.

Keywords: Tivadar Csontváry Kosztká, symbolism, volcano, Hungarian painting, turn of the century

A TURNAROUND IN THE TRENDS OF THE HUNGARIAN BANKING SECTOR AND THE ECONOMY

DR. Levente KOVÁCS

(Secretary General, Hungarian Banking Association; Head of Department, University of Miskolc)

The duration of the impact of the 2008 global financial crisis varied by countries and continents, however its effects could be felt strongly for generally 3-4 years.

In some countries where prejudice and hostility towards the banking sector was strong, restoration and recovery were delayed by years. Thus, the crisis left a shadow, and its repercussions could be felt for several years after, up until the point when trust and confidence was restored. The present study will examine the period of lingering effects after the crisis and the start of recovery in Hungary from the point of view of the credit institutions sector. It will dedicate special attention to bank regulatory issues, as well as the challenges of digitalization that are now causing the significant transformation of banks.

Keywords: financial crisis, turnaround, banking sector

FREE TRADE OR ECONOMIC NATIONALISM: WHAT WOULD BE THE CASE OF THE TRANS-PACIFIC PARTNERSHIP (TPP), WITHOUT THE USA?

DR. Éva KRUPPA

(College Professor, Tomori Pál College)

There are 276 international regional trade agreements (RTAs) in the world economy in 2017, which offer alternative forms of free trade in the WTO led multilateral trading system. Their role has become more valuable since the unsuccessful WTO Doha-round, 2001. Megaregional agreements have occurred as new phenomena among them the Trans-Pacific Partnership, TPP. This trade agreement consists of 12 countries on the western and eastern sides of the Pacific Ocean, included the USA, which total economic power accounts 40% of the world GDP, 25 % of the international trade, and their integrated market has 800 million customers. The agreement of TPP was signed by the 12 partner countries in 2015, and it is expected to be placed into force by 2018 after the long process of ratification.

This legal process has been partly interrupted by the presidential order of D. Trump on the withdrawal of the US participation in the TPP in 2017, as it was promised in his election campaign. The decision of the president of the US has arisen many questions in a smaller circle just referred to the TPP and in a wider context to the whole international trade.

The main research question of my paper: whether the withdrawal of the US can be considered as the case of the economic nationalism? Who would be the winners and losers, which country will be the leader in the Asian integration without the US in Asia? This topic is related to the international trade. The research was based on the relevant trade documents, studies, and analysis of international statistics in order to answer the main and other questions articulated in this paper.

Keywords: free trade agreements, economic nationalism, megaregional agreements, TPP, Asian integration

GAME AND LEARNING. SOME COMMENTS ON THE CONCEPT OF GAME AND GAMIFICATION

DR. György LIPÉCZ – DR. Orsolya SZÉPE

(College Associate Professor, Tomori Pál College / College Associate Professor, IBS)

In our article, we are observing the concept of game and gamification. Our main question is how to use the elements and forms of the game to improve the effectiveness of education and increase motivation of students. We quote thoughts of Huizinga, Plato, Schiller, Fichte to examine the cultural significance and role of the game in the archaic and contemporary world. In connection with a subject, we will briefly present some of the gamification possibilities.

Keywords: game, gamification, education, homo ludens

**BREXIT AND ITS REGIONAL REPERCUSSIONS IN THE UK:
THE CASE OF NORTHERN IRELAND**

Dr. Monika Pál

(College Associate Professor, Tomori Pál College)

The European Union has faced various challenges and crises in recent years. Brexit, the likely farewell of the United Kingdom to the European Union is one of them. In the following paper, the author focuses on one specific aspect of the divorce between the partners in the UK and the EU. It is the regional impact of Brexit on Northern Ireland's status and the alteration of its position with regard to the British state. The author looks at the European embeddedness of this historically problematic part of the UK, discusses questions of sovereignty, devolution, repatriation of competencies from Brussels as well as the impact of Brexit on the internal dynamics within Northern Ireland, namely, on the peace that has been in effect since the 1998 Good Friday Agreement.

Keywords: Brexit, Northern Ireland, Northern Ireland politics repatriation, border.

**RANKING OBJECTS WITH SIMILARITY ANALYSIS – OR ABOUT THE TERM OF
HUMAN-ORIENTED SCIENCE FROM THE POINT OF VIEW OF THE ARTIFICIAL
INTELLIGENCE AND THE VALUE SURVEYS**

DR. László PITLIK – DR. Anikó BALOGH – Ferenc SZANI

(Apertus Non-profit Kft.)

A certain evaluation ranking concerning objects (terms, values) may be derived based on subjective pair-comparisons of humans with more or less risk depending on the amount of unique decisions. If human decisions will be completed permanently about the importance of objects, then the evaluation ranks can also be interpreted as time-series. The estimation of the ranks of importance is a context free challenge – which could be automated. Therefore this is an element of the set of general problem solvers (i.e. artificial intelligence) and this form of innovative knowledge (even being not dependent on languages) can be involved in the development of potential startups. The similarity analysis is capable of creating anti-discriminative indices for evaluation ranking based on basic rules and consistence-driven modelling processes.

Keywords: comparison, inconsistent analysis, profiling, gamification, value survey

MUSEUM FIGHTS. ELGIN MARBLES

DR. Gyöngy Szalay

(Director, Műveleti Terület Art Gallery)

The most precious artefacts of museums can be sometimes exposed to peril. Where, and to whom do the Elgin Marbles belong? The British Museum is protecting its two century old ownership, while the superstar lawyer (with a Hollywood celebrity by her side) is using the greeks' twenty five hundred year old history as her argument. Is Brexit going to be the breakthrough in this labyrinth of law and diplomacy?

During my research of reasons for reinvestigating ownership issues, I found that our changing world has changing demands for museums, meaning their future depends on generation Z, and their will to visit these institutions.

Keywords: Elgin Marbles, Acropolis, abstraction, salvage, museum

**PAIRWISE OBJECT COMPARISON BASED ON LIKERT-SCALES AND TIME SERIES – OR
ABOUT THE TERM OF HUMAN-ORIENTED SCIENCE FROM THE POINT OF VIEW OF
ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND VALUE SURVEYS**

Ferenc SZANI – DR. László PITLIK – DR. Anikó BALOGH

(Apertus Nonprofit Ltd.)

Statements about human preferences concerning values, e.g. data based on the Likert scale deliver information. Time series of behavior patterns can also be converted to inputs to pairwise comparison in order to explore the potential of irrationality of humans. The conversion of data into pairwise comparison described on Likert scales is made possible through correlation-oriented rules. Pure logic is inflexible and produce mostly high index values for inconsistency Fuzzy-like approximations (numeric models) ensure a higher level on flexibility. However, it is always important to visualize whether a data set of scores or time series are capable of delivering consistent constellations between objects. Questionnaires produce not hard enough data in general – and the interpretations of these quasi-data need every possible methodical support.

Keywords: correlation-based conversion, sameness-oriented evaluation, logical-fuzzy-numerical transformation, objectivity, subjectivity, value survey

**INNOVATIVE MARKETING STRATEGIES OF A SMALL DOMESTIC ENTERPRISE
ON THE CONTINUOUSLY CHANGING LABORATORY MARKET**

Anita TOLNAY

(PhD student, Szent István University)

My topic is the analysis of the micro and macro environment of a small enterprise operating on the market of chemical laboratory technology related products and services as a distributor of international manufacturers, as well as analyzing its market opportunities and overviewing necessary actions to be taken to grow its market share.

Starting my presentation with an overview of the company history, followed by the STEEP analysis of the macro environment. I'll highlight the importance of the efficient delivery and service of the target market by the distributed laboratory products'.

Defining the alignment of changes below I'll identify the threats and opportunities of the external market environment as well as the internal strengths and weaknesses of the company using the frame of SWOT analysis, focusing on the new trend of laboratory centralization and the new demand of target groups. Concluding I'll determine the business goals in sake of the successful future market operation, such as improving the market position, growing the market share, increasing the annual turnover. Providing a solution to the factors and problems discovered during the analysis process I will specify 3 strategic directions of growth, like market and product development and diversification, for which I'll apply the Ansoff matrix used for portfolio analysis.

Keywords: STEEP-analysis, macro- and micro environmental analysis, market strategies, organizational resource, SWOT-analysis, Ansoff-matrix, customer focus, relationship marketing

INEQUALITIES IN ACCESS TO HEALTH CARE IN HUNGARY

DR. Annamária UZZOLI – DR. Szilvia BEKE

(Senior Research Fellow / Junior Research Fellow, Institute for Regional Studies Centre for Economic and Regional Studies Hungarian Academy of Sciences / College Associate Professor, Gál Ferenc College)

The scope of this paper is to present a three years course research project with its current and future tasks. The project is based on the examination of the Hungarian health inequalities through the difficulties in access to health care. The focus in the first year was on the analysis of morbidity and mortality data of acute myocardial infarction (AMI). The most important results can help us to find out the typical area of our local case study in the second research year to work out the applied structure of qualitative methods. Our statistical analyses could confirm the paradox situation of cardiology care in Békés county: firstly, more patients can access to modern cardiology care in this county, but secondly, this could not yet result marked improvement in AMI mortality.

Keywords: health inequality, access to health care, use of health care, acute myocardial infarction, territorial differences

ATTITUDE OF THE 2002-2015 TURKISH GOVERNMENTS TOWARDS SOME ASPECTS OF SECULARIZATION

YILMAZ Mehmet

(PhD Student, Corvinus University of Budapest)

After a decade long political and economic crisis, in 2002 the Turkish Justice and Development Party (AK Parti) –which is often labelled itself a conservative democratic party- has risen to power and it contributed to a relative stability since that moment. In my present paper, I aim at examining in the given time period the political phenomena related to the issue of secularization. My final question is whether Turkey –based on the secular principles developed in the 20th century by the country’s founding father, Mustafa Kemal Atatürk- at the beginning of the 21st century carries on its secular way or is being Islamicized due to the many measures taken by the government to comfort the religious strata of its electorate. To be able to answer the above question, I would analyze individual incidents, political processes and the rhetorics of the Turkish political elite. My main sources would be in Turkish and English, both scientific works and authentic documents.

Keywords: Turkey, secular, Islam, democratic, religion

VISUALISATIONS OF THE MYTHS OF LAKE BALATON

Zoltán ZUGOR

(Expert in Visual Culture, Artist, Self-employed)

The myths of Lake Balaton are mostly about the origins of the lake, using a mythical terminology, therefore they can be analysed according to the theories used on myths. The visualization of these myths depends on the dominant art style of the era as well as on the interpretation of the artist. These myths have been visualized in many different ways and styles. If we want these stories to reach children as well as adults and become a part of their conscience, we have to shape them according to their taste, expectations and level of acceptance. Thus in their visualization we also need to differentiate according to the target group. In case of

myths it is an acceptable practise, moreover it is the fundamental reason that have helped them survive throughout the decades. This way these stories will be able to fill the natural and artificial world around us with meaning.

Keywords: art, visual culture, illustration, myth, Lake Balaton

GENERATION CHARACTERISTICS IN TOURISM CONSUMPTION HABITS

DR. Martin ZSARNÓCZKY

(Assistant Professor, Corvinus University of Budapest)

Generation research is increasingly becoming of scientific interest again. One of the reasons is the vast amount of knowledge collected during the past decades, out of which only some of the generations - those that represent specific target groups – were in the focus of researchers' attention. However, the demographic changes taking place recently have significantly impacted the modern trends, and thus made it necessary to re-think and redefine the relations between the previous timeframe and life-cycle models. Up until now, relatively few studies have been published on the comparison of the characteristics of different generation groups. The examination of consumption habits and the preferences of the demand side calls for further research, especially with regards to how the changing innovative external circumstances and consumer habits do not provide a predictable and all valid basis for estimation and planning anymore. The various processes within tourism offer an excellent field for generation research, where the special characteristics of the different generations can be examined, either from technological or user habits aspects.

Keywords: demographic groups, generations, consumptions habits, tourism